

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

ISSN 0142-0843

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ
сериясы
№ 4(76)/2014
Серия **ИСТОРИЯ.**
ФИЛОСОФИЯ

Қазан–қараша–желтоқсан
30 желтоқсан 2014 ж.

1996 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Октябрь–ноябрь–декабрь
30 декабря 2014 г.

Издается с 1996 года
Выходит 4 раза в год

Собственник РГП

**Қарагандинский государственный университет
имени академика Е.А.Букетова**

Бас редакторы — Главный редактор

Е.К.КУБЕЕВ,

академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор

Зам. главного редактора

Х.Б.Омаров, д-р техн. наук

Ответственный секретарь

Г.Ю.Аманбаева, д-р филол. наук

Серияның редакция алқасы — Редакционная коллегия серии

Б.И.Карипбаев,
Б.Е.Колумбаев,
Р.М.Жумашев,
В.В.Козина,
В.В.Евдокимов,
В.С.Батулин,
З.Г.Сактаганова,
Ж.С.Сыздыкова,
Б.Г.Нуржанов,
С.Б.Булекбаев,
Б.А.Амирова,
А.Т.Акажанова,
О.С.Сангилбаев,
К.С.Алдажуманов,
Л.К.Шотбакова,
Г.М.Смагулова,
Р.Ш.Сабилова,
З.Х.Валитова,
А.Н.Жумагельдинов,
А.Н.Муканова,

редактор д-р филос. наук;
д-р филос. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р филос. наук;
д-р ист. наук;
д-р филос. наук (Россия);
д-р филос. наук;
д-р филос. наук;
д-р психол. наук;
д-р психол. наук;
д-р психол. наук;
д-р ист. наук;
канд. ист. наук;
канд. ист. наук;
канд. психол. наук;
канд. социол. наук;
PhD;
ответственный секретарь
канд. ист. наук

Редакторы *Ж.Т.Нұрмұханова*
Редактор *И.Д.Рожнова*
Техн. редактор *А.М.Будник*

Издательство Карагандинского
государственного университета
им. Е.А.Букетова
100012, г. Караганда,
ул. Гоголя, 38,
тел.: (7212) 51-38-20
e-mail: izd_kargu@mail.ru

Басуға 29.12.2014 ж. қол қойылды.
Пішімі 60×84 1/8.
Офсеттік қағазы.
Көлемі 19,0 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 165.

Подписано в печать 29.12.2014 г.
Формат 60×84 1/8.
Бумага офсетная.
Объем 19,0 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 165.

Отпечатано в типографии
издательства КарГУ
им. Е.А.Букетова

Адрес редакции: 100028, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz Сайт: <http://www.ksu.kz>

© Карагандинский государственный университет, 2014

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан.

Регистрационное свидетельство № 13105–Ж от 23.10.2012 г.

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

<i>Шлюпиков М.В.</i> ХХІ ғасырдағы Франция және Германия. Халықаралық өзара әрекет етудің тарихнамасы.....	4
<i>Мұқанова А.Н.</i> Күнделіктілік тарихы	11
<i>Жұмабеков Ж.А., Ахметжанова Н.Ж.</i> Ұлытау өңірінің тарихи топонимикасы.....	17
<i>Әбдірахманов Н.А.</i> 1917–1927 жылдарда қазақ тұрғындарын жерге орналастыру саясаты тарихынан. Жер мәселесін шешуде қазақ интеллигенциясының рөлі.....	26
<i>Странберг П.</i> Даңғырлату, еліктеу және тарсылдату; сібірлік Саха «шаманның» киімі мен даңғарасындағы ұру тәсілдерінің «ескі тәжірибелерінің» көрінісі	34
<i>Каренов Р.С.</i> Мұхаммед Хайдар Дулати қазақтың есімі әлемге мәшһүр тұңғыш тарихшы-ғалымы, кемеңгер ойшылы (М.Х.Дулатидің туғанына — 515 жыл)	49
<i>Каренов Р.С.</i> Уақ тайпасының шығу тегі және оның жоңғарларға қарсы күресті ұйымдастырған тарихи тұлғалары	59

ФИЛОСОФИЯ

<i>Батулин В.С., Солощенко П.П.</i> Қызметтік тәсіл контекстіндегі білім жүйесіндегі адами капиталдың қалыптасуы	68
<i>Сағатова Ә.С., Аринов Е.К.</i> Қазақ халқының сана болмысы және оның тарихи негіздері.....	75
<i>Көшербаев Д.Б.</i> Саяси қатысу зерттеу объектісі ретінде	81
<i>Булумбаев О.Р.</i> Әлемдік тәжірибе жүйесіндегі сепаратистік беталыстарды болдырмау стратегиялары, технологиялары мен механизмдері... ..	88
<i>Жақыпбекова Д.А.</i> Гендерлік саясатты талдау ..	95
<i>Ысқақов Е.Р.</i> Қазақстандық патриотизм идеясын дамытудың негізгі бағыттары	100
<i>Ахметқұл С.</i> Исламдық фундаментализм туралы әдебиетті шолу.....	107
<i>Гореликов Е.Л.</i> Ғаламдық социумдағы азаматтық мәдениеттің дамуындағы ноосфералық ақылдың гуманистік басымдылықтары	113

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

<i>Шлюпиков М.В.</i> Франция и Германия в ХХІ веке. Историография международного взаимодействия	4
<i>Муқанова А.Н.</i> История повседневности.....	11
<i>Джумабеков Д.А., Ахметжанова Н.Ж.</i> Историческая топонимика Улытауского региона.....	17
<i>Абдурахманов Н.А.</i> Из истории политики землеустройства казахского населения в 1917–1927 годах и роль национальной интеллигенции в разрешении земельного вопроса.....	26
<i>Strandberg P.</i> Drumming, Imitating and Rattling; The «Old Ways» of a Sakha «shaman» of Siberia in Costume and Drum	34
<i>Каренов Р.С.</i> Мухаммед Хайдар Дулати — первый всемирно известный казахский ученый-историк, выдающийся мыслитель средневековья (к 515-летию со дня рождения М.Х. Дулати)	49
<i>Каренов Р.С.</i> О происхождении племени Уак и его исторических деятелях, организовавших национальную борьбу против джунгар	59

ФИЛОСОФИЯ

<i>Батулин В.С., Солощенко П.П.</i> Формирование человеческого капитала в системе образования в контексте деятельностного подхода	68
<i>Сағатова А.С., Аринов Е.К.</i> Бытие сознания казахского народа и его исторические основы... ..	75
<i>Көшербаев Д.Б.</i> Политическое участие как объект исследования	81
<i>Булумбаев О.Р.</i> Механизмы, технологии и стратегии преодоления сепаратистских тенденций в свете мирового опыта.....	88
<i>Zhakupbekova D.A.</i> Analysis of gender politics....	95
<i>Искаков Е.Р.</i> Основные направления в развитии идеи казахстанского патриотизма.....	100
<i>Akhetkul S.</i> A literature review on Islamic fundamentalism	107
<i>Гореликов Е.Л.</i> Гуманистические приоритеты ноосферного разума в развитии гражданской культуры глобального социума	113

**ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТИ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Сабирова Р.Ш., Панченко А.В. Орта білім мекемелерін бітірушілердің кәсіби таңдауының қалыптасу дәрежесіне әсер ететін өмірлік мәнді кәсіби қамтылу қырларын зерттеу..... 122

Жансерікова Д.А., Сатенова Ф.Ө. Әлеуметтік-психологиялық феномен ретіндегі медиацияның кейбір аспектілері 131

ҒЫЛЫМИ ХРОНИКА

Жақыпбекова Д.А. «Ақпараттық қоғам шеңберіндегі астаналар» атты 7-ші жыл сайынғы халықаралық ғылыми конференция.. 137

МЕРЕЙТОЙ ИЕСІ

Әбжанов Х. Тарихи тұлғалар өмірін зерделеген ғалым (белгілі ғалым, ҚР Білім беру ісінің Құрметті қызметкері, Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі, экономикағылымдарының докторы, профессор Рашит Саттарұлы Каренов 70 жаста)..... 140

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР..... 144

2014 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысында» жарияланған мақалалардың көрсеткіші. «Тарих. Философия» сериясы..... 146

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ПСИХОЛОГИИ**

Сабирова Р.Ш., Панченко А.В. Изучение влияния смысложизненных аспектов профессиональной занятости на степень сформированности профессионального выбора у выпускников средних образовательных учреждений 122

Zhanserikova D.A., Satenova G.U. Some aspects of mediation as social and psychological phenomenon..... 131

НАУЧНАЯ ХРОНИКА

Жакупбекова Д.А. 7-я Ежегодная международная научная конференция «Столицы в контексте информационного общества»..... 137

ЮБИЛЕЙНЫЕ ДАТЫ

Абжанов Х. Ученый, исследующий судьбу исторических личностей (к 70-летию известного ученого, Заслуженного работника образования РК, академика Международной академии информатизации, доктора экономических наук, профессора Каренова Рашита Саттаровича 140

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ..... 144

Указатель статей, опубликованных в «Вестнике Карагандинского университета» в 2014 году. Серия «История. Философия»..... 146

УДК 327:930

М.В.Шлюпиков

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: ShlyupikovM@mail.ru)*

Франция и Германия в XXI веке. Историография международного взаимодействия

В статье отмечено, что вехи европейской интеграции тесно связаны с перипетиями франко-германских отношений. Автором подчеркнуто, что на каждом этапе европейского строительства франко-германский тандем исполнял роль локомотива европейской интеграции, задавая тон деятельности Европейского союза и расставляя акценты иерархии приоритетов его развития. Рассмотрены историографические проблемы франко-германского международного взаимодействия на современном этапе. Аргументирован тезис о том, что активное развитие исследований по истории отношений между двумя странами диктует необходимость переосмыслить развитие историографии, проследить изменения в подходах к вопросам о причинах, характере, перспективах франко-германского сотрудничества и его влиянии на европейскую безопасность и интеграцию.

Ключевые слова: Франция, Германия, международные отношения, внешняя политика, сотрудничество, Европейский союз, интеграция, безопасность, НАТО, европеизм, атлантизм.

Исторически франко-германские отношения носили во многом конфликтный характер. Антагонизм между Францией и Германией являлся одной из причин Первой и Второй мировых войн. Только во второй половине XX в. между Францией и Германией установилась атмосфера партнёрства.

В начале XXI в. Франция и Германия играют не вспомогательную, проистекающую из их обязательств в рамках «атлантической солидарности», а всё возрастающую самостоятельную роль в международной политике. Это стало результатом длительного исторического процесса сближения двух стран.

Процессы европейской интеграции со второй половины XX в. шли под знаком примирения и тесного сотрудничества между Францией и Германией. Двусторонние отношения характеризовались крайне интенсивными связями в политической и военной областях, экономической и социальной сфере, а также личными дружескими контактами руководителей двух государств.

Изучение франко-германских отношений на современном этапе представляет существенный интерес не только с точки зрения опыта преодоления разногласий и согласования позиций ведущих держав, но и вследствие определяющего влияния этих отношений на обстановку внутри Европейского союза.

В условиях глобализации и роста взаимозависимости мира начала XXI в. франко-германские отношения стали одними из определяющих как для международного климата объединённой Европы, так и для всего мира. Эти две страны и тогда и сейчас привлекали большое внимание историков. Накоплен значительный исторический материал по данной проблеме, который требует историографического анализа. Однако, несмотря на большое количество разнообразных публикаций по проблемам отношений между Францией и ФРГ, историографическое изучение проблемы носило в основном фрагментарный, эпизодический характер.

Главный научный сотрудник Института Европы РАН доктор исторических наук Ю.И.Рубинский предпринял попытку определить главные причины и основания жизнеспособности франко-

германской пары, выдержавшей проверку временем и пережившей разнообразные политические перемены, и показать глубокое стремление Франции и Германии избежать возврата Европы к расколу [1]. Постоянный диалог чиновников и представителей гражданского общества на всех уровнях выработал, по мнению российского учёного, привычку учитывать позицию партнёра с тем, чтобы путём предварительного согласования решений минимизировать столкновение интересов. Изменилось, считает Ю.И.Рубинский, и восприятие народами образов друг друга [1;125].

При рассмотрении тандема А.Меркель и Н.Саркози Ю.А.Рубинский отмечает, что по ключевым вопросам европейской и мировой политики этот тандем занимал согласованные, а зачастую единые позиции. Взаимопонимание и солидарность двух политических лидеров определялись, по мнению автора, общностью подходов к главной проблеме, стоявшей перед их странами и ЕС в целом, – преодоление последствий глобального финансово-экономического кризиса [1;126].

Ю.И. Рубинский указывает на то, что подходы европейских партнёров к путям преодоления кризиса существенно разошлись: для Меркель необходимым условием его преодоления являлась финансовая стабильность (канцлер требовала от правительств гарантий в виде программ жесткой экономии государственных, прежде всего социальных, расходов), тогда как центральным пунктом предвыборной программы Олланда служило стимулирование экономического роста ради смягчения социальной проблемы занятости [1; 127].

В итоге исследователь приходит к выводу о том, что Франция остаётся верной традиционному для неё преимущественно межгосударственному подходу к интеграции, сохраняющему суверенные права участников Евросоюза, и отклоняет национальные, федералистские притязания ФРГ [1;129]. Ю.И. Рубинский анализирует и важную проблему соотношения традиционализма и новаторства в современной внешней политике Франции [2]. В коллективной монографии «Франция. В поисках новых путей» (под редакцией Ю.И.Рубинского) рассматриваются проблемы экономики, состояния общества, внутренней и внешней политики Франции. Авторы пишут о вызовах, с которыми столкнулась Франция в новом глобализованном мире, и о той специфике, которая выделяет её среди других европейских государств [3].

Анализу проблемы становления и развития Европейского союза как качественно нового политического и экономического объединения посвящена монография С.В.Бирюкова и Е.Л.Рябовой «Германия и Франция в объединённой Европе» [4]. Современный «кризис еврозоны» авторы увязывают с определёнными проблемами в функционировании общеевропейских институтов и механизмов. Развитие современного Евросоюза рассматривается через призму политически значимых событий, происходящих в Германии и Франции. Анализируется современное и, возможно, будущее влияние Берлина и Парижа на определение перспектив и стратегии развития Европейского союза.

С.В.Бирюков и Е.Л.Рябова затрагивают проблемы изменения общеевропейских ценностей и институтов, проблемы конструирования качественно новой общеевропейской идентичности, преодоления дисбалансов в социально-экономическом развитии ведущих стран Евросоюза. Дальнейшие перспективы германо-французских отношений зависят, по мнению авторов, от успешности избранных ими стратегий модернизации внутренней и внешней политики, которые столь сильно отличаются по своему содержанию и степени эффективности.

Германо-французские отношения на фоне углубляющегося «еврокризиса» в центре внимания статьи С.В.Бирюкова «Меркель – Саркози: альянс или «тактическое партнёрство»?» [5]. Тезис автора о том, что судьба единой Европы, как и судьба зоны евро, зависит от отношений Германии и Франции, и в решающей степени – от взаимоотношений их первых руководителей, не вызывает сомнений. В исследовании говорится об отставании Франции от Германии, мешающем ей быть надёжным партнёром ФРГ. В доказательство С.В.Бирюков приводит «конкурентные» преимущества ФРГ перед Францией, затрудняющие формирование более тесного и прочного союза двух «моторов» общеевропейского развития.

1. В Германии сохраняется мощный и развитый индустриальный сектор, в то время как Франция пережила масштабную деиндустриализацию, сделав в своё время ставку на развитие сферы услуг.

2. В Германии относительно меньшая перегруженность социальной сферы.

3. Если основную часть среднего класса Германии составляет так называемое «самозанятое население» (в основном представители малого и среднего бизнеса), то во Франции значительная часть «средняков» — это все те же «бюджетники» из «публичных» служб, что заметно ограничивает возможности манёвра для французского правительства в социально-экономической сфере.

4. Германия обладает более гибким и динамичным рынком, в то время как соответствующий французский рынок уступает ему в «адаптивности» из-за чрезмерности имеющихся социальных гарантий.

5. Вследствие меньшего объёма социальных льгот в ФРГ относительно более низкая стоимость рабочей силы, что вкупе с развитой индустриальной базой позволяет стране успешнее привлекать инвестиции даже в условиях кризиса.

6. Перед Германией со сравнительно меньшей остротой стоит проблема миграции, в том числе за счет проведения более активной и эффективной культурной политики, нежели это имеет место быть у французских коллег.

С.В.Бирюков заключает, что актуальные расхождения и ограниченные перспективы партнёрства между Берлином и Парижем являются составной частью этого кризиса, реалистического выхода из которого в обозримой перспективе не прослеживается [5].

Большой вклад в изучение современных франко-германских отношений внесла книга Ю.И.Рубинского «Франция. Время Саркози», в которой ключевые моменты деятельности Н.Саркози удачно спроецированы на особенности политической культуры и национальной ментальности французов [6]. Автор указывает, что в бурное время глобальных перемен рубежа XX–XXI вв. Франция стремится найти своё особое место в быстро меняющемся мире. Она, с одной стороны, никак не хочет оказаться не вписывающейся в современные тенденции развития западного общества, но с другой — не желает отказываться от своих традиций. Отсюда, по мнению Ю.И.Рубинского, трудные поиски оптимальной модели, которая сочетала бы сильные стороны европейской, прежде всего французской, модели с её этатистскими и социальными аспектами, и динамичного, конкурентного англосаксонского неолиберализма [6;16].

Франция, считает Ю.И.Рубинский, ведёт достаточно успешную европейскую политику, и об этом свидетельствуют усилия, какие Н.Саркози предпринял для ратификации и вступления в силу Лиссабонского договора (упрощенного варианта Европейской Конституции). Главный тандем Евросоюза (Франция — Германия) продолжает действовать, хотя не без разногласий, а порой и противоречий. Ключевым событием французской внешней политики стало, по мнению Ю.И.Рубинского, решение о возвращении страны в военные структуры НАТО [6;268,269].

Развитие франко-германских отношений имеет показательный характер. Исследуя эти отношения, нельзя не принять во внимание тот факт, что франко-германское примирение имеет «модельный характер». Именно этой проблеме посвящена книга сотрудника Германско-Французского института в Людвигсбурге Штефана Зайдендорфа «Германо-французские отношения по принципу модельного конструктора?», где автор описывает инструменты, использование которых может способствовать урегулированию существующих конфликтов между другими государствами [7].

Одними из таких инструментов, прописанными в Елисейском договоре, являются, по мнению Ш.Зайдендорфа, регулярные переговоры, в которых должны участвовать немецкие и французские политики всех уровней. Они важны и по сей день, заключает Ш.Зайдендорф, особенно в конфликтных ситуациях, когда политики предпочли бы не встречаться [7;64].

Помимо политического партнёрства, исследователь считает образцовым и германо-французское взаимодействие на уровне гражданского общества. Автор называет дальновидным решение Шарля де Голля и Конрада Аденауэра придать особое значение роли молодёжи в сотрудничестве двух стран [7;68].

Ведущие российские исследователи одинаково отмечают, что современные франко-германские отношения изменились с приходом к власти нынешнего канцлера в 2005 г. Несмотря на то, что правительством канцлера Ангелы Меркель не ставился под вопрос привилегированный характер франко-германского сотрудничества, условия его изменились [6;266]. По мнению Е.О.Обичкиной, франко-германские отношения свидетельствовали о снижении заинтересованности Берлина в компромиссах с Парижем [8;318].

Взвешенный, свободный от стереотипов эпохи «холодной войны» анализ международной деятельности Германии был сделан Н.В.Павловой [9]. В системе внешней политики Германии автор выделяет ряд «подсистем»: восточная политика, европейская политика, атлантическая солидарность, контроль над вооружениями. При этом в Берлине, по мнению Н.В.Павлова, ставят во главу угла демократические ценности как фундамент евроатлантической цивилизации, ориентируются именно на многосторонность, верховенство ООН, приоритетность правовых и политико-дипломатических средств в решении актуальных проблем [9;125].

Что касается франко-германских отношений в XXI в., то Н.В.Павлов заключает, что французское председательство во второй половине 2008 г., характеризовавшееся «чрезмерными амбициями» президента Н.Саркози играть роль лидера в Евросоюзе, в очередной раз высветило франко-германские противоречия и расхождения. Неготовность и нежелание Парижа учитывать интересы своих европейских партнёров, и в первую очередь ФРГ, вынуждали немцев, считает Н.В.Павлова, прибегать к нейтрализации французских односторонних инициатив [9;714].

Особое место анализу отношений Парижа и Берлина со времён Второй мировой войны до наших дней отведено в монографии Е.О.Обичкиной «Внешняя политика Франции от де Голля до Саркози (1940–2012)» [8]. В центре внимания находятся осевые линии французской внешней политики, факторы, которыми Франция стремилась компенсировать утрату классических атрибутов внешнеполитического могущества в меняющемся мире, сохранить своё место в качестве державы с глобальной ответственностью [8;12].

Оценивая отдалённые результаты этой «политики престижа», Е.О.Обичкина выясняет, что «одинокая» позиция Французской Республики со временем становится практически единой позицией Запада [8;14]. Сам Н.Саркози, по мнению Е.О.Обичкиной, стал свидетелем серьёзной смены парадигмы мирового развития: во-первых, он должен был констатировать, что мир вступил в эпоху «относительного могущества», когда ни одно государство или солидарная группа государств не могут больше определять правила глобального развития; во-вторых, по сравнению с предыдущими десятилетиями Франция, как и Европа в целом, лишилась ряда важных преимуществ, позволявших ей оказывать решающее влияние на мировые процессы [8;368].

Н.В.Павлов указывает на изменения во внешнеполитическом курсе ФРГ после её объединения и краха биполярной системы международных отношений [10]. Автор отмечает, что если раньше ФРГ постоянно выступала на политическом уровне как младший партнёр Парижа, то с 90-х годов XX в. она значительно прирастила территорию и население. Это, считает Н.В.Павлов, поставило под вопрос бывшие параметры франко-германского сотрудничества в Европе. Париж видел в предстоящем расширении Евросоюза на Восток перспективу оттеснения себя на географические задворки Европы, в то время как Берлин всё больше выдвигался в центр континента, имея возможность взять на себя функцию связующего звена между Востоком и Западом [10;67].

Это привело к тому, что ФРГ стала сторонником расширения ЕС, а Франция, наоборот, — его институционального углубления. Новая расстановка сил, по мнению Н.В.Павлова, принципиально изменила роль и вес Германии. Поэтому теперь уже Франция вынуждена была опасаться деградировать до роли младшего партнёра. С точки зрения немецкой политической элиты, напротив, впервые было достигнуто равновесие с Францией. В этом контексте даже отказ от национальных валют не смог сгладить противоречия между двумя государствами [10;67].

Н.В.Павлов рассматривает европейскую составляющую внешней политики ФРГ в условиях «большой коалиции» (2005–2009 гг.) как краеугольный камень международного позиционирования ФРГ в третьем тысячелетии [10]. Отмечается ведущая роль страны в выработке Лиссабонского договора, показаны трудности, с которыми приходится сталкиваться Берлину в вопросах углубления и расширения европейской интеграции. Особое внимание уделяется отношениям с ближайшими европейскими партнёрами — Францией и Польшей.

Большое внимание Н.В.Павлов уделяет председательству ФРГ в Европейском союзе, проходившему под девизом «Совместно строить Европу». По мнению ученого, Берлин в качестве председателя Евросоюза вычленил пять узловых направлений своей деятельности: придание новых импульсов развитию конституционного процесса в плане принятия основополагающего документа Евросоюза, который бы четко регламентировал, как устроена Европа; укрепление роли Европы как глобального актёра в мировой политике и международных отношениях; принятие мер, направленных на борьбу с изменением климата и защиту окружающей среды; содействие экономическому росту Евросоюза и урегулированию проблемы занятости в контексте решения социальных проблем; дальнейшие усилия по формированию общего пространства законности, свободы и безопасности и в этом контексте — продолжение борьбы с терроризмом, организованной преступностью и нелегальной миграцией [10;72].

Казахстанскими исследователями А.К.Камешевой и Т.В.Топориной выявляются причинно-следственные связи шагов, предпринятых президентом Н.Саркози на международной арене, а также даётся прогноз относительно дальнейшего развития внешнеполитического курса Франции [11]. Авторы приходят к выводу о том, что европейская политика Н.Саркози имела переменный успех: с од-

ной стороны, создание тесного франко-германского тандема (Саркози – Меркель), успешное принятие Лиссабонского договора и не менее успешное председательство в Совете ЕС. С другой стороны, образование тесного франко-германского тандема стало следствием мирового экономического кризиса, когда было необходимо принимать быстрые решения для минимизации потерь и спасения еврозоны. Вслед за многими экспертами авторы полагают, что принятие Лиссабонского договора ознаменовало собой «шаг назад» в европейской интеграции, так как оно было продиктовано необходимостью, вызванной провалом Конституции Евросоюза. Договор продемонстрировал, по мнению А.К. Камешевой и Т.В. Топориной, победу конфедералистских настроений над федералистскими, что значительно укрепило роль Франции внутри Евросоюза [11;154,155].

Казахстанский учёный М.Лаумулин признал усиление политического влияния Германии в новом, расширившемся Евросоюзе неизбежным процессом, а А.Меркель — оптимальным политиком для этого периода [12;22,23]. Она, по мнению М.Лаумулина, как и остальные европейские лидеры, заинтересована в продолжении процессов интеграции, осознаёт стратегическую важность германо-французского сотрудничества для стабильного развития ЕС. В то же время А.Меркель значительно четче, нежели прежние германские лидеры, противостоит, считает М.Лаумулин, тем политическим шагам Франции, которые, несмотря на «общеевропейскую» риторику, обусловлены державным эгоизмом этой страны [12;22,23].

Российский учёный Н.Нарочницкая, рассматривая кризисные явления в европейской интеграции, исследует проблематику деления Европы на «старую» и «новую». Это деление возникло в связи с иракской кампанией 2003 г., когда тандем Германия – Франция отказался поддержать действия США в Ираке. Н.Нарочницкая утверждает, что все геополитические сдвиги приводят к падению роли «старой» Европы в мире и её статуса как основного союзника Вашингтона. Важным союзником США становится «новая Европа», в силу своего расположения: сплошная зона от Балтики до Чёрного моря. Эта зона для США, с точки зрения Н.Нарочницкой, является стратегическим подступом к евразийскому геополитическому и энергетическому пространству, тем самым позволяя контролировать весь мир [13].

Историографическому анализу франко-германских отношений на современном этапе содействовала книга «Европейский союз в XXI веке: время испытаний», авторы которой провели комплексный анализ итогов развития ЕС за первое десятилетие XXI в., показали его достижения, внутренние и внешние проблемы, соотношение идеальных и реальных факторов, выявили новые тенденции развития ЕС [14].

По мнению российского исследователя К.А.Зимарина, в Европейском союзе пока не созданы достаточные предпосылки, обеспечивающие формирование единого социально-экономического пространства. Дальнейшая эффективность функционирования европейской финансовой системы и европейского валютного союза зависит от того, насколько успешно будут преодолеваются в рамках ЕС существующие проблемы и противоречия (в особенности между лидерами Евросоюза — ФРГ и Францией), которые резко обострились в период мирового финансово-экономического кризиса [15].

Партнёром А.Меркель в восстановлении подпорченных трансатлантических отношений стал, по мнению авторов работы «Европеизм и атлантизм в политике стран Европейского союза», президент Франции Н.Саркози [16;40,41]. Германия, со своей стороны, приветствовала возврат Франции в НАТО. Опираясь на союз с Францией, А.Меркель удалось, по мнению ряда российских учёных, вывести Германию из определённой изоляции эпохи Г.Шредера и, по существу, вернуть ФРГ на выгодные позиции посредника во взаимоотношениях ЕС и США. Однако, как справедливо отмечали многие специалисты, возврат к положению, когда ФРГ занимала колеблющуюся позицию между Францией и США, во всех серьёзных случаях становясь на сторону Америки, вряд ли возможен [16;40,41].

Исследователями высказано мнение о том, что расчёты Франции найти опору для распространения своего влияния среди новых членов Евросоюза оказались призрачными. Эти страны не были готовы принимать франко-германского лидерства и весьма опасались всякого нарушения во взаимодействии ЕС и США [16;21].

Предполагается, что, сохраняя атлантизм в качестве одной из важнейших внешнеполитических основ, ФРГ будет всё настойчивее заявлять о своих собственных интересах, так или иначе увязанных с интересами ЕС, трактуемыми как «общеевропейские», тогда как Франция ставит своей задачей создание нового формата трансатлантических отношений, призванного ещё больше их укрепить, — договора между США и Европой [16;33].

Таким образом, современные исследователи рассматривают многие проблемы развития франко-германских отношений на рубеже веков сквозь призму геополитической обстановки в мире. Авторами исследован ряд фундаментальных вопросов международно-политического взаимодействия Франции и Германии, что позволило дать объективную оценку двусторонним отношениям. Непрерывное развитие интеграционных процессов в Европе, продолжающийся политический диалог между Францией и ФРГ подтверждают актуальность изучения данной проблематики.

Список литературы

- 1 Рубинский Ю.И. Розы и тернии франко-германского тандема // Россия в глобальной политике. Т. 11. — 2013. — С. 122–132.
- 2 Рубинский Ю.И. Внешняя политика Франции: между преемственностью и переменами // Космополис. — 2004. — № 2. — С. 67–83.
- 3 Франция. В поисках новых путей / Отв.ред. Ю.И. Рубинский. Сер. «Современная Европа». — М.: Институт Европы, 2007. — 624 с.
- 4 Бирюков С.В., Рябова Е.Л. Германия и Франция в объединенной Европе. — М.: Междунар. отношения, 2012. — 185 с.
- 5 Бирюков С.В. Меркель – Саркози: альянс или «тактическое партнёрство»? // Агентство Политических Новостей. 2012–02–17. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.apn.ru/publications/article/25995.htm>.
- 6 Рубинский Ю.И. Франция. Время Саркози. — М.: Междунар. отношения, 2011. — 319 с.
- 7 Seidendorf S. Deutsch-Französische Beziehungen als Modellbaukasten?: Zur Übertragbarkeit von
- 8 Aussohnung und strukturierter Zusammenarbeit. — Baden-Baden: Nomos, 2012. — 218 s.
- 9 Обичкина Е.О. Внешняя политика Франции от де Голля до Саркози (1940–2012). — М.: Аспект-Пресс, 2012. — 382 с.
- 10 Павлов Н.В. История внешней политики Германии от Бисмарка до Меркель. — М.: Междунар. отношения, 2012. — 800 с.
- 11 Павлов Н.В. Внешняя политика Берлинской республики: новый «германский путь»? // Мировая экономика и международные отношения. — 2005. — № 2. — С. 63–75.
- 12 Камешева А.К., Топорина Т.В. Европейское направление внешней политики Франции в период президентства Николя Саркози (2007–2012 гг.) // Материалы VIII Междунар. науч. конф. студентов и молодых учёных «Наука и образование-2013». Евразийский нац. ун-т им. Л.Н.Гумилёва. — Астана. — 2013. — С. 150–155.
- 13 Лаумулин М. Внешняя политика Германии и кризис Евразии // Analitic. Аналитическое обозрение. — 2012. — № 1. — С. 5–23.
- 14 Нарочницкая Н. Европа «старая» и Европа «новая» // Международная жизнь. — 2003. — № 4. — С. 44–63.
- 15 Европейский союз в XXI веке: время испытаний / Под ред. О.Потёмкиной, Н.Кавешникова, Н.Кондратьевой. — М.: Весь мир, 2012. — 656 с.
- 16 Зимарин К.А. Формирование европейской финансовой системы. Вопросы теории и практики. — М.: Экономика, 2012. — 232 с.
- 17 Европеизм и атлантизм в политике стран Европейского Союза / Отв. ред. Н.К.Арбатова. — М.: ИМЭМО РАН, 2009. — 118 с.

М.В.Шлюпиков

XXI ғасырдағы Франция және Германия. Халықаралық өзара әрекет етудің тарихнамасы

Еуропалық интеграцияның кезеңдері француз-германдық қатынастардың қиылысуымен тығыз байланысты. Еуропа құрылуының әр кезеңінде француз-германдық жұбы еуропалық интеграцияның қозғаушы күші ретінде рөл атқарды. Еуропалық одақ қызметінде жетекші болды және оның дамуының басым бағыттарына нұсқау жасады. Мақалада қазіргі кезеңдегі француз-германдық халықаралық қатынастарының тарихнамалық мәселелері қарастырылды. Автор екі ел арасындағы қатынастың тарихи зерттелуіндегі белсенділік, тарихнаманы дамытуға, себептері жайлы сауалдарға өзгеріс енгізуге, француз-герман ынтымақтастығының дамуы, оның еуропалық қауіпсіздік пен интеграцияға ықпалы жайлы ой қозғайды.

M.V.Shlyupikov

France and Germany in XXI centuries. Historiography of the international interaction

The milestones of European integration closely connected with ups and downs of the Franco-German relations. On each stage of European foundation the Franco-German unity played the leading role in European integration, setting the tone of the activity of the European Union and emphases of the hierarchy of priorities for its development the article reveals the historiographical problems of the Franco-German international cooperation at the present stage. The author explains the idea that the active development of research on the history of relations between two countries makes actual necessity to rethink the development of historiography, investigate changes in the approaches to the questions about reasons, character and prospects of the Franco-German cooperation, about its influence on the European security and integration.

References

- 1 Rubinsky Yu.I. *Russia in global policy*, 11, 2013, p. 122–132.
- 2 Rubinsky Yu.I. *Cosmopolis*, 2004, 2, p. 67–83.
- 3 *France. Searching for new ways* / Yu.I.Rubinsky, Part: Modern Europa, Moscow: Institut Europa, 2007, 624 p.
- 4 Biryukov S.V., Ryabova E.L. *Germany and France in the integration of Europe*, Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya, 2012, 185 p.
- 5 Biryukov S.V. *Agency Political News*, 2012, 02–17, [ER]. Access mode: <http://www.apn.ru/publications/article25995.htm>.
- 6 Rubinsky N.Yu. *France. Sarkozy time*, Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya, 2011, 319 p.
- 7 Seidendorf S. *Deutsch-Französische Beziehungen als Modellbaukasten?: Zur Übertragbarkeit von Aussohnung und strukturierter Zusammenarbeit*, Baden-Baden: Nomos, 2012, 218 s.
- 8 Obichkina E.O. *Foreign policy of France from de Gaulle to Sarkozy (1940–2012)*, Moscow: Aspect–Press, 2012, 382 p.
- 9 Pavlov N.V. *History of German foreign policy from Bismarck to Merkel*, Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya, 2012, 800 p.
- 10 Pavlov N.V. *World economy and international relations*, 2005, 2, p. 63–75.
- 11 Kamesheva A.K., Toporina T.V. *Materially VIII International science conference of student and youg scientist*, Astana, 2013, p. 150–155.
- 12 Laumulin M. *Analitic*, 2012, 1, p. 5–23.
- 13 Narochnitskaya N. *International life*, 2003, 4, p. 44–63.
- 14 *European Union in XXI century: test time*, Moscow: Ves' mir, 2012, 656 p.
- 15 Zimarin K.A. *Formation of European finance system. Theory and practice questions*, Moscow: Economy, 2012, 232 p.
- 16 *Europeizm and atlantizm in the policy of European Union countries* // N.K.Arbatova, Moscow: ИМЭМО РАН, 2009, 118 p.

А.Н.Мұқанова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: arna.nm@mail.ru)*

Күнделіктілік тарихы

Мақалада тарих ғылымында біршама жаңа бағыт саналатын күнделіктілік тарихы жөнінде айтылған. Күнделіктілік тарихының, яғни Батыстың гуманитарлық жүйесінде тарихи-антропологиялық жаңа бағыттың пайда болуы қарастырылған. Зерттеудің басты мәселесі болып «күнделіктілік тарихының» және оның қайнар көзінің пайда болуы, «күнделіктілік» ұғымының құрылымы мен мазмұны, күнделіктілік тарихының пәні, күнделіктілік тарихын зерттеудің әдістері саналады. Сондай-ақ жұмыста осы бағыттың негізін салғандардың теориялық өңдеулері мен күнделіктілік тарихының негізін қалаушы мектептер жұмысы талданды. XX ғасырдағы Батыс оқымыстыларының күнделіктілік бойынша жұмыстарындағы тарихнамалық мәселелер мен негізгі теориялық-концептуалдық заңдылықтар зерттелген.

Кілт сөздер: күнделіктілік, тарих, тарихи антропология, микротарих, менталитет тарихы, психология, мәдениет, әлеуметтану, этнология, этнография.

Күнделіктілік тарихы әр түрлі әлеуметтік топтарды, топтарды немесе кеңістіктерді, мекендерді құрайтын жекелеген адамдардың күн сайын қайталанатын, күнделікті өмір сүру әдетін, сонымен қатар қоғамдық оқиғаларға қатысты эмоционалдық әрекетін және оған сәйкес өзін-өзі ұстау тәртіптерін тұтастай зерттейді. Қазақ тілінде «күнделіктілік» сөзінің синонимдері: «күнделікті күн», «күнделікті тіршілік», «күнделікті уақыт», яғни күнде қайталанатын әдеттегі өмір. Күнделіктіліктегі кілтті анықтама–қайталану. Осы қайталану динамикасының өзгеруіне әсер етуші факторларды, үдерістерді зерттеу арқылы себеп-салдарларды анықтап, қоғамның жағдайын қадағалап отыру.

Күнделіктілік тарихы өткенді зерттеу саласы ретінде тарихи-антропологиялық бағытта пайда болған Батыстың гуманитарлық салаларының бір тармағы. XX ғасырдың 60-жылдарының соңында ұлы, әрі ескі тұжырымдамалар құлдырап, бұрынғы идеялардың құлаған уақытында ойлап табылған бағыт.

«Күнделіктілік» ұғымының құрылымы мен мазмұны жөнінде. Жалпы күнделіктілік өмірді зерттеу — ол адам тәжірибесіне бойлау, осы тұрғыдан «күнделіктілік» ұғымы мазмұнын түсіну үшін, «Адамның қандай тәжірибесін қарастыру керек?» деген сұраққа жауап алу маңызды. Әрине, күнделіктілік тұрғысынан «өзін-өзі ұстау тәртібінің түрі» қандай да бір оқиғаға сәйкес туындаған болу керек, мысалы, ерекше әлеуметтік-саяси немесе экстремалды жағдайдағы әрекеттері. Бұл тұрғыдан күнделіктілік соғыстар мен революциялар дәуірі бойынша қандай сұрақтарға жауап іздейтіні белгілі.

Неғұрлым пікірталас тудырған сұрақ, ол күнделіктілік еңбектік, жұмыскерлердің, өндірістік бола ма? Бұл тұрғыдан зерттеушілердің пікірі екіге бөлініп көпшілігі «күнделіктілік» жеке дара өмір десе, кішігірім бөлігі еңбек үдерісіндегі өмір, яғни жұмыс орнында өзін-өзі ұстау тәртібі деп түсіндіреді. Екіншілерді әлеуметтанушылар мен этнография саласының өкілдері қолдаған. Дегенмен «күнделіктілікке не жатады?» деген сұраққа жауап беріп көретін болсақ:

- көпшілік алдындағы күнделіктілік өмірдің оқиғалық жағы, оның ішінде кішігірім оқиғалар, адамдардың сыртқы әлем оқиғаларына бейімделу жолдары;
- үй тұрмысындағы жеке дара жағдайлар, кең мағынада;
- жекелеген адамдар мен топтардың тұрмыстық жағдайдағы тіршілігінің эмоционалдық жағы.

Адамдардың «күнделікті өмірінен» «күнделікті емес өмірі» — ол мерекелер, маңызды оқиғалар, күнделікті өмірге жатпайтын демалыстар, бірегей ерекше адамдардың күнделікті өмір сүру тәртіптері. Бүгін тарихшылар мен әлеуметтанушылар қандайда бір оқиғаны жеке дара контексте (аффектілер, депрессиялар және т.б.) ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-хронологиялық, саяси, этномәдени және т.б. контекстерде талдаудың әдістерін игерген. Мәселен, тарихшылар қалыптасқан белгілі бір өмір жағдайының құлдырау орнында жаңа ортаның қалыптасуын бақылау арқылы құндылықтар жүйесінің дамуын қадағалайды; сол ортадағы жекелеген тұлғалардың дағдылануы мен өмірлерін өзгертуге тырысу үдерісін әр түрлі сұрақтар деңгейінде қарастырады.

Күнделіктілік тарихының пәні. Жалпы әлемдік ғылымда күнделіктілік тарихының екі түсінігі бар — микротарихи және макроконтексте талдау; яғни *микротарихи* талдау әдіснамасы (жиі қолданылған) кішігірім оқиғаларға, хронологиялық бес, онжылдықтарға бөліп және *макроконтексте*гі, яғни ірі оқиғалық тарихты тұтастай зерттеу арқылы заман бейнесін (елу, жүз жылдықтарды) құрастырып шығару. Бірінші бағытта, негізінен, әлеуметтанушы-тәжірибешілер, тарихшылар, өлкетанушылар және т.б., екінші бағытта мәденитанушылар мен философия саласының өкілдері зерттеу жұмыстарын жүргізеді деген көзқарас бар. Күнделіктілік тарихы саланың зерттеу пәні бірнеше зерттеулерде әр түрлі көрсетілген, мысалы, француз философы (екінші бағытта қызмет еткен) М.Д.Серто өз еңбегінде «күнделіктілікте» сол дәуір мен этносқа тән мәдени тәжірибенің түрін көруге болады деп, мәдени-тарихи модельдерді зерттеуде құрылым мен иерархияларды көруден бас тартқан, билік басындағыларды, ұлы фабриканттар санаған. Ол күнделіктіліктен тек қана қайталануды ғана емес, даму мен болашақты да көрген. Ал объективті теориялық білімге байланысты, автор өз талдауларын объективтендіруге ынталанбай, субъективтік тұжырымдарын жоғары санап, өз зерттеулерінің ажырамас бөлігі санаған [1].

Біртіндеп герман тарихнамасында да «күнделіктілік тарихының» бір нұсқасы пайда болды, мұнда өз заманының қалыптағы немесе белгілі бір әлеуметтік топтағы жеке адамның әдеттегі, білімсіз микротарихи деп түсіндірілді. Бір қызығы күнделіктілікке «мерекелер» мен «экстремалды оқиғаларды» қарсы қойып, белгілі бір уақыт аралығынан кейін бұл категорияларда әдеттегі күнделікке өтеді деп санаған. Танымал зерттеуші А. Людтке: «Жұмыс, еңбек, ойын, оқу «күнделіктілік» ұғымдары, оларды зерттеу күнделіктілік тарихының міндеттері [2], — деп санаған. Сонымен қатар «күнделіктілік тарихын», бір жағынан, микротарих деп тану, бұл бағытты ғылыми деңгейде санауға жағымсыз әсер етті.

Ресейде күнделіктілік тарихы — этнология саласының бір бөлігі, сондықтан да күнделіктілікті зерттеуде этнологиялық әдістер қолданылып, бұл тұрмыс тарихы саналады. Дегенмен тұрмыс тарихы этнографиялық баяндаудың пәні ретінде, ал күнделіктілік тарихы тарихи зерттеулердегі жаңа бағыт ретінде, екеуі аралық байланыс күрделі болып келеді. Сондай-ақ ағылшын тілді әлемнен жеткен әлеуметтік және тарихи-антропологиялық, гуманитарлық білім ықпалымен сол тұрмыстық ұғым тарихшылармен күдікті категорияға айналды.

Ресей мысалында күнделіктілік тарихшылары, әсіресе ХІХ ғасыр этнографтары мен «тұрмысты жазушылармен» жиі байланыста болды, бұл үдеріс тарихты этнографиялық тұрғыда қарастырумен шектелді. Күнделіктілік тарихшыларына «күнделіктілікті» этнографиялық әдістер ықпалында қарастыру тиісті нәтижеге қол жеткізбеді. Тұрмысты күнделіктілік тұрғысынан зерттеу мен этнографиялық тұрғыдан зерттеулерден (ресейлік) түбегейлі айыру, оқиғалық тарихтың маңыздылығын түсінуден тұрады, яғни саяси оқиғалар ширегіндегі (белгілі бір саяси қоғамдағы адамдар тобы) жекелеген адамдардың әр түрлі ынталарының ортақ немесе тұтас бейнесін көрсету. Ал тарихты күнделіктілік тұрғысынан зерттеу болған оқиғаны басқа түрде немесе егжей-тегжейлі көруге мүмкіндік береді. Тарихи оқиғалар ішіндегі жекелеген адамдардың тіршілігі бірінші орынға қойылады.

Күнделіктілік тарихының зерттеу әдістері. Аталмыш бағыт дерекке ерекше қарайды, яғни күнделіктілік мамандары осыған дейінгі деректер мәтінімен, мазмұнындағы ақпараттармен жұмыс жасау әдісінен бас тартады; күнделіктілікті талдауда дерек мәтінін оқудың өзге түрі, яғни оның ішкі мағынасына бойлау, айтылмай қалған немесе қапаламада қалып қойған ойды анықтау іске асырылады. Осы уақытқа дейін тарихшы сақталған дерек арқылы сол уақытқа, сол әлеуметтік топқа тән қоғамды құрастыруды, сонымен қатар деректі жазушы авторлардың оқиғаны зерттеудегі ынтасын анықтап, олардың оқиғаны түсінуіне қол жеткізуді міндет қойды. Күнделіктілік тарихы мамандары өткенге қазы болудан бас тартып, дерек пен авторы арасында байланыс орнатуды жөн көрмеді. Мұның орнына дерекпен сұрақ-жауап диалог орнатып, диалог орнау мақсатында еңбекті жазған автор ойына келмеген сұрақтарды қойып, сол сұрақтарға жауап алуды мақсат тұтты.

Соңғы жылдарда ауызша тарих күнделіктілік бойынша отандық зерттеулерде елеулі орынға ие болды. Әсіресе психологтармен және әлеуметтанушылармен өңделген автобиографиялық мәтіндермен жұмыс жүргізу әдістері пайдалы болды. Сол әдістердің бірі сұрақ қоюшы жауап берушіден өзі және өмірі жөнінде жасырмай барлығын әңгімелеуді сұрайды, алынған ақпарат қосалқы мәліметтермен салыстырудан өтеді [3].

Зерттеушілер үшін өткенді тікелей сол заман қатысушыларынан сұрауға мүмкіндік болмаған жағдайда қолда бар дәстүрлі деректермен, оның ішінде жеке адамдардың естеліктері, күнделіктері

және хаттарымен (маңызды орындағы деректер) жұмыс істеуге мәжбүр. Ал неғұрлым ерте, орта ғасырлар мамандары, мысалы, медиевистер сол дәуірге қатысты жазба деректер болмаған жағдайда, күнделіктілікті этнологиялық әдістермен игереді. Яғни күнделіктілік тарихын символдар мағыналарын талдау арқылы құрастырған. Әрине, күнделіктілікті зерттеуші психологиялық әдістерді қолдану арқылы, дәстүрлі тарихи зерттеу нәтижелерімен салыстырғанда неғұрлым субъектіленген білімді қалыптастырады. Күнделіктілікті зерттеуші еңбегі өзге біреудің ой мен сөзін талдау арқылы шындыққа жету, оның эмоционалдық тілінің «аудармасы» болып саналады [1]. Осы сияқты зерттеу жолында, ол жекелеген адамдардың өмірі бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізетін мамандар саласымен пән аралық байланысқа түседі. Зерттеуші этнографиялық және әлеуметтанулық әдістер қатарынан белгілі бір тақырыпқа байланысты ақиқат ақпараттарды жинап, осы тақырыптағы еңбек авторының жеке басын зерттеуде іске асырған. Мұндай жағдайда осы мәтінді жазған адам жөніндегі ақпараттар өзге деректерден іздеу арқылы, оның сол уақыттағы жасы, отбасылық жағдайы, психологиялық көңіл-күйі анықталған. Әсіресе этнологиялық-әлеуметтанулық әдістер стенограммаларды талдаумен жиі іске асырылған, яғни сол уақыттағы қатысушыларды фокус-топ ретінде алып, олардың белгілі бір жағдайға байланысты ынтасын (реакция) анықтаған.

Кейбір адамдардың қуаныштары, қайғысы, арманы және үміті тарихи деректерде білімсіз айтылып, тіпті құпияланып ұсынылатын жағдайда кездеседі. Мұндай жағдайдан шығу үшін, осыған дейін қолданылған мәліметтерді, мысалы: мерзімдік басылымдарды, фотосуреттерді, тұрмыстық заттарды (қандайда бір кішігірім ақпараттарға қол жеткізу мақсатында) басқа мағынада қайта талдау іске асырылған; сондай-ақ күнделікті тұрмыстағы мәдени өзгешеліктерді айқын көру мақсатында шетелдік бақылаушылардың ойында қалыптасқан пікірлерді де есепке алған, яғни өзгенің көзімен бағалау арқылы тұжырымдар жасау.

Дегенмен тарихшының өзіндік микротарихилық ізденісін барлық жиналған мәліметтерді өз-ара байланыстырып, белгілі бір жүйеге келтіру жұмысы іске асырғанда ғана, кішігірім элементтерден маңызды сұрақтарға жауап алуға болады. Осы тұрғыдан тарих пен әлеуметтануаралық байланыс жиі байқалады. Тарихи тақырып әлеуметтанушының қолы жетімді деректер мен әдістерді қолдану арқылы зерттеуді қажет етеді, бірақ мұндағы мәселе тарихшының екі пәнаралық зерттеуді іске асыра алуында.

Әрине, күнделіктілік жеке сала ретінде құрылып, өз күшіне енгенге дейін әлемдік философия индивид және оны күнбе-күн қоршаған ортасы жайында ойлана бастаған болатын [1]. Жеке адамның өмірі, тұрмысы, ойы жеке категория ретінде қай уақытта болмасын философиялық тұрғыдан қарастырылды. Бірақ тарихи тұрғыдан жеке зерттеуге келгенде, елеулі, ірі оқиғалардың көлеңкесінде қалып ескерілмей келді. Ірі оқиғалармен олардың ұйымдастырушыларының ойы, идеясы зерттеліп, нәтижесінде іске асырылған елеулі оқиғалардың себеп-салдарлары мен желісі бүкіл қоғамның бейнесіне айналды. Яғни қоғамның алдыңғы қатарлы топтары, таптары саналған адамдардан құралған тұлғалар айналасында өрбіген оқиғалар тұтастай қоғамның бейнесіне айналды. Көпшіліктің тынысы, күнделікті тұрмысы елеулі оқиғалардың елегінде есептеліп, олардың атынан сөйлеушілердің ойы мен желеулері көпшіліктің, бірақ өз ішінде жекелеген адамдардың мұқтажы болып есептелді. Нәтижесінде шынайы өмірдің тыныс-тіршілігінің шын мәнісіндегі бейнесі күннен күнге санадан, қоғамнан өшіріліп, ешбір ресми құжаттар мен еңбектер мазмұнында егжей-тегжейлі зерттеліп баяндалмады. Әрине, уақыт өте бұл жалпы қоғам динамикасын зерттейтін салалардың ғылыми ілімдерінің біржақтылығын көрсетті.

«Күнделіктілік» терминіне келетін болсақ, ғалымдардың айтуы бойынша, алғаш рет 1904 жылы З. Фрейдтың «Күнделікті өмір психопатологиясы» [4] еңбегінің атауында «күнделікті өмір» ұғымы қолданылған.

Жалпы, ХХ ғасырда батыс философиясында «күнделікті тұрмысқа» көңіл бөліп қарау байқала бастаған. Мысалы, феноменологиялық бағыт өкілі Э. Гуссерль «адамның күнделікті тұрмысының» маңыздылығына көңіл бөліп, мұны «өмірлі әлем» [5] (*немесе «әлем өмірі, тынысы»*. — А.М.) деп атаған. Ал А. Шютц өмір сүріп жатқан әлемді алдын ала ойластырылған қоғам ретінде қабылдаудан бас тартып, әлемді адамдардың өткенді сипаттау естеліктерінен, болашақты болжаудағы ойларынан, қандайда бір дүниелерге деген құштарлықтарынан, күдіктерінен, жекелеген оқиғаларға байланысты іс-әрекеттерінен [6] құрастыру арқылы бейнелеуді ұсынды.

Әрине, «күнделіктілікті» жеке қарастыру, керек бөлік (сала) ретінде өз күшіне еңбес бұрын, ғалымдардың талқылауынан өтті. Мысалы, Екінші дүниежүзілік соғыс алдында шығу тегі неміс, амстердамдық, «өркениеттің социогенетикалық теориясының» негізін салушы Н. Элиас қоғамды

зерттеу қаншалықты индивидті зерттеуден бөлініп кеткеніне көңіл бөліп, «күнделіктілік» жеке дара қызмет ете ме? Мүмкін, ол шындық емес, тек қана оның құрамдас бір бөлігі болар? [7], деген.

Өзінің «Күнделіктілік ұғымы жөнінде» мақаласында: күнделіктілік азды, көпті болмасын жеке дара құрылымдық ершелікке ие емес, бірақ белгілі бір әлеуметтік тап құрылымының құрамдас бөлігі болып табылады деп түсіндірген. Бір ғана тапты жеке қарастыруға болмайды, сондай-ақ күнделіктілік бүкіл қоғамның билік құрылымының бөлігі саналады [7; 24] деген. Сондай-ақ Н. Элиас алғашқылардың бірі болып қоғам мен жекелеген адамдарды бір-бірінен айыруға болмайтын, күрделі, әрі үнемі өзара байланыс, өзгеріс үстіндегі құрамдас аспекті [8] ретінде қарастырушы саналды. Әрине, Элиас идеясы өзінен кейінгі жаңашыл заман зерттеушілер талдауларынан өтіп біршама жоғары бағаланды; олардың ойынша, ғалым әлемдік гуманитарлық ғылымға дамушылықты күнделіктілік өмір деңгейінде тануды енгізе отырып; тәрбие, тану, еңбек, билік және оларды ретке келтіру, әрі түрлі институттармен бекуіндегі байланысын көрсетті деп санады. Мұндай тәжірибе осы уақыттан бастап әлеуметтік ғылымдарға бағыт-бағдар болды. Кезекте жеке адам және оның төңірегінде өрбіген өмір, яғни өзін-өзі ұстауы, ынтасы, сезімі, ішкі толғанысы, сөйлеу мәнері, мәдениеті және т.б. әлеуметтік нормалар үдерісін қадағалау мақсатында күнделікті өмір мысалында қарастырылды. Осы саланы өрбітіп дамытқан франкфурттық мектеп өкілдері мен американдық әлеуметтанушылар [9,10] болды. Тұтас қоғамды зерттеуден гөрі, нақты өмір жағдайындағы жеке адам толғаныстарын зерттеу неғұрлым өнімді, әрі шыншыл ақпараттарға қол жеткізетінін француз мәдениеттанушысы А. Лефевр өз жұмыстарында [11] жазған.

Сондай-ақ күнделіктілік тарихының жан-жақты дамуына американдық тарихи мәдениеттану және тарихи антропология саласының өкілі К. Гирц идеялары ықпал етті. Гирц таңсық мәдениет өкілдерін түсіну мақсатында этнографиялық мәліметтерді этнологиялық тұрғыдан талдау нәтижелері күнделікті адамның тыныс-тіршілігі тәжірибесі деп түсінген [12].

Өткенді зерттеу бойынша күнделіктіліктің ғылыми мүмкіншіліктерін алғаш айтқан француз зерттеушілері болды. Тарихты тек қана саяси-оқиғалық, экономикалық немесе соғыстар мысалында емес, жан-жақты тұтас қарастыру арқылы қалпына келтіру жөніндегі міндетке көңіл аударып, осы сияқты тарих-антропологиялық тәсілді өз жұмыстарының негізіне айналдырған М. Блок, Л. Февр, Ф.Бродель болды [1].

Ф.Бродель зерттеулерінде «күнделіктілік құрылымы» түсінігі төңірегінде және жоғарғыдағылардың мәдениеті төмендегілермен қалай қабылданатынына көп көңіл бөлінді. Сондай-ақ ол адами психология мен тәжірибенің «тауар-ақша», «қаржы», «сауда қарым-қатынасы» сияқты абстрақтық түсініктерге қарағанда, жалпы қоғам экономикасына ықпал етуші басты фактор екенін көрсете білді. Оның «Күнделіктілік құрылымдары» [13] атты еңбегі тарихи зерттеулерді қайта қарап, оқиғалық саяси тарихтан, экономикалық дамудың жалпы заңдылықтарынан тарихи-психологиялық, тарихи-демографиялық, тарихи-мәдени жақтарын зерттеуге өтуіне ықпал етті. Бродель ізбасарлары «Анналар мектебінің» екінші әрі жаңа толқыны оның әдістерін нығайту мақсатында адамдардың өмір сүру әдетінің олардың тұрмысы мен мінез-құлқымен байланыстылығының маңыздылығын алға тартты. Бродель зерттеулерінің ықпалы француз тарихнамасынан асып көптеген елдердің медиевистері мен ортағасыр мамандарының қолдауына ие болды. Енді жаңа бағытты ұстанушылар өз зерттеулерінде негізгі көңілді тек қана ұжымдық топқа ғана емес, жекелеген индивидтер құндылықтарына: санасына, өзін-өзі ұстау стереотиптеріне бөлді. Яғни, Бродель бойынша, «уақыт лебін» түсіну үшін адамның санасын, психологиясын, әлеуметтік өзін-өзі ұстау тәртібін зерттеу саналды. Сондықтан да «Анналар мектебінің» алғашқы өкілдерінің ізбасарлары, мысалы, Ресейде А.Я.Гуревич [14] еңбектері этнологиядан гөрі, әлеуметтік психологиямен сабақтастықта жазылған.

Неміс, француз зерттеушілерінен бөлек бұл бағытты «микротарих» деп түсіндіру Италияда орын алды. 1980 жылы К.Гинзбург пен Д.Леви басшылығымен «Микротарих» ғылыми саласы құрылды. Микротарихтық тәсілдің маңыздылығы, біріншіден, жекелеген, қарапайым адамдардың өмірін қайта қалпына келтіру (осы тұста күнделіктілік тарихымен сабақтасуы көрінеді); екіншіден, күнделіктілікті қайта қалпына келтіру бойынша әдіс ретіндегі маңыздылығы, мысалы, тарихта болмай қалған немесе кенеттен болған жағдайларды ашу [15]; үшіншіден, тарихи зерттеулерде автобиография мен биографиялар орнын жана көзқараспен түсіну, олардың тарихи үдеріс бейнесін қалыптастырудағы маңызды рөлін мойындау. Осы арқылы күнделіктілік тарихы «жеке өмір тарихымен» және «ауызша тарихпен» жақындай түседі. Осы тұста АҚШ-тың «Жаңа мәдени тарихының» тууы, яғни әлеуметтануда «жеке жағдайларды зерттеулерде» пайда болғаны еске түседі; төртіншіден, нақты айтқанда, микротарих әдеттегі тәжірибені ғана емес, сонымен қатар соғыс, революция, террор және

аштық сияқты экстремалды жағдайларды бастан өткеруді зерттеу нысанына айналдырған сала. Әрине, мұндай жағдайларға көңіл бөлу алдыңғы тарихшылармен ескерілгенмен, өтпелі, дағдарыс дәуірлерін күнделіктілік тарихының негізгі зерттеу назарына қойған микротарих болды.

Бродель мен микротарих өкілдері үшін өткенді жаңаша түсіну үшін «төменнен» («төменнен зерттеу тарихы») бастау керек болды. Мұндай тәсіл тарихи зерттеудің пәнін «кішкентай адам» етті, енді әр түрлі топ өкілдерінің тарихи зерттеу нысанына айналуына құқы болды. Макротарихи және микротарихи деңгейде болмасын күнделіктілік өмір үдерісі зерттеліп, өткендегі мен бүгінгі күн адамының ерекшеліктері анықталып, бұл тәсіл жоғарғы тап өкілдерін зерттеудің әдістерін өзгертті. Әрине, жоғарғы тап өмірі бұрында қызығушылық танытқанмен, «қатардағы» адам күнделіктілігі қолға алынғаннан бастап жаңа зерттеу кезеңіне өтті. Мұнда басқа зерттеу міндеттері қойылып, жоғарғы тап өкілдері мен оларға тәуелді «қатардағы» адамаралық байланыс тұрғысынан анықтау жұмыстарын іске асыру қолға алынды.

XX ғасырдың 80-жылдарында герман тарихшыларында «Тарихи антропологияны қалай түсінуге болады?» деген сұрақ төңірегінде әр түрлі көзқарас орнықты. Пікірталастардың ортақ тұжырымға келуіне 1983 жылдың наурыз айында Дюссельдорф университетінде өткен коллоквиум себеп болды, оқылған материалдар бойынша 1984 жылы «Тарихи антропология. Тарихтағы адам» деген атаумен жинақ жарыққа шықты [16]. ...Тарихи антропология бағдарламасын дамыту мақсатында бірнеше бағыт ұсынылды, біріншісі Фрайбург институтының өкілі Т. Ниппердеймен (Ю. Мартин басқарған), екіншісі Геттинген қаласындағы Макс Планка атындағы институт өкілі Ханс Медикпен (әлеуметтік этнологиялық тарих бағыты), үшінші бағытты Штутгарттағы Әлеуметтік зерттеулер институтының өкілі Август Ничке ұсынды. А. Ничке уақыт ішіндегі адамдардың өзін-өзі ұстау тәртіптерін зерттеу басты міндет деп, бағыт «өзін-өзі ұстау тәртіптерін тарихи тұрғыдан зерттеу» деген атауға ие болды. Штутгарттық мектептің зерттеу бағдарламасы бойынша «өзін-өзі ұстау тәртіптерінің» тиімді тұсына (салдарды), яғни нәтижесінде әлеуметтік өзгерістерге әкелетін жағына, көңіл бөлу бірінші орынға қойылды. Бір қызығы, аталған үш бағыттың ешқайсысы елдегі тарихшылар басын біріктіретін шын мәнісіндегі ықпалды бағытқа ие болмады. Жетістікке жеткен 80-жылдары қалыптасқан күнделіктілік тарихы болды. 80-жылдары елде жеке басының, отбасының, мекенінің өткен тарихын зерттеуге деген ынта, әуесқой тарихшылар тарапынан көтеріліп, кәсіби тарихшыларға қарсы дами түсті. Кезекте тарихи шеберханалар ұйымдастырылып, «ауызша тарихи» тәжірибе қолға алынды, яғни қария адамдардан өткен тарихты жазып алу кеңінен тарады. «Кішкентай адамның» өткені мен басынан кешкендеріне деген қызығушылық «Күнделіктілік тарихы», немесе «Төменнен зерттеу тарихы», деген атауға ие болды, сондай-ақ қоғам өмірінің демократиялану үдерісіне ықпал етті. Әрине, академиялық ғылымның өкілдері өз тарапынан «күнделіктілік тарихын» кәсіби тарихтың негізгі принциптерін жоққа шығару тұрғысынан ойлап табылған әрекет деп сынға алғанмен, нәтижесінде осы атаумен сол бағыт бойынша өз тұжырымдарын ортағы сала бастады [16].

Германияда «Күнделіктілік тарихын» ғылыми тұрғыдан өңдеуге ірі үлес қосқан Геттингендегі Макс Планка атындағы институттың қызметкері Альф Людтке. Оның зерттеу пәні — XIX–XX ғғ. герман жұмыскерлерінің тарихы. Яғни сол уақыттағы герман жұмыскерлерінің күнделікті өмірін бақылау арқылы шындыққа көз жеткізу, алға қойған сұрақтарға жауап алу. Автор зерттеу объектісіне алынған тақырып мысалында «еңбек», «соғыс», «билік» сияқты түсініктердің тарихтағы орнын зерттеудің жаңа әрі тиімді тәсілдерін және күнделіктілік тарихы саласының зор ғылыми мүмкіншіліктерін көрсетті. Осы жылдың соңына қарай «күнделіктілік тарихы» ел шеңберінен асып жан-жаққа тарала бастады. Осы сала тарихшылары Германиядағы ұлтшылдық феноменін зерттеу бойынша біршама жетістіктерге жетті. Тақырыпты ішінен ақтарып «қатардағы адамдар» көзқарасы арқылы (еркімен немесе еріксіз қатысушалар көзімен) Германиядағы фашистік диктатураны зерттеу қолға алынды. Германияда күнделіктілік тарихы өкілдері өзге елдермен салыстарғанда негізгі көңілді алыс емес уақытта болып кеткен, яғни XX ғасыр ширегіндегі, адамзат тарихымен айналысуға арнады [16].

Күнделіктіліктің антропологиялық тұрғыдан бағытталған салалармен жақын болып келетінін ескерген жөн, мысалы, микротарихаралық тығыз байланыс; уақыт өте Германияда күнделіктілік тарихы микротарих, менталдық тарих, мәдениет тарихымен бірігіп қызмет ету жолына түсті. Сонымен қатар өз шеңберін қажет немесе тиімді салалармен байланыстыру арқылы кеңейіп келеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Пушкарева Н.Л. «История повседневности» как направление исторических исследований. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.perspektivy.info/.../istorija_povsednevnosti (дата обращения 13.06.2014).
- 2 Людтке А. «История повседневности» в Германии после 1989 года // Казус. — 1999. — М., — 1999. — С. 121.
- 3 Девятко И. Модели объяснения и логика социологического исследования. — М.: ИС РАН, 1996. — С. 93.
- 4 Фрейд З. Психопатология обыденной жизни. — СПб.: Азбука-классика, 2010. — 220 с.
- 5 Мотрошилова Н.В. Принципы и противоречия феноменологической философии. — М.: Высш. шк., 1968. — 128 с.
- 6 Ионин Л.Г. Понимающая социология. Историко-критический анализ. — М.: Наука, 1979. — С. 116.
- 7 Калинина О.С. Повседневная жизнь немецкого крестьянства: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Саратов, 2012. — С. 9.
- 8 Осипов Г.В., Митина С.М. Конфронтация социологических идей / Отв. ред. Г.В. Осипов. История социологии в Западной Европе и США. — М.: Норма, 2001. — С. 522.
- 9 Маркузе Г. Одномерный человек. — М.: Reft-book, 1994. — 368 с.; Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. — М.: Медиум, 1995. — 323 с.
- 10 Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии. (Мастера социологии). — СПб.: Питер, 2007. — 335 с.
- 11 Lefèbvre H. *Everyday Life in the Modern World*. — London: Penguin Press, 1971.
- 12 Гириц К. Интерпретация культур / Пер. с англ. — М.: Российская полит. энцикл. (РОССПЭН), 2004. — 560 с.
- 13 Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV-XVIII. — Т. 1. Структуры повседневности. Возможное и невозможное. — М.: Прогресс, 1986. — 623. — С. 14.
- 14 Гуревич А.Я. Исторический синтез и «Школа Анналов». — М.: Индрик, 1993. — 328 с.
- 15 Schulze M. (ed.) *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Micro-Historie*. — Göttingen, 1994. — S. 65–80.
- 16 Кром М.М. Историческая антропология. — [ЭР]. Режим доступа: // countries.ru: [сайт]. URL: <http://www.countries.ru/library/anthropology/krom/> (дата обращения 13.06.2014 г.).

А.Н.Муқанова

История повседневности

В статье рассматривается относительно новое в исторической науке направление — история повседневности, появление которой — «историко-антропологический поворот» в гуманитарной мысли Запада. Центральной проблемой исследования является изучение возникновения направления «история повседневности», его истоков, структуры и содержания понятия «повседневность», предмета истории повседневности, методов изучения истории повседневности. В работе анализируются теоретические разработки основоположников данного направления и школы, разработавшей его основы. Также определены историографические проблемы и анализ основных теоретико-концептуальных положений по повседневности в работах западных ученых XX в.

A.N.Mukanova

History of Everyday Life

The article discusses about the relatively new in historical science direction, we are talking about the history of everyday life. The emergence of the history of everyday life, the so-called «historical-anthropological turn» in the liberal thought of the West. The Central problem of the study is to explore the emergence of direction «the history of everyday life», its origins, structure and content of the concept of «everyday life», the subject of the history of everyday life, methods of studying the history of everyday life. The work discusses the theoretical development of the founders of this field and the school developed the Foundation for the history of everyday life. And historiographical problems and analysis of the main theoretical and conceptual provisions of everyday life in the works of Western scholars of the twentieth century.

References

- 1 Pushkarev N.L. *The history of everyday life» as the direction of historical research*, [ER]. Access mode: http://www.perspektivy.info/.../istorija_povsednevnosti (date of 13.06.2014).
- 2 Ludtke A. *Kazus*, 1999, Moscow, 1999, p. 121.
- 3 Deviyatko I. *Models explanation and logic of sociological research*, Moscow, 1976, p. 93; Moscow: IS RAS, 1996, p. 93.
- 4 Freud Z. *Psychopathology of Everyday Life*, Sankt Petersburg, 1997; Moscow: Azbuka-classic, 2010, p. 220.

- 5 Motroshilova N.V. *Principles and contradictions of phenomenological philosophy*, Moscow: Vysh. shk., 1968, 128 p.
- 6 Ionin L.G. *Interpretive sociology. Historical-critical analysis*, Moscow: Nauka, 1979, p. 116.
- 7 Kalinina O.S. *The daily life of the German peasantry ...: Abstract of dis. ... candidate of historical sciences*, Saratov, 2012, p. 9.
- 8 Osipov G.V., Mitina S.M. *The confrontation of sociological ideas / Holes*, Ed. G. Osipov. *History of Sociology in Western Europe and the United States*, Moscow: Norma, 2001, p. 522.
- 9 Marcuse G. *Dimensional Man*, Moscow: Reft-book, 1994, p. 368; Berger P., Lukman T. *The Social Construction of Reality*, Moscow: Medium, 1995, p. 323.
- 10 Garfinkel H. *Studies on ethnomethodology. (Master of Sociology)*, Sankt Petersburg: Peter, 2007, 335 p.
- 11 Lefèbvre H. *Everyday Life in the Modern World*, London: Penguin Press, 1971.
- 12 Geertz K. *Interpretation of Cultures / Trans. from English*, Moscow: «Rossiskaya Politicheskaya Encycl.» (ROSSPEN), 2004, 560 p.
- 13 Braudel F. *Material civilization, economics and capitalism XV–XVIII*, Vol. 1: Structures of everyday life. Possible and impossible, Moscow: Progress, 1986, 623 p.
- 14 Gurevich A.Ya. *Historical synthesis and the «Annales school»*, Moscow: Indrik, 1993, 328 p.
- 15 Schulze M. (ed.), *Social history, history of everyday life, Micro history*, Göttingen, 1994, p. 80.
- 16 Chrome M.M. *Historical Anthropology* [ER]. Access mode: <http://www.countries.ru/library/antropology/krom/> (date of 13.06.2014).

ӘОЖ 94.574.3

Ж.А.Жұмабеков, Н.Ж.Ахметжанова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: azmukhan@mail.ru)

Ұлытау өңірінің тарихи топонимикасы

Мақалада ескіден келе жатқан жер-су атаулары — халық жадының, ұлттық, тарихи сананың жарқын көрінісі, Орталық Қазақстанның ауқымды өңірлерінің бірі болып келетін «түркі әлемінің бесігі» — Ұлытау өңірінің топонимикасы зерттеліп, топонимикалық жүйесіне талдау жасалды. Қазіргі кезде еліміздің ономастикалық сұраныстардан туындаған, тарихи топонимика зерттеулері қарастырылды.

Кілт сөздер: тарихи, топонимдер, дәуір, этнонимдер, өлкетану, түркі әлемі, өңір тарихы.

Тарихи топонимдерге ерекше көңіл аудару бүгінгі күнгі еліміздегі ономастикалық ізденістерге деген сұраныстан туындап отыр. Топонимикалық атаулардың пайда болу тарихын анықтау, бір жағынан, отандық тарихымызды танып-білуге мүмкіндік берсе, екінші жағынан — өлке тарихын да жан-жақты зерттеуге мүмкіндік туғызады. Географиялық атаулардың жиынтығын топонимия деп атайды [1]. Топонимиканың тарихпен байланыстылығы сөзсіз, халықтар өмір сүреді, қоныс аударады, ал олардың тау, өзен, көлдерге берген атаулары сақталып қалады. Бұл туралы белгілі орыс ғалымы С.Б.Веселовский былай деп жазады: «Топонимический материал, вследствие присущей ему живучести, «консервативности», как говорят ученые, является очень ценным, – более ценным, чем данные археологии, — материалом» [2]. Сол себептен де, кезкелген топонимикалық атаулар белгілі бір тарихи оқиғалармен немесе тарихи үрдіспен байланысты деп айта аламыз. Бірақ барлық топонимдердің тарихын анық көрсету мүмкін деу қателікке ұрындырады, олардың көбісінің пайда болуын тек жалпылама тарихи үрдістермен байланыстыруға болады. Осындай топонимдердің ішінде нақты тарихи оқиғаларға, тарихи тұлғаларға қатыстылары және т.б. болады, яғни ондай топонимдердің қалыптасуының нақты тарихи себептерін айта аламыз. Бұл тұрғыда топонимика тарих үшін құнды мәліметтер бере алады. Топонимикалық атаулар сол жерді мекендеген халық туралы, олардың тарихына байланысты түрлі фактілерді қалпына келтіруге, анықтауға мүмкіндік береді. Біздің мақаламызда топонимдерді зерттеу осы тұрғыда жүргізілмек.

Тіл ғылымы саласында топонимикалық зерттеулер де кеңінен орын алып, қоғамдағы қажеттіліктерді өтеуде өз қызметін атқарып отыр. Ал, бүгінгі күні топонимиканың қоғам үшін қажеттілігі сөзсіз. Тәуелсіздік алған Қазақстан Республикасы бұрынғы отаршылдық дәуірінің түрлі сарқыншақтарын бойынан сыпырып тастап, жаңа егеменді қоғам қалыптастыруда.

Барлық елдерде бұрынғы замандардан бері қоршаған ортадағы объектілерді сөз арқылы белгілеу әдісі қолданылып келеді. Сол сияқты, барлық халықтарда тарихи үрдістердің топонимикалық атауларда сақталу заңдылығы да қалыптасқан. Ондай топонимдерден белгілі бір тарихи оқиға туралы немесе тарихта белгілі болған тұлға туралы мәліметті кездестіруге болады.

Кез келген өңірдің тарихы қазақ тарихының құрамдас бөлігі болып табылады және осы территорияларда қалыптасқан топонимикалық жүйе өлке тарихы үшін де, отан тарихы үшін де өте мол тарихи ақпарат береді деп есептейміз. Бұл тұжырым кез келген өлкенің топонимикалық жүйесіне қатысты және отандық ономастиканы зерттеуші-мамандардың пікірі де осыған саяды: «Белгілі бір аймақтың топонимиканы тарихи қалыптасады. Онда өткен дәуір топонимдері сақталады, сондықтан топонимдердің әр қабаты тарихи дәуірге, сол аймақта қоныстанған халық тарихына қатысты «қаттамаға» теңейді» [3; 62].

Сонымен бірге тарихи топонимдерді зерттеу өлкетану саласымен байланысты болып табылады және топонимикалық мәліметтер өлкетанудағы мәліметтердің негізгі деректік қорын құрайды. Өлкетану саласының маңыздылығы, тарихшы Х.М.Әбжановтың пікірінше, бүгінгі күнде ерекше мәселе болып табылады: «Отан тарихының өлкелік ерекшеліктерінен экономикадағы, әлеуметтік құрылымдағы, тілдегі, ділдегі, салт-дәстүрдегі бұрын барша қоғам қастерлеген, қазір ішінара сақталып қалған құндылықтар мен ұстанымдарды байқай аламыз» [4; 142]. Өлкетану саласының дамуы мен қоғамдық ерекшелігі де зерттеушінің көзқарасында «өлке тарихын жаңаша, ұлттық реңкі қанық мазмұнда жазу керек» деген пікірге ұштасады және де «өлкетану тезге салынбай, ұмытылған есімдерді жаңғырту, бұрмаланған атауларды түзеу, ойрандалған ономастиканы қазақтандыру алға баспайды, жүйесіздікке ұрынады» деп осы саланың маңызды міндеттерін алға тартады [4; 142,143]. Тарихи топонимдерді зерттеудің де осы міндеттерді жүзеге асыруда өз үлесін қосары сөзсіз.

Тарихи топонимика дегеніміз не? Бұл ғылым саласы, біздің ойымызша, белгілі бір жерлерде немесе кез келген жерлерде адамдардың өміріне, тұрмыс-тіршілігіне маңызды оқиғалар болып, олар тарихқа айналады. Тарихи топонимика саласының басты мақсаты – сондай топонимдерді анықтап, ол жерлерде болған оқиғаларды сипаттау. Біріншіден, топонимдердің атауында тарихи оқиғаның болғандығы туралы мәлімет беріліп тұруы мүмкін. Қарапайым мысал келтірейік: «Қалмаққырылған», яғни осы арада қалмақ әскерлерінің соғыста жеңіліс табу оқиғасы туралы мәлімет сақталып тұр. Мұндай топоним атауы белгілі тарихи тұлғалардың атымен де аталуы мүмкін. Мысалы, «Ағыбай өткелі» — бұл жерде Кенесары көтерілісінің белді батыры Ағыбай туралы мәлімет сақталған немесе «Құнанбай қонған» — мұнда белгілі тарихи тұлға Қарқаралы аға сұлтаны Құнанбай туралы мәлімет беріледі. Екіншіден, жер-су атауларынан тарихи оқиғалардың болғандығын анықтау мүмкін емес болады. Мұндай жағдайда әр түрлі тарихи деректерде кездесетін топонимдер мен сол жерде болған оқиғаларды анықтау қажеттігі туады. «Бұл үрдіс тарихи деректерді қайта сипаттауға айналып кетпей ме деген?» заңды сұрақ тудырады. Әрине, бұл осындай жағдайға алып келуі мүмкін. Бірақ, ол үшін тарихымыздың дерек қоры сұрыпталып, жан-жақты талдаудан өткізілген болса, онда тек аталмыш жер-су атауларын карта бетіне түсіру және тарихымызды картаның көмегімен түсіндіру мәселесі ғана зерттеушілерді толғандырар еді. Ал, әзірге Қазақстан тарихы тәуелсіз Республика болғаннан бері жаңадан жазылып жатқанын, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың бастауымен «Мәдени мұра» бағдарламасы негізінде ел тарихының деректерін жинақтау және ғылыми айналымға енгізу мәселесін алға қойылғанын ескерсек, тарихи топонимдерді зерттеу арқылы қазақ тарихының әлі де болса белгісіз немесе түсініксіз тұстарын анықтауға болады деп есептейміз.

Кез келген елдің өткені мен бүгінінің сабақтастығы оның жер-су атаулары — топонимдері арқылы көрініс табады. Қазақ елінің де жер-су атаулары халықтың сан ғасырлық тарихынан сыр шертеді. Осы себепті де және еліміздің басынан өткен «сан қилы» заманда көптеген топонимдердің өзгеріске ұшырауына, ұмыт болуына байланыста да жер-су атауларын зерттеу бүгінгі күні өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Қазақ ономастикасының жетістіктері мен болашағын зерделеген бағдарламалық жинақта да осы ой алға тартылған: «Бір жағынан, төткүл дүние ел мен жер, мемлекетті ең алдымен оның белгілі тұлғаларының есімдері мен жаһанға әйгілі жер-су таулары арқылы танытын болса, сондай-ақ ғылым мен білімді байыту көзі болса, екіншіден, ономастикалық мағлұматтар халқымыздың, өсер ұрпақтың ел жандылығын, өз еліне деген мақтаныш сезімін тербейтін, тәрбиелік рухани, мәдени маңызы аса зор фактордың біріне саналады» [5].

Ұлытау өңірінің территориясы Орталық Қазақстан өңірінде ең үлкен болып есептеледі. Ал, мұншама ұланғайыр территорияларда мыңдаған топонимдер орналасқан және бұл аудандар ежелден бері көшпелі тұрмыс-тіршілікке байланысты пайдаланылғандықтан, топонимикалық жүйесі өте бай

және ауқымды. Ұлытау территориясында орналасқан топонимдердің жүйесін анықтау қажеттілігі осындай себептерден де туындайды. Соңғы жылдары Ұлытау өңіріндегі Алаша хан, Жошы хан, Домбауыл, Хан ордасы, Аяққамыр, Басқамыр, Болған-ана, Бескүмбез, Жұбан-ана, Ақ Мұстафа тағы басқа осы тәрізді тарихи-мәдени маңызы зор ескеркіштер Қарағанды мемлекеттік университеті ғалымдары тарапынан зерттеліп келеді [6].

Қарағанды облысы бойынша жүргізіліп жатқан топонимикалық зерттеулердің негізінде 9 ауданның топонимикалық сөздігін құрастыру жүргізілді [7]. Сөздікті құрастыру барысында атаулардың классификациясы мен типологиясын жасау қажеттілігі туындап, әрбір аудан территориясындағы атауларды төменгідей түрде 4 бөлімге жүйеленді: 1) елді-мекен атаулары (ауыл-қыстау); 2) сулы жер атаулары (өзен-көл, бұлақ-құдық, тоған); 3) таулы жер атаулары (тау-тас, құз-шатқал, сай-сала, шың, биік, дөң, қырат, белес, адыр); 4) ғұрыптық ескерткіштер атаулары (бейіт, күмбез, мола, кесене, зират, қорым, құлпытас).

Тарихи топонимика саласында зерттеу жүргізуде бірінші кезекте топтастыру мәселесін айқындауды қажет етеді. Қарағанды облысының топонимикасын зерттеушісі А.Жартыбаев: «Қарағанды өңірі топонимдерінің жүйесі күні бүгінге дейін өз алдына жеке зерттеу объектісі болмай келді», — деп жазады [8]. Топтастыру мәселесін анықтау арқылы тарихи топонимдерді жүйелеу мүмкіндігі туындайды және бұл зерттеу жұмысының толықтығы мен жан-жақтылығына жол ашады.

Қазақстан ғалымдары тарапынан түрлі топтастыру модельдері ұсынылып және қолданылып жүр. Бұл топтастырулардың негізгі принциптерін анықтап алмай, көтеріліп отырған мәселе өз шешімін таппақ емес.

Топонимика саласында алғашқы топтастыру нұсқасын жасаған А.Әбдірахманов болды. Оның топонимдік атауларды мазмұнына қарай бірнеше топқа біріктіріуі келесідей:

1. Адам есімдері бойынша аталатын географиялық объектілер (антропонимдер).
2. Ру атаулары бойынша аталатын топонимдер (генотопонимдер).
3. Халықтың атауын көрсететін топонимдер (этнотопонимдер).
4. Өсімдік атауы бойынша қойылған топонимдер (фитотопонимдер).
5. Жануарлардың атауы бойынша қойылған топонимдер (зоотопонимдер).
6. Географиялық объектілердің түр-түсін көрсететін топонимдер.
7. Объектілердің санын көрсететін топонимдер.
8. Белгілі бір уақыттарда болған оқиғалар бойынша аталған топонимдер.
9. Ұқастырылып қойылған топонимдер.
10. Географиялық немесе басқа да терминдер арқылы қойылған топонимдер.
11. Географиялық объектілердің сапасын, қасиетін және көлемін көрсететін топонимдер.
12. Басқа тілдерден енген және көне сөздерден қалыптасқан топонимдер.
13. Революциядан кейінгі әлеуметтік оқиғалармен байланысты қойылған топонимдер [9; 45–55].

Белгілі ғалым Т.Жанұзақтың ономастика мәселелеріне арналған еңбегінде Қазақстан топонимикасын топтастыру мәселесі айтылған. Онда автор атаулардың түрлерінің табиғи-тұрпаттық және территориялық-әкімшілік географиямен байланысты деп көрсете отырып, жер-су атауларын келесідей ретпен топтастырады:

- 1) гидрографиялық: мұхит, теңіз, өзен, көл, тоған, арық, құдық атаулары;
- 2) орографиялық: тау, шың, биік, төбе, асу, жазық, орман, тоғай атаулары;
- 3) микротопонимдер: шалғын, батпақ, жайылым, төбешік және елді мекен, ауыл, тұрақтардың атаулары;
- 4) астионимдер: қала атаулары [10; 43].

Сонымен қатар Т.Жанұзақ республика топожүйесінен монғол-қалмақ, араб-иран және орыс тілінен енген атауларды ерекшелейді [10; 43].

Бұл жерде Т.Жанұзақтың Қазақстан топожүйесіндегі лингвистикалық топтастыру принципі тарихи кезеңдеу үрдісімен сәйкес келеді. Мысалға, араб-иран тілінен енген атаулар қазақ тарихының ежелгі дәуіріндегі сақ тайпалық қауымдастығы мен ортағасырлардағы араб басқыншылығының Орта Азия мен Қазақстан территориясына жетуі кезімен байланысты болса, монғол және қалмақ атаулары Алтын Орда мемлекетінің құрылуы мен Қазақ хандығының Жоңғар хандығымен алма-кезек соғыстарын қамтитын кезеңдерге келеді. Ал, орыс тілді атаулардың жоғарыда келтірілген кезеңдер кейін пайда бола бастағаны Қазақстан тарихынан белгілі. XVIII ғасырдың бірінші ширегінен бастап орыс тілді атаулар Қазақстан топожүйесінің ажырамас атрибуты бола бастайды.

Топонимика саласын зерттеуші Е. Қойшыбаев Қазақстан территориясындағы топонимдердің құрамын, құрылымын, компоненттердің тіркесуін және тілдік бітімін ескере отырып, келесідей бес түрлі қабаттарды атап өтеді: «1) ежелгі тілдер элементтерін сақтап келе жатқан тым көне қабаттар (санскрит, үнді-иран тілдері элементтері: *тал, ар, бал, сар, гар, кан* және *-ын, -ін, -үн* қосымша түрлері); 2) шартты түрдегі түркі-монғол тіл бірлестігі элементтерін сақтап келе жатқан көне қабаттар (*ал, ала, бала, қар, шар, чар, көк, бай, тоғай* және *-ас, -ес, -аш* қосымша түрлері); 3) түркі тіл қабаттары немесе түркі тілдер семьясы құрамының ерекшеліктерін көрсететін қабаттар (*й-шыл, ч-шыл, ж-шыл, дь-шыл* тілдер және *-ты, -сы* қосымша түрлері); 4) осы күнгі түркі тілдері ерекшеліктерін көрсететін қабаттар (қазақ, қырғыз, алтай, қарақалпақ, башқұрт, ұйғыр, түркімен, эзербайжан, өзбек және т.б.); 5) орыс тілі негізіндегі топонимикалық қабаттамалар, яғни, Э.М.Мурзаев айтуынша, «ең үстіңгі қабат» [11].

Бұл топтастырудан тарихи топонимикаға бірінші ұсынысты — ежелгі тілдер элементтері бар көне қабатты қабылдауға болады. Себебі ежелгі дәуірлерде қалыптасқан атауларды тек тілдік белгісінен ғана анықтауға болары күмәнсіз. Қазіргі кездегі тарихи топонимдердің ішіндегі кейбір атауларды жазбаша деректер арқылы мүмкін емес, ал тілдік белгісі арқылы олардың көне заманның мұрасы екені анықталары сөзсіз. Екінші кезекте, топтастыру принципі ретінде бесінші ұсынысты — орыс тілінен енген жер-су атауларын алуға болады. Себебі орыс тілді топонимдерді белгілі бір тарихи кезеңмен байланыстыра аламыз. Сонымен қатар Е.Қойшыбаев ономастика ілімінің үш саласын көрсетеді: «1. Топонимика — жер бетіндегі объектілердің тілдік құрамын, мән мағыналарын қарастыратын ілім; 2. Антропонимика — адам аттарының шығу тарихын қарастыратын ілім; 3. Этнонимика — ру, тайпа, ел аттарының шығу тарихын, құралу, ыдырау процестерін қарастыратын ілім» [11; 7,8]. Осы салалық көрсеткіштердегі антропонимика және этнонимика бөлімдері тарихи топонимикадағы топтастыру мәселесіне қолдануға болады деген ойдамыз. Мұндай мүмкіндікті белгілі ғалым Т.Жанұзактың тұжырымынан байқауға болады: «Этнонимиканың антропонимика және топонимикамен тығыз байланысты екенін нақтылы материалдардан көруге болады. Этнонимдердің басым көпшілігі — әуел бастағы антропонимдер (ру басы немесе сол рудағы беделді де белгілі адамдардың аттары). Топонимдерден, яғни жер-су аттарынан, ру, тайпа аттарының қойылуы сирек кездесетін құбылыс. Оған керісінше, жер-су аттарының ру, тайпа аттарынан қойылып отыруы жиі кездесетін, халық тарихына тән оқиға» [12; 78,79]. Сонымен қатар автор этнонимдердің лексикалық-семантикалық классификациясын жүргізіп, келесідей сегіз топқа бөледі:

- 1) тағы және үй жануарлары мен құстардың атынан: *киікші, бұғы, құлан (қыпшақ), шұбар айғыр, бұқа, кел бұқа, кет бұқа, бура, бұзау, тана, барақ, ителгі, күшік, бүркіт, қаз, қарға, қораз, торай* және т.б.;
- 2) табиғат байлықтары мен ауа райы құбылыстарының атауынан: *аспан, көктіңұлы, боранишы, қаржау, жаңбырлы, көкше, күн, танат, таңатар* және т.б.;
- 3) өсімдік әлемінің атаулары бойынша: *бидайшы, тарышы, бетеге, изен, шамбыл, орманышы, жаңғақбай, жидебай, қарағай, масақ* және т.б.;
- 4) әскери лексикадан: *жаулы, жорықшы, сүгірші, қарауыл, қырық мылтық, шанышқылы, батыр, балталы* және т.б.;
- 5) лақап аттар бойынша: *қосқұлақ, ошақты, арықтыным, қанжығалы, жарты, жетіру, қызылбөрік, қоңырбөрік, ожырай, ұзын, шимойын, шолақ* және т.б.;
- 6) географиялық атаулар мен қымбат металдардың аты бойынша: *жайық, еділ, сарытоғай, көкше, ақтас, қайнар, алтын, темір, болат, болатшы* және т.б.;
- 7) ру басыларының, көсемдерінің аты бойынша (бұл топ этнонимдер жүйесінде саны жағынан ең үлкен болып табылады): *абақ, айдабол, байғазы, байқұл* және т.б.;
- 8) әр түрлі лексикалық категориялардан: *базар, бозашы, екей, ерші, жетім, қазы, құл, құрама, қызай, молқы, олжашы, саба, тасжүрек, шегендік, мырза, жомарт* және т.б. [12; 306].

Тарихи топонимика үшін этнонимдердің маңызы жоғары. Қазақ халқының құрамында ежелгі дәуірден кейінгі ортағасырларда қалыптасқан ру-тайпа, тайпалық одақ, халықтардың атаулары сақталған. Ал, этнонимдік атаулар Орталық Қазақстанның топожүйесінен орын алып отыр. Ұлытау өңірінде қазақ, арғын, найман тәрізді этникалық қауымдастықтардың атауымен қойылған этнонимдер сақталған. Сондықтан да этнонимдердің этимологиясын анықтау тарихи топонимика үшін құнды материал болып табылады.

Зерттеуші А.Жартыбаевтың Қарағанды облысы көлемінде топонимикалық атауларды топтастыруы осы тақырыпқа тікелей қатысты және ол үлгі тарихи топонимиканың

классификациялық жүйесін қалыптастыру үшін маңызды болып табылады. Оның топтастыру жүйесі келесідей: «Біз ономаст-ғалымдардың классификациясына сүйене отырып, Қарағанды өңірі топонимдерін жалпы құрамы жағынан екі үлкен топқа бөлеміз: 1. Түркі тілдік топонимдік қабаттар. 2. Басқа тілдік топонимдік қабаттар. Түркі тілдік қабаттарды: а) көне түркі тілдік қабаттар; б) Байырғы қазақ тіліне тән қабаттастық (подпласт) деп жіктеп, басқа тілдік топонимдік қабаттарды ішінара төрт топқа бөліп қарадық: 1. Иран тіліне тән топонимдік қабаттар. 2. Араб тіліне тән топонимдік қабаттар. 3. Монғол тіліне тән топонимдік қабаттар. 4. Орыс тіліне тән топонимдік қабаттар» [8; 29]. Сонымен қатар тарихи топонимикадағы топтастыру мәселесі үшін ең маңыздысы лингвистикалық классификациялауды нақтылы тарихи кеңзеңдермен байланыстыру үрдісі зерттеушінің назарынан тыс қалмаған: «Хронологиялық тұрғыда түркі тілдік қабаттан соң иран тілдік және араб тілдік қабаттар келеді. Одан соң монғол, орыс тілдік топонимдік қабаттар орын алады. Ал бұл өңірдегі топонимдерінің негізгісі де, басым тобы да қазақ тіліне тән топонимдер. Облыс өңіріндегі монғол тілінен енген топонимдер негізінен орта ғасырға тән. Ал осы топонимдік қабаттардың ішіндегі ең жас, кейінгі қабаттағы топонимдері – орыс тіліне тән топонимдер. Қарағанды өңірі топонимдері құрамындағы топонимдік қабаттардың тарихи-хронологиялық тұрғыдан топтастырлуы негізінен осы тұрғыда қаралмақ» [8; 30].

А.Жартыбаевтың зерттеуі тарихи топонимика саласында топтастыру мәселесін біршама шешіп берді деуге болады. Тек тілдік топтастыру барысын хронологиялық принциппен байланыстыру барысында «түркі тілдік қабаттан соң иран тілдік және араб тілдік қабаттар келеді» деуі тарихшылар тарапынан едәуір күмән тудырады. Зерттеушінің түркі және араб тілдік қабаттары тарихтың ортағасырларымен байланысты болса, иран тілдік қабат бойынша бұл жорамал күйінде деуімізге ғана болады. Себебі көптеген зерттеушілер тарихтың ежелгі дәуірінен белгілі Қазақстан территориясын мекендеген сақ тайпаларын иран тілді деп дәлелдейді. Қалай дегенмен де, «түркі тілдік қабаттан кейін иран тілдік қабат келеді» деуіміз даулы мәселе.

Қазақ ономастикасын саралауға арналған соңғы еңбектердің бірінде қазақ онимдерінің лексикалық құрамына талдау жасалып, келесідей жүйелеу келтіріледі:

1. Орал-алтай тіл бірлестігіне тән қабат.
2. Араб-парсы тілдік қабаты.
3. Монғол тілдік қабаты.
4. Жалпы түркілік қабат.
5. Орыс тілдік қабаты [13; 50].

Ономастиканың теориясы мен тәжірибелік маңызын анықтауға арналған Г.Б.Мәдиева мен С.Қ.Иманбердиеваның зерттеу мәселелерінде топонимика саласының бірнеше топтастырулары көрсетілген. Оның ішінде тарихи топонимика саласына қатысты келесідей бөліністерді көрсетуге болады:

- Адам есімдері (антропонимдер, этнонимдер, генонимдер, элеуметтік жағдайына қарай адамдарды атау).
- Адамның рухани мәдениетін білдіретін атаулар (анимистік сенім, жергілікті рухты қасиет тұту, діни және мифологиялық көзқарастар).
- Әр түрлі тарихи оқиғалар т.б. [3; 65].

Ұлытау өңірінің тарихи топонимикасын зерттеу барысында алға қойылатын бірінші мәселе топтастыру болып табылады. Арнайы тарихи топонимика саласына арналған зерттеулердің болмауынан жалпы топонимика саласындағы топтастыру үлгілеріне шолу жасауға мәжбүр болдық. Қарастырылып отырған топтастырулардан тарихи топонимика саласына қолдануға мүмкін нұсқаларды пайдалануға болады деп есептейміз.

Тарихи топонимика саласы бойынша топтастыруда бірінші кезекте хронологиялық принципті ұстануымыз қажет. Себебі тарих кеңістік бойынша бірнеше кезеңдерден тұратын оқиғалар тізбегі екендігін ескеруіміз керек. Бұл жағдайда хронологиялық топтастыруға топонимикадағы тілдік (лингвистикалық) топтастыру біршама сәйкес келеді деуімізге болады. Мысалға, жоғарыда көрсеткендей, араб, парсы және моңғол тілінен енген топонимдер хронологиялық тұрғыдан ортағасырлық кезеңмен байланысты болып табылады. Ал, Қазақстан тарихының ежелгі дәуір тарихының кезеңіне шартты түрде үнді-иран тілдік элементтерін сақтап қалған топонимдерді немесе орал-алтай тіл бірлестігіне тән атауларды жатқыза аламыз.

Екінші жағынан, топонимика саласындағы этнотопонимика және генотопонимдерді зерттеу тәжірибесі де тарихи топонимика үшін маңызды. Халықтың немесе ру-тайпалардың атаулары да

белгілі бір тарихи кезеңдермен байланысты және мұндай топонимдерді хронологиялық тұрғыдан да, түрлік сипатпен де топтастыруға мүмкіндік бар. Мысалға, Ұлытау өңірінде орын алып отырған қазақ немесе арғын атаулары этнотопонимдер ретінде тарихи талдау жасауға мүмкіндік береді.

Үшінші кезекте, бұл тарихи тұлғалардың есімдерімен байланысты атаулар. Мұндай антропонимдік атаулар Қазақстан тарихының жаңа заман кезеңіне жатады. Әрине, Ұлытау өңірінде ортағасырлар тарихынан белгілі тарихи тұлғалардың есімдерімен аталатын топонимдер де бар (Едіге, Барак), бірақ көбінесе антропонимдік жер-су атаулары XVIII ғасырдың екінші жартысы — XIX ғасырда өмір сүрген адамдардың есімдері.

Қорытындылай келсек, тарихи топонимдерді топтастыруда бастысы хронологиялық принцип болмақ. Бұл тарихи зерттеулердің негізгі әдістемесі болғандықтан, кез келген тарихи зерттеулерде қолданылады. Топонимика саласында зерттеу жұмысын жүргізуде де осы принципті ұстану қажет. Отандық тарихмыздың өзекті мәселелерін зерделеуші-ғалым Х.Әбжанов Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Тарих толқынында» кітабында Қазақстан аумағындағы руханияттың соңғы алты мың жылғы дамуы 12 кезеңге бөлінгенін атап көрсетеді [14].

Осы кезеңдеу бағытымен Ұлытау өңірінің тарихи топонимдерін топтастырсақ, келесідей төрт үлкен кезеңге біріктіруге болады:

1. Ежелгі дәуір топонимдері (б.э.д. I м.ж. – б.э. I ғ.): бұған орал-алтай, үнді-иран тілінен атауларды немесе сол заманның тарихынан мағлұмат беретін атауларды жатқызамыз.
2. Ортағасырлар кезеңінің топонимдері (II ғ. – XIV ғ.): бұған көне түркі тілінен сақталған, иран, моңғол тілінен енген және сол дәуірдің тарихи оқиғалары мен тарихи тұлғаларын айшықтайтын атауларды жатқызуға болады.
3. Қазақ хандығы дәуірінің топонимдері (XV ғ. – XVIII ғ.): бұл топқа қазақ елінің қалыптасуы мен дамуының тарихынан мәлімет беретін, қазақ халқын қалыптастырушы ру-тайпалардың және көсемдердің атымен аталған атаулар кіреді.
4. Жаңа заман топонимдері (XIX ғ.): мұнда қазақ тарихының Ресей империясына қол астына қарауынан бергі тарихымыздан көрініс беретін атаулар қарастырылады.

Ескіден келе жатқан жер-су атаулары — халық жадының, ұлттық, тарихи сананың жарқын көрінісі. Ұлытау өңірінің топонимикасы әр түрлілігімен ерекшеленеді. Өңірдің топонимикалық жүйесін талдау барысында атаулардың бірнеше түрлерін нақты көрсетуімізге болады.

Біріншіден, тарихи өткеніміздің белгісі болып табылатын 120 астам діни-ғұрыптық сипаттағы архитектуралық ескерткіштер белгілі бір жерге орналасқандықтан, топонимдік қызмет атқарып тұр. Мұндай ескерткіштердің хронологиялық шеңбері ерте ортағасырлардан XX ғасырдың бастапқы кезіне дейінгі аралықты қамтиды. Олардың ішінде ерте ортағасырлық дәуірге жататындары *Домбауыл дыңы*, *Қара дың*, *Қосұйтас* атаулары мазмұны жағынан аталмыш дәуірдің ескерткіштеріне жатқызылып отыр. Ә.Марғұланның жазуы бойынша, «тастан өріп жасаған биік дың архитектурасының жиі кездесетін жері — Орталық Қазақстан, оның ішінде Ұлытау ауданы. Бұл өлкеде онға тарта не бүтін, не бұзылып жатқан ескерткіш іргелері көрінеді» [15; 204]. Мұндай ескерткіштердің жасалу уақытына байланысты ғалым келесідей тұжырым жасайды: «Тастан дөңгелек үйлер, мұнаралар жасау Ғұн, Түрік қағанаты кезінде ерекше орын алған» және де бұл атаулардың өзі де сол ортағасырлар дәуірінен сақталып келе жатқаны да белгілі болып отыр: «Қыпшақ пен оғыздар төбесінде күмбезі бар ондай дөңгелек тас үйлерді «дың», «діңгек», «үй тас» деп атаған, ол сөздер қазақ пен түркімен тілдерінде сақталған» [15; 202]. Сонымен қатар оғыз-қыпшақ дәуірінің ескерткіштері де Ұлытау өңірінің топонимикалық жүйесін құрайды. Олардың ішінде ең белгілері *Болған ана*, *Белең ана*, *Талмас ата* болып табылады. Мысалға, Талмас ата кесенесі ескерткіш ретінде өмір сүруін тоқтатып, қазіргі күнде тек топоним ретінде сақталып отыр. Бұдан басқа, Ұлытау өңірінде моңғол дәуірінен сақталып қалған тарихи ескерткіштер де орын алып отыр. Олардың ішінде ең маңыздылары *Жошы хан кесенесі*, *Келінтам кесенесі*.

Екіншіден, Ұлытау өңірінде этнонимдік және генонимдік негіздегі 20 астам топонимикалық атаулар сақталған. Бұл топонимдердің қалыптасу кезеңі кейінгі ортағасырлардан XIX ғасырға дейінгі аралықты қамтиды. Демек, бұл топонимикалық атаулар Ұлытау өңірі аталмыш кезеңдеріне сәйкес тарихи мәліметтердің дерек көзі бола алады.

Ұлытау өңірінде этнонимдік тұрғыда қалыптасқан топонимдер кездеседі. Топонимикалық зерттеу жүйесіне сәйкес мұндай атауларды этнотопонимдер деп атайды [9]. Белгілі ғалым А.Әбдірахмановтың «Қазақстан этнотопонимикасы» зерттеуі бүгінгі күнге дейін топонимдерден көрініс табатын этнонимдерді зерттеудің үлгісі болып табылады. Автор топонимикалық зерттеулердегі бұл

бағыттың негізін қалап, оның мән-мағынасын да ашып берді: «Топонимиканың кесек бір саласы – этнотопонимика, яғни ру, тайпа, халық аттарынан қойылған географиялық атауларды зерттеу бөлімі. Ал, этнонимдерден қойылған жер-су аттары *этнотопонимдер* делінеді» [16].

Ғылымда кезкелген халықтың этнонимін зерттеу маңыздылығы анық көрсетілген және де бұл ізденістердің нәтижесі халықтың этникалық құрамының шығу тегін, этногенез мәселесін анықтауға мүмкіншілік береді. Этнонимдер — тарих қатпарларының ажырамас бөлігі, халықтың пайда болуы, қалыптасуы тұрғысынан, түрлі тарихи үрдістерден мағлұмат беретін дерек. Сонымен қатар этноним халықтың дамуының түрлі сатысындағы қоғамдық қарым-қатынастарын немесе жекелей идеологиялық түсініктерін көрсетеді [17].

Этнолог-ғалым Я.В. Чеснов «этноним халықтың сипаты емес, атауы» деп тұжырымдап, этнонимді ғылыми зерттеуде терминнің жалпы есімнен жалқы есімге ауысын анықтау тарихи тұрғыдан басты міндет болып табылады деген қорытындыға келеді [18].

Топонимикалық мәліметтердің негізінде Вл.Гордлевский Кіші Азиядағы оғыз тайпаларының қоныстану ауқымын анықтау тәжірибесі тарихи тұрғыдан топонимдерді зерттеудегі әдістемесі ретінде қолдануға болатынын көрсетіп берді [19]. Бұл кез келген территориялардағы топонимдердің құрамындағы этнонимдік атаулардың негізінде осы өңірдегі ру-тайпалардың қоныстануын немесе орын ауыстыруының тарихын анықтауға мүмкіндік беретінін дәлелдейді.

Ұлытау өңірінде қазақ халқының құрамындағы белгілі ру-тайпалардың атымен аталатын және жалпы түркі-монғол ру-тайпаларының аттарымен аталатын жер-су атаулары бар [20; 38, 40–41, 69, 147–148, 122, 135, 151, 159, 198, 204, 207]. Этнотопонимдердің жүйесін қалыптастыратын болсақ, оларды бірнеше категорияларға бөліп қарастыруға болады:

1) бірінші топқа — ірі этникалық қауымдастықтардың атауларынан қалыптасқан жер-су атауларын жатқыза аламыз (*қазақ, қалмақ, маңғыт, ноғай, сарт*);

2) екінші топқа — қазақ халқының құрамындағы ру-тайпалардың аттарынан қалыптасқан этнотопонимдерді жатқызуымызға болады (*арғын, алышын, жаппас, қанжығалы, қыпшақ, қоңырат, тама, шекті, шөмекей*);

3) үшінші топқа — ұсақ ру атауларынан қалыптасқан топонимдерді біріктіруге болады (*бағаналы, балта, жүзбан, малқара және т.б.*).

Бұл жүйедегі бірінші топқа жататын этнотопонимдердің қалыптасуының хронологиялық қабаттары нақтылы анықталмаған. Мұндай жағдайда этнотопонимдердің қалыптасу кезеңдерін тек жорамал ретінде көрсету мүмкін деп ойлаймыз. Мысалға, «қазақ» этнонимімен байланысты топонимикалық атаулар шамамен XV ғасырдан кейін қалыптасуы тиіс. Себебі «қазақ» терминінің халықтың атауы ретінде қолданылуы XV ғасырдың соңғы ширегінде XVI ғасырдың бас кезінде екені белгілі. Сол сияқты «қалмақ» этнонимімен байланысты жер-су атаулары XVIII ғасырдағы жоңғар шапқыншылығымен тікелей байланысты деген тұжырым жасауға болады. Және де бұған тарихи негіз де бар. Мысалға, Ұлытау өңіріндегі «Қалмаққырылған» топонимі сол дәуірдегі қайғылы оқиғаның куәсі. Сонымен қатар, академик Ә.Х.Марғұланның пікірі бойынша, «XVI ғасырдан бері қарай исламнан бұрынғы мәдениет мұраларын, оның ішінде тас мүсіндерді, тастан соққан сәулет істерін, халық эпосындағы ежелгі батырлардың аттарын ислам дінінің шеңберіне сыйғыза алмай, оларды «дінсіздіктің белгісі» деп, тек қалмаққа жаба беру әдет болғандықтан, шыққан нәрсе. Міне, осының нәтижесінде ислам дініне қиғаш келетін, тарих заманнан келе жатқан ежелгі кісі аттарын, исламнан бұрынғы мәдениет белгілерін тегісімен қалмаққа тапсырып, «қалмақ», «қалмақ тас», «қалмақ оба» деп атау халық ортасында әдетке айналған» [15; 449].

Сонымен қатар жазба деректер «қалмақ» терминінің Алтын Орда мемлекетінде Өзбек хан мен оның баласы Әз Жәнібек тұсында Дешті-Қыпшақ көшпелілерінің ислам дінін қабылдауы барысында қалыптасқанын да көрсетеді: «Бұл Сұлтан-Мұхаммед Өзбек хан өзінің елімен, ұлысымен құдайдың рахымы арқасында бақытқа жеткен уақытта, әулие Сейіт ата оларды жаратушының құпия жарлығымен және күдіксіз белгісі бойынша Мәуераннахр аймағына ертіп келді, ал әулие Сейіт атаға сенім білдірмей, адалдықтан бас тартқандар — сол жерде қалып, «қалмақ» деп атала бастады, бұл сөздің мағынасы «қалуға бұйырылған». Сол уақыттан бастап осы себеппен келген адамдар өзбектер деп, ал сонда қалғандары қалмақтар деп аталды» [21]. Сондай-ақ Жәнібек ханның бұйрығымен елдегі барлық пұтханалар қиратылса керек.

Бұл мәліметтерді ескерсек, Ұлытау өңіріндегі «қалмақ» сөзімен байланысты топонимдердің барлығы «қалмақ» этнонимінен туындаған деп айталмаймыз және олардың қалыптасу уақыт шеңбері де ауқымды болмақ.

Сол тәрізді «Маңғыт», «Ноғай», «Сарт» этнотопонимдерінің Ұлытау өңірінен орын алуы, олардың қалыптасу кезеңдері мен пайда болу себептерін анықтауды қажет етеді. Мысалға, «Ноғай» этнонимімен байланысты жер-су атауларын анықтауда М.Ж.Көпейұлының шежіре жинақтарында қызғылықты мәліметтер кездеседі. Автор бұрынғы уақыттарда Сарыарқа өңірін ноғайлар мекен еткені туралы: «Күн шығыс жағы ашық намаз оқитұғын, құбылаға төрі тура дәл келетін тас қорғандар бар, ол ноғайлының қалмақ қамаған күнге намаз оқу жасаған, тастан жасаған қорғаны екен деп айтады. Сарыарқада жары терең, суы аз өзендер сол заманда ноғайлардың егін салу үшін қазған арығы екен. Шідерті өзенінің аяғында Ақжар, Сасай деген жер бар, ноғайлылардың кент салып, тақ құрған Бұқар, Қоқан хандары сықылды орда жасатқан жері екен», — деп жазады [22]. Мүмкін, бұл ортағасырлардағы Алтын Орда дәуірін сипаттайтын аңыз болса, онда «Ноғай» атауы топоним ретінде сол уақыттарда қалыптасты деп жорамалдауға болады.

Ұлытау өңірінде таза қазақ руларының атаулары: «Арғын», «Алшын», «Тама», «Қанжығалы», «Қоңырат», «Қыпшақ», «Шекті», «Шөмекей» этнонимдерімен байланысты топонимдер бар. Бұл этнотопонимдердің ішінде «Арғын», «Қыпшақ» атауларымен байланыстыларының қалыптасуы негізінен Қазақ хандығының құрылуынан кейін жүрді деген жорамал жасауға болады. Себебі аталмыш рулар нақтылы осы территорияны Қазақ хандығының құрамында көшуіне дейін «Көшпелі өзбектердің мемлекетінде» немесе Әбілқайыр хандығының құрамында да мекен еткен болатын. Кіші жүз руларының аттарымен байланысты топонимдер ХІХ ғасырдың бірінші жартысында қалыптасуы мүмкін деп болжауға болады. Осы уақыттарда Кіші жүз руларының Ресей әкімшілігімен қарама-қайшылығы басталып, олардың көпшілігінің Орта жүз территориясына қарай ығысуы басталды. Бұл арадағы «Қанжығалы», «Қоңырат» этнонимдерімен байланысты топонимдерінің қалыптасуы туралы нақтылы пікір айту қиын.

Сонымен қатар Ұлытау өңірінде кездесетін кейбір топонимикалық атаулардың этнонимдік негіздері бар екендігі туралы жорамалдар бар. Мысалға, С.М.Ахинжановтың қыпшақтардың тарихына арналған зерттеуінде «қимақ» тайпасының тағы бір қосымша атауы *уранкай* деген пікір білдіре отырып, осы жорамалды дәлелдеу барысында қимақтардың мекендеген территорияларындағы топонимдер – *Уранкай тауы*, *Уранхай өзені*, *Урунг-Чакыл* өңірі және т.б. қимақ тайпасының екінші атауы негізінде қалыптасқан деген пікір білдіреді [23; 123–131]. Ұлытау өңіріндегі *Жыланышық* өзенінің атауы да қимақ тайпасымен байланысты екендігін автор атап көрсетеді [23, 127, 128].

Жалпы алғанда, Ұлытау өңіріндегі этнотопонимдердің қалыптасу кезеңдері әр түрлі уақыт шеңберлерін қамтиды. Этнотопонимдердің қалыптасуылары да түрлі себептермен байланысты. Бұл мәселелер аталмыш өңірдің этнотопонимикасын әлі де болса жан-жақты зерттеуді қажет екендігін айқындайды.

Ұлытау өңірінің тарихи топонимдерінің зерттелуі бойынша бірнеше қорытындылар жасауға болады:

1. Ұлытау өңірінің тарихы, географиясын сипаттайтын негізінен әр түрлі мәселелерге арналған ресейлік зерттеулер мен деректерден орын алып келді (Кэстль, Назаров, Шмидт тағы басқалар);
2. Ұлытау өңірінің тарихи топонимикасы отандық тарихшылардың Қазақстан тарихының түрлі кезеңдері мен мәселелеріне арналған зерттеулерден кездестіруге болады (Марғұлан, Көмеков, Ахинжанов тағы басқалар);
3. Ұлытау өңірінің тарихи топонимдері қазақстандық топонимика саласының зерттеушілерінің еңбектерінде орын алып, көбінесе топонимдердің анықтамасы лингвистикалық және этимологиялық түрінде берілген (Әбдірахманов, Қойшыбаев, Жартыбаев, Омарбекова тағы басқалар);
4. Ұлытау өңірінің тарихи топонимдері туралы өлкетанушылық ізденістерден таба аламыз (Сейдімбек, Әмірқызы, Ахметов). Бірақ мәліметтер көбінесе естеліктер, шежіре деректерінің негізінде жазылып, жазбаша және мұрағат деректерімен салыстыруды немесе талдауды қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. *Суперанская А.В.* Что такое топонимика. — М.: Наука, 1984. — С. 3.
2. *Веселовский С.Б.* Топонимика на службе у истории // Исторические записки / Отв. ред. акад. Б.Д.Греков. — М.: Изд-во АН СССР, 1945. — Т. 17. — С. 51.

- 3 Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері. — Астана: «ІС-Сервис» ЖШС, 2004. — 240 б.
- 4 Әбжанов Х. Қазақстан: тарих, тіл, ұлт. — Астана: «Ана тіл — Ата тарих» баспа-зерттеу орталығы ЖШС, 2007. — 272 б.
- 5 Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. — I-т. — Астана: «ІС-Сервис» ЖШС, 2006. — 3-б.
- 6 Муравьев А.В., Самаркин В.В. Историческая география эпохи феодализма (Западная Европа и Россия в V–XVII вв.). Учеб. пособие для студентов ист. фак-тов пед. ин-тов. — М.: Просвещение, 1973. — 144 с.
- 7 Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — М.: Наука, 1985. — 246 с.
- 8 Жартыбаев А. Қарағанды өңірінің топонимдерінің мағыналық және құрылымдық сипаты. — Қарағанды: Болашақ-Баспа, 1998. — 68-б.
- 9 Әбдірахманов А. Қазақстанның жер-су аттары. — Алматы: Қазақ ССР ҒА баспасы, 1959. — 206 б.
- 10 Джанузаков Т. Очерки казахской ономастики. — Алма-Ата: Наука, 1982. — 176 с.
- 11 Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. — Алматы: Мектеп, 1985. — 24-б.
- 12 Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. — I-т. — Астана: «ІС-Сервис» ЖШС, 2006. — 400 б.
- 13 Жанұзақ Т., Рысберген Қ. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. — Алматы: «Азия» баспасы, 2004. — 50-б.
- 14 Назарбаев Н. Тарих толқынында. — Алматы: Атамұра, 1999. — 114-б.
- 15 Марғұлан Ә. Шығармалары. — Алматы: «Алатау» баспасы, 2007. — 608 б.
- 16 Әбдірахманов А. Қазақстан этнотопонимикасы (зерттелу тарихынан). — Алматы: Ғылым, 1979. — 3-б.
- 17 Атанязов С. Этнонимы в туркменском языке / Под ред. П. Азимова. — Ашхабад: Ылым, 1994. — 3-б.
- 18 Чеснов Я.В. Лекции по исторической этнологии: Учеб. пособие. — М.: Гардарики, 1998. — 101-б.
- 19 Гордлевский Вл. Государство сельджукидов Малой Азии. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. — С. 44, 45.
- 20 Қазақстан географиялық атауларының сөздігі. Жезқазған облысы / Жауап. ред. ф.ғ.д. Т.Жанұзақов. — Алматы: Ғылым, 1990. — 294 б.
- 21 Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. — Т. 2. — С. 128.
- 22 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. — Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. — 8-т. — 452 б.
- 23 Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. — Алматы: Ғылым, 1999. — 296 с.

Д.А.Джумабеков, Н.Ж.Ахметжанова

Историческая топонимика Улытауского региона

В статье рассмотрена историческая топонимика Улытауского региона, который является «колыбелью тюркского мира» и одним из самых крупных регионов Центрального Казахстана. Приведен анализ топонимической системы региона. Отмечено, что Улытауский регион — один из важных объектов исторических исследований современных ученых.

D.A.Dzhumabekov, N.Z.Akhmetzhanova

Historical toponymy of Ulytau region

The article deals with the historical toponymics of Ulytau region, which is a "cradle — Turkic world" and is one of the largest regions of Central Kazakhstan. The article provides an analysis of toponymic system in the region. Ulytau region is one of the most important objects of historical research of modern scientists.

References

- 1 Superanskaya A.V. *What is toponymy*, Moscow: Nauka, 1984, 182 p.
- 2 Veselovsky S.B. *The historical messages, Managing editor Aefdemian B.D.Grekov*, Moscow: Izd-vo AN SSSR, 1945, p. 24–52.
- 3 Madieva G.B., Imanberdieva S.K. *Onomastics: questions research*, Astana: «TOO IS-Servis», 2004, 240 p.
- 4 Abzhanov Kh. *Kazakhstan: history, language, nation*, Astana: «Ана тілі — Ана тарих», 2007, 272 p.
- 5 Zhanuzak T. *Kazakh is onomastics*, 1, Astana: «TOO IS-Servis», 2006, 400 p.
- 6 Muraviyev A.V., Samarkin V.V. *Istological geography of epoch of feudalism (Western Europe and Russia are in V–XVII century)*. Studies manual for the students, Moscow: Prosvechshenie, 1973, 144 p.
- 7 Egorov V.L. *Historical geography of Gold Horde in XIII–XIV century*, Moscow: Nauka, 1985, 246 p.
- 8 Zhartybaev A. *Karaganda toponymical structural character sense*, Karagandy: Bolashak–Baspа, 1998, 68 p.
- 9 Abdirakhmanov A. *Kazakhstan*, Almaty: Izd-vo AN KazSSR 1959, 206 p.

- 10 Zhanuzakov T. *Essays of Kazakh onomastics*, Alma-Ata: Nauka, 1982, 176 p.
- 11 Koishubayev E. *Dictionary the names land Kazakhstan*, Almaty: Mektep, 1985, 24 p.
- 12 Zhanuzak T. *Kazakh is onomastics*. Astana: «TOO IS-Servis, 2006, 400 p.
- 13 Zhanuzak T. Rysbergen K. *Kazakh is onomastics: achievements are the future*, Almaty: Asia, 2004, p. 50.
- 14 Nazarbaev N.A. *History on a wave*. Almaty: Atamura, 1999, p. 114.
- 15 Margulan A. *Compositions*. Almaty: Alatau Publ., 2007, 608 p.
- 16 Abdyrakhmanov A. *Kazakhstan etnotoponymical (from history research)*, Almaty: Gylym, 1979, p. 3.
- 17 Ataniyov S. *Ethnonym in the Turkmenian language*, Ed. P. Azimova, Ashkhabad: Ilim, 1994, 180 p.
- 18 Chesnov Ya.V. *Lectures on a historical ethnology: Textbook*, Moscow, 1998, 120 p.
- 19 Gordlevsky V. *State of seldzhukov of Asia Minor*, Moscow-Leningrad: Gardarika, 1941, p. 44, 45.
- 20 Geographical the names of Kazakhstan dictionary. Area of Dzhezkazgan, Almaty: Gylym, 1990, 294 p.
- 21 *Collection of materials related to history of Gold Horde. Extractions from Persian compositions* collected V.G. Tizehgaugen and treat A.A. Romaskevich and S.L. Volin, Moscow-Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1941, 2. p. 128.
- 22 Mashkhar Zh.K. *Compositions*, Pavlodar: «ЕКО» GOF, 2006, 8, 452 p.
- 23 Akhinzhanov S.M. *Kipchaki in history of medieval Kazakhstan*, Almaty: Gylym, 1999, 296 p.

УДК 94(574):330.342.22

Н.А.Абдурахманов

*Южно-Казахстанская государственная фармацевтическая академия, Шымкент
(E-mail: nurmuhameda@mail.ru)*

Из истории политики землеустройства казахского населения в 1917–1927 годах.

Роль национальной интеллигенции в разрешении земельного вопроса

В статье рассматривается политика большевиков в земельном вопросе в Казахстане, анализируется практическое воплощение этой политики и исследуются взгляды казахской интеллигенции по поводу трансформации земельных отношений в казахском ауле. Отмечено, что в первые годы Советской власти еще не было твердой установки на обязательное создание социалистических форм хозяйствования вместо норм земельного наделения, ориентированных на индивидуальное хозяйство; был установлен принцип трудопроизводственного нормирования для общественного товарного хозяйства со строгим учетом народнохозяйственных требований по специализации сельского хозяйства в устраиваемых районах. Используя метод сравнительного анализа и принцип социального подхода, автор пришел к выводу, что главная ошибка в политике землеустройства казахского населения заключалась в том, что национализация рассматривалась как единственно верная форма землевладения на огромной территории Советского государства, в то время как местные условия должны были определить выбор населением тех или иных форм.

Ключевые слова: земля, земельные отношения, землеустройство, землевладения, интеллигенция, Алаш-Орда, политика переселения, оседлость, кочевое хозяйство, земельный кодекс.

Октябрьский переворот 1917 г. и изменение политической ситуации в Казахстане не сняли с повестки дня земельного вопроса. Он требовал серьезного, вдумчивого анализа, отрешенного от сиюминутных политических настроений, и незамедлительного разрешения.

Первыми мероприятиями Советской власти, посредством которых она пыталась упорядочить земельные отношения, выступила промульгация Декрета о земле, провозглашавшего её национализацию, Законов о социализации земли (1918 г.) и «Положения о социалистическом землеустройстве и о мерах перехода к социалистическому земледелию», выработанного в 1919 г. В ноябре-декабре 1917 г. вокруг декрета «О земле» развернулась борьба взглядов и мнений. В.И. Ленин и социал-демократы выступали за отмену частной собственности на землю навсегда, а уравнительное землепользование рассматривали как одну из переходных мер к полному социализму. Ленин выступал за свободу выбора форм землепользования, отмечая возможные из них: подворную, хуторскую, общинную, артельную. В это время кадеты опубликовали обращение «От партии народной свободы», в котором высту-

пили в защиту частной собственности на землю, а на III съезде Лиги аграрных реформ они отмечали необходимость выплатить вознаграждение получателями земли прежним ее владельцам в форме выкупа, налога, арендной платы, в то время как в декрете говорилось о конфискации земель. Эсеры на данном этапе выступили за то, чтобы земельные комитеты немедленно приступили к учету земель и образованию арендного фонда. За социализацию земли, а не национализацию, в частности, выступила и мусульманская социалистическая фракция на заседании Учредительного собрания в январе 1918 г. Вместе с тем после утверждения ВЦИК Закона о социализации земли, предполагавшего уравнительное землепользование, Ленин доказывал его несостоятельность и утопичность.

Означенные выше законы, имевшие классовый характер, предусматривали уравнительное сплошное землеустройство в направлении трудового освоения земли населением. Целью данных мероприятий Советской власти была подготовка населения к переходу к общественным формам землепользования. Этой цели и была подчинена землеустроительная политика, предполагаемая этими законами. Географический ареал распространения этих законов ограничивался земледельческими районами. Таким образом, осуществление на практике этих законов не стало бы фактором, изменившим количество земель казахского населения ни в сторону увеличения, ни в сторону уменьшения на большей части территории Казахстана.

В целом можно отметить, что при основной цели, преследуемой законодательством этого периода, — достижение уравнительного разверстания земель, особенно бывших в нетрудовом пользовании, — хозяйственному землеустройству, рациональному с точки зрения природно-географических условий, внимания не уделялось.

Политическая нестабильность выступила фактором, препятствующим решению земельного вопроса в Казахстане. После изменения политической ситуации, связанной с событиями Октября 1917 г., национальная интеллигенция, консолидировавшаяся в партию «Алаш», опубликовала проект программы в газете «Казак» в ноябре 1917 г. Большую роль в решении земельного вопроса национальная интеллигенция отводила Учредительному собранию, которое должно было положить в основу выработки аграрного законодательства первоочередное наделение местного населения землей. До окончательного землеустройства казахов переселение в Казахстан воспрещалось. Ранее отобранные и не заселенные крестьянами земли возвращались казахам. Прерогатива в деле проведения землеустройства казахов принадлежала местным комитетам. Размеры наделов должны были определяться в зависимости от качества почв и рода хозяйств. Земельные участки должны были принадлежать земству. Для Туркестанского региона предлагалось решение не только проблем по урегулированию вопроса о наделении землей, но и проблем водопользования. Национальная интеллигенция вновь выступила за родовое землепользование по справедливости. По аграрному закону продажа земли запрещалась. Все богатства недр были признаны государственной собственностью и передавались в пользование земства. Алаш-Орда признала все декреты, изданные Советской властью на территории автономной Алаш, недействительными. В июне 1918 г. вышло Постановление Алаш-Орды «О временном землепользовании на территории автономии Алаш», которое в общих чертах повторяло программу партии по земельному вопросу. До издания закона временно устанавливался следующий порядок пользования землей: отменялась частная собственность на землю; земельные споры между казахским и русским населением должны были разрешаться органами местных земских самоуправлений; все зачисления и перечисления на переселенческие участки и прирезки к ним, произведенные после Февральской революции, признавались недействительными.

В годы гражданской войны обострившиеся земельные противоречия между коренным населением и крестьянами не могли быть результативно разрешены в силу противоречивости земельного законодательства, которое не было единым на всей территории Казахстана. Например, уездные земские управы были бессильны в разрешении земельных недоразумений, так как по закону о землях, изданному Временным Сибирским правительством, все дела по земельному вопросу изымались из ведения земства и передавались в переселенческое ведомство и земельные советы. Согласно постановлениям, изданным Сибирским правительством, местные органы Алаш-Орды были лишены права решать вопросы землепользования. Национальная интеллигенция, делавшая ставку на земства, постановила: признать, что изданные Временным Сибирским правительством постановления о земле, без соответствующего распоряжения со стороны Всероссийского правительства и правительства Алаш-Орда, не могут иметь силу в пределах территории автономного Алаша и что поэтому все дела по земельному вопросу должны находиться в ведении только уездного земства.

Сибирское правительство пыталось урегулировать вопрос об освоении новых земель, которые до сих пор не были задействованы в хозяйственном обороте. Для этого, оно считало, необходимы проведение крупных мелиоративных работ, сооружение путей сообщения, развитие промышленности. Основной путь освоения новых земель Сибирское правительство видело в следующем открытии свободного доступа к землям частной инициативы и колонизации Сибири [1]. Однако, по мнению Сибирского правительства, колонизация должна производиться без ущерба интересов местного населения, с правом преимущественного его наделения в полной мере землей. Колонизационные работы должны были быть направлены лишь на те свободные пространства, которые не являются необходимыми для развития хозяйства местных жителей. Сибирское правительство выступило за приостановление переселения в Сибирь, до выяснения имеющихся в наличии свободных земель. Исходя из того, что государство не способно выделить средства для освоения земель, Сибирское правительство делало ставку на экономически крепких переселенцев, таким образом теоретически высказываясь за наиболее приемлемые пути рационального использования земельных ресурсов в интересах как местного, так и пришлого зажиточного элемента, т.е. ориентировалось на буржуазный путь экономического развития. Временное правительство Сибири откладывало изменение основных положений в законе о поземельном устройстве до решения земельного вопроса Учредительным собранием. А до этого поземельное устройство, находившееся в ведении переселенческих организаций, должно было способствовать лишь урегулированию земельных отношений, и только в тех случаях, когда это признавалось необходимым органами Земской самоуправления и их земельными организациями.

После Октябрьской революции, в условиях политической нестабильности, решение проблемы землеустройства казахского населения первоначально требовало объединить все казахские земли. Об этом прежде всего и заботилась национальная интеллигенция, когда ратовала за создание казахской автономии. Восстановление территориальной целостности Казахстана в 1918 г. было затруднительно, так как различные его районы принадлежали разным ведомствам: Жетысуйская и Сыр-Дарьинская области входили в состав Туркестанской АССР, Акмолинская и Семипалатинская области были под ведомством Сибирского краевого совета, Букеевская область — Астраханского губернского совета. После создания Казревкома в 1919 г. под его ведомство попали Уральская, Тургайская, Акмолинская, Семипалатинская губернии и районы Астраханской губернии, населенные казахами. К.Нурпеисов отмечал: «Шовинистические элементы, внедрившиеся в сибирские, уральские, оренбургские и семипалатинские партийные и советские органы, воспротивились присоединению Уральской и Оренбургской губерний, Кустанайского уезда и значительной части Усть-Каменогорского уезда... к Казахской АССР» [2;68-78]. Подобные проблемы возникли и с присоединением Акмолинской и Семипалатинской губерний. В ходе жесточайшей борьбы была восстановлена территориальная целостность Казахстана, и главную роль в осуществлении данной задачи сыграли видные представители казахской интеллигенции: А.Байтурсынов, Б.Каралдин, Э.Ермеков, С.Сейфуллин, С.Садуакасов, Т.Рыскулов. Борьбу национальной интеллигенции за восстановление территориальной целостности республики можно рассматривать как создание условий для землеустройства казахов.

На I съезде Советов КАССР был поставлен вопрос о формах и методах освоения земельных ресурсов Казахстана посредством различных способов хозяйствования. Решения этого съезда вновь подтвердили установку Советской власти на освоение тех форм землепользования, которые обеспечивали бы переход к обобществлению сельского хозяйства. Именно на этом съезде впервые после Октября 1917 г. был сделан акцент на национальный аспект землеустройства, что нашло отражение в резолюции: до окончательного землеустройства всего местного как киргизского, так и русского, населения совершенно приостановить колонизацию края пришлым крестьянским населением [3]. Таким образом, уже первые законодательства Советской власти делали установку на увеличение сектора коллективного землепользования, что было средством для дальнейшего отчуждения каждого отдельного землепользователя от средства производства.

Специфичность установившегося в результате переселенческой политики царизма землепользования казахского населения требовала особого подхода к разрешению земельного вопроса. Со всей очевидностью на первый план выступил национальный аспект землеустройства. Достаточно сказать, что русское население имело земли в 5 раз больше, нежели казахское.

С начала 20-х годов основное внимание советского законодательства Казахстана было сосредоточено на возвращении изъятых переселенческой практикой ценных земель. В соответствии с Постановлениями I Всекиргизского съезда Советов КЦИК издал ряд декретов, в частности, Временное положение о землепользовании в КССР, Декрет от 7 февраля 1921 г. и Декрет от 19 апреля 1921 г.,

предполагавшие возврат казахам земель десятиверстной полосы и левобережной поймы реки Урал, а также переселенческих и других участков в Семипалатинской, Акмолинской, Уральской и бывшей Тургайской губерниях, не занятых к Февральской революции 1917 г. [4]. Эти законы стали первыми актами Советской власти, имевшими деколонизационный характер. Однако Советская власть не отказалась от проведения колонизации казахских земель. Она лишь отодвигалась на более позднее время — до окончательного землеустройства всего местного населения.

Следующим мероприятием по решению земельного вопроса в Казахстане, имевшим антиколониальный характер, стала земельно-водная реформа в южных районах Казахстана. Основное содержание земельно-водной реформы заключалось в следующем: отобрать у переселенцев казахских районов все земли, запроектированные Переселенческим управлением, оставляя им участки в размере трудового надела. Изъятые земли обращались в фонд наделения казахских обществ, артелей и отдельных лиц. В основу наделения земледельческих туземных хозяйств был положен принцип уравнивания с русскими крестьянами. Кочевые хозяйства должны были быть обеспечиваемы не только кочевьями, но и пашней, содействующей переходу к оседлому земледельческому хозяйству.

Земельные меры Советской власти начала 20-х годов, имея антиколониальную направленность, не являлись мерами землеустроительного характера. Выходом из создавшегося земельного кризиса в данной ситуации могло стать проведение планомерного, сплошного и межселенного землеустройства в оседлых земледельческих районах. Для осуществления такого землеустройства были необходимы определенные условия, обеспечивающие устойчивость земельных отношений. Одно из них - фактическое прекращение колонизации извне на территорию Казахстана. После событий Октября 1917 г. была приостановлена работа Переселенческого управления по изъятию казахских земель. Но самовольное переселенческое движение на территорию Казахстана не прекращалось вовсе. Несмотря на ряд законов, предусматривающих прекращение переселения на территорию республики, до окончательного землеустройства местного, как казахского, так и русского населения, в связи со сложным положением Поволжских губерний, обострившимся в результате неурожая 1921 г. ВЦИК своей Инструкцией от 28 июля 1921 г. разрешил выселенцам этих губерний переселение в другие места, в том числе и в Казахстан. Кроме того, Коллегия Наркомата земледелия РСФСР (НКЗ РСФСР) Постановлением от 3 января 1922 г., при участии представителей Казсовнаркома, разрешила частичное переселение из Центральных губерний тех переселенцев, которые успели к этому времени ликвидировать свои хозяйства на местах [5]. Казахский Наркомзем (КазНКЗ) выступил против подобных решений, и 11 января 1922 г. Техническая коллегия Главного управления землеустройства и земельных улучшений признала, что дальнейшее переселение извне в Казахстан грозит гибелью как пришлого, так и местного населения и в корне препятствует проведению планомерных мероприятий по землеустройству [6]. Результатом такого подхода стало Постановление Коллегии о воспрещении переселения извне в Казахстан. Меры, предпринятые партийно-государственными органами КССР к прекращению переселенческого движения, оказались безуспешными, так как не проводились в жизнь «благодаря сепаратистским и несогласованным выступлениям местных органов власти». Другой причиной неуспешности предпринимаемых КазНКЗ мероприятий явилось то, что распоряжения и указания самого Наркомата носили неясный, разноречивый характер.

В июле 1921 г. НКЗ РСФСР издал Положение о Федеральном Комитете по земельному делу. Основной целью Федерального Комитета было согласование деятельности Наркоматов земледелия всех составных частей Российской Федерации в области земельного дела как между собой, так и с общими хозяйственными задачами и планом экономической политики Федерации. Федеральный Комитет ведал вопросами землеустройства и переселения, водного хозяйства. Ему предоставлялось право утверждения общеплановых предположений автономных республик по всем отраслям земельного дела и сельского хозяйства, приостановки проведения в жизнь отдельных мероприятий, если они окажутся несогласованными с плановыми заданиями или будут идти вразрез с общей экономической политикой Федерации.

Таким образом, в начале 20-х годов разрешение земельного вопроса не приняло динамичного и продуктивного характера, в большей степени в силу воздействия факторов внешнего свойства, вызванных зарождающейся тенденцией административной централизации земельного дела казахского населения.

Новая экономическая политика внесла свои коррективы в разрешение земельного вопроса в Казахстане. Так, КазНКЗ предложил конкретные мероприятия, например, проект правил об эксплуатации земель. По этим правилам допускалась временная сдача в арендное содержание земельного госу-

дарственного фонда сроком на 1 год. Данный акт представляется положительным, так как средства, полученные от сдачи наделов, должны были поступать в распоряжение землепользователей, производивших таковую, на укрепление и развитие хозяйства.

Резюмируя изложенное выше, можно отметить, что меняющиеся друг друга земельные законодательства, порой противоречащие друг другу, а также несогласованность действий Центра и местных органов не содействовали становлению твердых поземельных отношений в Казахстане, а антиколониальная классовая направленность земельных актов не позволила уделить достаточного внимания рациональности и экономической эффективности землеустройства.

В 1923 г. в Казахстане был принят Земельный кодекс РСФСР с некоторыми изменениями. В качестве дополнения было принято положение о том, что в кочевых и полукочевых районах КАССР землепользование устанавливается применительно к местному характеру существующих хозяйств. В целом Земельный кодекс 1923 г., на разработку которого оказало влияние основное содержание новой экономической политики, стал одним из первых земельных актов Советской власти, в котором отражалась зависимость землеустройства населения от вида хозяйственной деятельности его, связанной с природно-климатическими условиями того или иного района.

По Земельному кодексу подлежало землеустроить население в оседло-земледельческих районах площадью 11 млн 574 тыс. га земли [7;6]. Земельный кодекс 1923 г. теоретически закрепил за казахским населением оседло-земледельческих районов земли, находящиеся в их трудовом фактическом пользовании. Он не акцентировал внимание на классовом характере землеустройства, так как по этому законодательству землеустройство было выборочным и платным, а поэтому устраиваться могли в основном зажиточные элементы аула и деревни.

В сплошном и обязательном порядке землеустройство казахского населения, неземлеустроенного в дореволюционный период, стало проводиться с момента издания ВЦИК Законов от 10 мая 1923 г. (для южных районов Казахстана) и от 17 апреля 1924 г. «О землеустройстве кочевого, полукочевого и переходящего к оседлости казахского населения» [8]. Территория действия последнего — площадь в 258 млн 259 тыс. га земли. Издание этих законов имело целью ускорить земельное устройство коренного населения, привести в соответствие с хозяйственными вопросами трудовое землепользование, разрешить ненормальности в земельных отношениях с пришлым населением. По положению о сплошном землеустройстве сохранялся прежний принцип землеустройства по фактическому пользованию для оседающего полукочевого и кочевого населения. Принцип фактического землепользования был поддержан и 3 съездом земельных работников в 1924 г. По Положению о сплошном землеустройстве должны были производиться разверстание пастбищ общего пользования между оседлым кочевым и полукочевым населением; отвод отдельным объединениям кочевников и полукочевников обособленных и призимовочных территорий с необходимыми угодьями постоянного пользования, а также площадями сезонных пастбищ общего пользования, примыкающих к ним кочевых путей; отвод страховых площадей пахотных и сенокосных угодий, предназначенных для создания запасов готового фуража на случай бескормицы; образование отдельных участков, пригодных для ведения оседлого земледельческого хозяйства для наличного населения, вынужденного по экономическим причинам переходить к оседлому положению. Землеустройство кочевого и полукочевого населения должно было содействовать, прежде всего, оседанию его. Первая стадия землеустроительных работ по этому Положению должна была начаться с установления всех объективных данных, необходимых для вывода норм землепользования по отдельным типам хозяйства (оседло-земледельческому, кочевому, земледельческо-полуоседлому, пастбищно-скотоводческо-полуоседлому) и районам [9].

Таким образом, по Положению от 17 апреля 1924 г. устанавливалась обязательность земельных норм для землеустраиваемого населения. И несложно провести аналогию между подобным решением Советской власти и системой нормирования земли, установленной теорией и практикой дореволюционного землеустройства. В качестве доказательства неэффективности нормирования, разработанного земельными органами, приведем данные по Джетысуйской области. Так, для этого района было вычислено земли, необходимой для пастбы скота, в 93,6 десятины. Как видим, нормы были невелики и явно недостаточны для ведения скотоводческого кочевого хозяйства. Кроме того, при проектировании этих норм совершенно не были приняты во внимание сплошные территории неудобных со скотоводческой точки зрения земель, например, голые скалы, каменистые выступы. Действительно, Техническая комиссия, проводившая анализ предоставленных ТуркНКЗ норм, признала их совершенно недостаточными и обрекающими землеустроенное население на нищенское существование [10].

Для казахского населения нормы устанавливались несколько раз. Например, в южных районах Казахстана они были первоначально установлены в 1921 г. по инициативе мест; в 1922 г. были определены НКЗ Туркестанской Республики, в 1925 г. Особая комиссия ВЦИК приняла последние за основу. В 1924 г. были также установлены нормы для Голодной степи в 5,5 десятины на трудовое хозяйство, тогда как бывшее Переселенческое управление установило норму в 8 десятин поливной земли. А при Советской власти она была уменьшена как нетрудовая.

Землеустройство казахского населения в региональном отношении было решено начать с десятиверстной полосы. Это объяснялось тем, что именно в этих районах наблюдалась наибольшая запутанность земельных отношений, что могло вызвать межнациональные трения на земельной почве. Земельные противоречия вызывались арендными отношениями, малоземельем, выселением и переселением, а также и самой политикой проведения землеустройства на практике, о чем речь пойдет ниже. Конфликты на почве арендных отношений были наиболее острыми в силу их неурегулированности в законодательном порядке, а также общей неземлеустроенности. Казахские аулы не имели определенной территории, а каждый из них сдавал в аренду землю, в результате чего одну и ту же землю сдавали 2-3 аула и, таким образом, брали двойную плату. Проблема аренды земли имела чрезвычайно важное значение при землеустройстве, так как механизм арендных отношений видоизменял фактические размеры и условия землепользования отдельных экономических групп. Лишь в 1925 г., по материалам 3 Всесоюзного съезда Советов, был издан новый закон — об аренде земли, по которому разрешалось сдавать и брать в аренду землю на срок до 12–18 лет [11]. Этот закон стал ярким примером воплощения принципов новой экономической политики, ориентированной на развитие частной инициативы в сельском хозяйстве.

Возвращаясь к вопросу о влиянии внешних факторов на разрешение проблемы землеустройства казахского населения, необходимо отметить, что по Положению от 17 апреля 1924 г. границы Казахстана закрывались для надобностей земледельческой колонизации, до окончательного выяснения размеров земельных нужд местного населения. Несмотря на законодательное утверждение данного положения, единого подхода к проблеме колонизации Казахстана со стороны центральных и местных органов не наблюдалось. Оживленно этот вопрос обсуждался в Госплане и НКЗ РСФСР и Казахстана. Президиум Госплана рассматривал эту проблему с позиций интересов Центра. Необходимость постановки проблемы экономико-политической колонизации и планомерной утилизации не освоенных населением земельных богатств окраин члены Госплана РСФСР объясняли разнообразием естественно-исторических условий страны и неравномерной заселенностью различных районов. Сторонники этого подхода считали, что «...только при достаточном насыщении земледельческим элементом край может получить активный баланс... Население необходимо довести до оптимальных пределов — это необходимая предпосылка для хозяйственного процветания края» [12].

Таким образом, государственные чиновники в Центре выступили активными последователями сторонников теории «земельной тесноты», пропагандировавшей русским царизмом в целях эскалации переселенческой политики. В свою очередь казахстанские, местные органы выступили с совершенно противоположной интерпретацией необходимости и возможности колонизации Казахстана. В проекте тезисов, представленных Президиумом КазЦИКА на Совете Национальностей ЦИК СССР в 1927 г. было заявлено о том, что наличный запас земель, при условии интенсивного оседания коренного населения, может оказаться даже и недостаточным. В связи с этим была выявлена необходимость создания соответствующего фонда путем мелиорации. Можно отметить, что одним из недостатков землеустроительной кампании была плохая согласованность планов и практической работы водного хозяйства и землеустроительных органов. Кстати говоря, в низовых советских и партийных органах существовала точка зрения, что полезнее направить государственные мероприятия и средства на орошение новых земель и на расширение ирригационных сетей, нежели на процесс уравнительного передела земли. В 1927 г. на Совещании водных работников был ясно осознан факт, что в условиях Казахстана большая часть земель (особенно в Южном Казахстане) не представляет ценности без обводнительных работ.

В 1929 г. был издан Закон «Общие начала землепользования и землеустройства СССР», по которому к компетенции СССР были отнесены наблюдение за проведением в жизнь общесоюзного земельного закона и распоряжение землями общесоюзного значения, отводимыми учреждениям. Союзным республикам предоставлялось право распоряжаться всеми остальными землями и регулировать землеустройство и землепользование в соответствии с принципами, установленными в союзном законе.

Анализ основных положений государственно-партийной концепции проблемы землеустройства казахского населения, в которой присутствовали и некоторые положительные идеи (антиколониальная направленность первых земельных актов Советской власти, свобода форм землепользования, предполагаемых Земельным кодексом 1923 г.), показал, что в целом землеустройство населения в 1917–1929 гг. рассматривалось не как сложный процесс, который определялся целой совокупностью условий природно-климатического и экономического плана, а как административное воздействие государственной власти на земельные отношения коренного населения окраин. При разрешении земельного вопроса, особенно к концу 20-х годов, Советские органы пытались удовлетворить социальные интересы групп общества, столкнувшихся из-за земельного вопроса, нежели решить земельные противоречия межнационального характера. Не принимались меры по устранению противоречий различных по своему культурно-техническому уровню хозяйственных форм, лежащих в основе борьбы за культурные (удобные) земли, т.е. между пастбищно-скотоводческими и земледельческо-экстенсивными системами. Наряду с разжиганием классовой борьбы землеустройство разрушало горизонтальные социальные связи, «решало» «специфические» задачи социалистического строительства (обобществление средств производства и отчуждение результатов труда на земле) и осуществляло меры по советизации аула.

Большое значение на установление определенных принципов землеустроительной политики по отношению к казахскому населению оказал тот факт, что землеустройство рассматривалось в прямой зависимости от народного хозяйства Союза, т.е. оно было вызвано не стремлением разрешить аграрные проблемы, а обуславливалось необходимостью определения земельных излишков для целей колонизации извне. Надо отдать должное казахским земельным и государственным органам, пытавшимся предотвратить пагубное влияние колонизации на казахское хозяйство, а также направить землеустройство в русло целесообразного и рационального освоения земельных ресурсов Казахстана. Местные органы совершенно обоснованно выдвигали на первый план национальный аспект землеустройства (не потерявший своей актуальности на протяжении всего периода, изучаемого в данной работе). На наш взгляд, при положительном решении вопроса о прекращении экзогенных вмешательств в земельные дела казахского населения, землеустройство в Казахстане могло принять характер установления границ фактического землепользования земельных обществ в порядке земельной регистрации. Необходимость определенных землеустроительных мероприятий не вызывает сомнения, но придание им масштаба грандиозного социалистического преобразования, преследующего политические цели, вызывает отрицательный резонанс. Определенные стадии землеустройства могли бы производиться на местах самим населением, объединенным в земельные кооперативы. Необходим был дифференцированный подход к вопросу о формах землевладения. Теоретическая ошибка заключалась в том, что национализация рассматривалась как единственно верная форма землевладения на огромной территории Советского государства, в то время как местные условия должны были обуславливать выбор населением тех или иных форм. Одна из серьезных ошибок того времени — это то, что партийно-государственная концепция отвергла идею о целесообразности местного решения земельного вопроса, сделав ставку на централизацию.

Список литературы

- 1 ЦГАРК. Ф. 317. Оп. 1. Д. 54. Л. 22.
- 2 Нуртисов К. Восстановление территориальной целостности Казахстана в XX веке // Казахстан и мировое сообщество. — Алматы, — 1996. — №4. — С. 68-78.
- 3 АПРК. Ф. 140. Оп. 1. Д. 8 Л. 5.
- 4 ЦГАРК. Ф. 74. Оп. 2. Д. 162. Л. 25; Ф. 5. Оп. 2. Д. 8. Л. 1.
- 5 ЦГАРК. Ф. 74. Оп. 2. Д. 162. Л. 24.
- 6 ЦГАРК. Ф. 74. Оп. 2. Д. 162. Л. 6.
- 7 Материалы по землеустройству. Для агитаторов и докладчиков. — Кызыл-Орда: Гостипопр. — №1. — КЦСНХ. — 1928. — 69 с.
- 8 ЦГАРК. Ф. 1000. Оп. 1. Д. 48. Л. 24.
- 9 ЦГАРК. Ф. 74. Оп. 3. Д. 447. Л. 208-209.
- 10 ЦГАРК. Ф. 74. Оп. 3. Д. 447. Л. 299-300.
- 11 ЦГАРК. Ф. 44. Оп. 8. Д. 78. Л. 1.
- 12 ЦГАРК. Ф. 962. Оп. 1. Д. 64. Л. 174.

Н.А.Әбдірахманов

**1917–1927 жылдарда қазақ тұрғындарын жерге орналастыру
саясаты тарихынан. Жер мәселесін шешуде
қазақ интеллигенциясының рөлі**

Мақалада 1917–1927 жылдар аралығында қазақ тұрғындарын жерге орналастыру саясаты мен жер мәселесін шешудегі қазақ зиялыларының атқарған қызметі мен ролі қарастырылған. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында жер мәселесі бойынша қабылданған заңдар мен дерективалар көрсетілген, ол нормативтік актілерге сараптамалар жүргізілген және дерек көздер мен мұрағат құжаттарын пайдалана отырып, көптеген шешімдер жөнінде қазақ зиялы қауымының пікірлері айтылған. Мақаланың құндылығы, қазіргі көзқараспен салыстырмалы әдіспен зерттеліп отырған кезеңдегі жер саясаты туралы шолу түрінде талдау мен пікірлер берілген. Сондай-ақ салыстырмалы талдау әдісін пайдалана отырып және әлеуметтік тұрғыдан қарастыру принципі бойынша төмендегідей түйін жасадық, яғни қазақ тұрғындарын жерге орналастыру саясатындағы негізгі кемшілік немесе орын алған қателік — ол Кеңес мемлекетінің барлық территориясында жер мәселесінде бір ғана түрі — ұлттықтандыру қарастырылған. Алайда жергілікті жағдайларды ескере келе, басқада жерге орналастыру түрлерін қарастыру керек еді.

N.A.Abdurakhmanov

**From history of politics of organization of the use of land
of the Kazakh population in 1917–1927 and role of national
intelligentsia in permission of the landed question**

This article discusses the policy of the Bolsheviks in the land issue in Kazakhstan, examines the practical implementation of this policy and examines the views of Kazakh intelligentsia about the transformation of land relations in Kazakh village. In the first years of Soviet power had not yet been firmly set on compulsory creation of the socialist form of management. Statewide rationing has also been fundamental change. Instead of land-based individual empowerment of the dual economy, had established the principle of production labour of normalized to public commodity economy and strong light on national economy requirements for the specialization of agriculture organized by regions.

References

- 1 TCGARK, f. 317, op. 1, d. 54, l. 22.
- 2 Nurpeisov K. *Kazakhstan and the world community*, Almaty, 1996, No 4, P. 68–78.
- 3 APRK, f. 140, op. 1, d. 8, l. 5.
- 4 TCGARK, f. 74, op. 2, d. 162, l. 25, f. 5, op. 2, d. 8, l. 1.
- 5 TCGARK, f. 74, op. 2, d. 162, l. 24.
- 6 TCGARK, f. 74, op. 2, d. 162, l. 6.
- 7 Materials on land. For the facilitators and rapporteurs, Kzyl–Orda: Gostipogr, № 1, KCSNH, 1928, 69 p.
- 8 TCGARK, f. 1000, op. 1, d. 48, l. 24.
- 9 TCGARK, f. 74, op. 3, d. 447, l. 208-209.
- 10 TCGARK, f. 74, op. 3, d. 447, l. 299-300.
- 11 TCGARK, f. 44, op. 8, d. 78, l. 1.
- 12 TCGARK, f. 962, op. 1, d. 64, l. 174.

P.Stranberg

Lund University, Lund, Sweden (E-mail: pamsberg@icloud.com)

Drumming, Imitating and Rattling; The «Old Ways» of a Sakha «shaman» of Siberia in Costume and Drum

This essay explores the ‘old ways’ in which the costume and drum were used by a Siberian Sakha *ojun* (Sakha shaman), as described by the *algus* (ritual leader), and draws on the method of visual imagery with photo images. However, in post-Soviet lives, the ‘old ways’ of shamanism have been consigned to ethnography museums comprised of ethnographic materials of drums, costumes and photographs. If ‘shamanizing’ was known, few elders knew of the *ojun* ways, and if so, it was known with disconnected fragments of memories. Thus, it is not surprising an existence of *ojun* could not be proven or demonstrated to be genuine and true. In post-Soviet or post-socialism, people of the Far North are still finding their way through the changes and paradoxes in a newer political terrain of a post-shamanistic world.

Key words: Shamanism, Siberia, Sakha, drumming, costume, post-Soviet,

“It is called ‘*aitchelaan*’, [a Sakha word for blessing of a journey].” A ‘blessing of a journey’ is a way to strengthen the spirit and mind, and physically the body through the vast Siberian land journeyed by foot, horse or reindeer or by car. Before any journey, a person may seek a blessing from an *algus*, a person who performs blessing rituals. The blessing can take place anywhere and anytime of the season. When an *algus* performs an *aitchelaan*, the ritual comprises of ritual song or chant and burning of a tree-bark made special by ‘spirits’. In the high northern latitudes of the Siberian taiga (a dense coniferous forest), particular trees are marked by a distinct physical form, which is taken to be ‘from the spirits’. The tree chosen for rituals have tree-barks that are light in colour, lightweight and uniquely curved in shape. The *aitchelaan* blessing follows the ‘way of nature’ involving the land, the forest, the spirits.

Figure 1. Tree-bark with horsehair used in the *aitchelaan* blessing.

All pictures © Pamela Strandberg

In an effort to understand roles of ‘shamanism’ in this contemporary world, I sat down with a family friend who is an *algus*. He is a Yakut/Sakha elder who speaks in Sakha from the Republic of Sakha, of the given name (either by Russian or Tungus), Yakutia, in Russia’s Far North, Siberia. In a position of elder, the *algus* has knowledge of Sakha traditions preserved within him before Soviet rule. The rich cultural traditions

that the Sakha people share are vocal or throat evocations of epic poems, music from the ancient *khomus* (vargan or mouth-harp made of metal), and Sakha language. Belief in shamanism is also part of Sakha traditions. The Sakha word for 'shaman' is *ojun*. However, in post-Soviet lives, the 'old ways' of shamanism have been consigned to ethnography museums comprised of ethnographic materials of drums, costumes and photographs.

When I sat down in the office of the *algus*, he began taking out eleven archived photos that were photographed before 1930s preserved by the *algus* himself. Although the *algus* is an elder who attends to affairs of the Sakha community, the *algus* also preserves Sakha tradition by safekeeping drums, costumes and photographs of 'shamans' or *ojun*. On the wall hung photographs of deceased *ojun*. As the photo below shows, the *algus* is an older man who has lived through Soviet rule. With not so many words, the *algus* alluded to a poignant remark that 'shamanism' exists in obscurity in the minds of people; most people would say that no *ojun* are alive, that *ojun* have died out, they have never seen *ojun*, and that they are afraid to talk about *ojun*. From the remnants of Soviet rule, belief in shamanism is not easily expressed, uncertain, vague, un-discovered and primarily kept from being known. Piers Vitebsky (1992, p. 244)* has noted, with regard to the Even peoples of Siberia that the peoples of Siberia may well be living in a 'post-shamanistic society' [1].

Figure 2. Archived photographs of dead *ojun* (shamans)

Figure 3. *Algus* interview April 2013

Figure 4. In post-shamanistic society, the *ojun* costumes hangs between two modern sport jackets.

Vitebsky (1992, p. 244), pointed out that although shamanism died out as an organized public practice, from the 1930s, socialism had confronted 'shamanism' to the point of possible extinction [1]. This is because during 1930s, *ojun* costume, paraphernalia, ceremony rituals, dance performances, the 'inner' knowledge of *ojun*, 'shamanic' practices for trance, conjuring up spirit-helpers that *ojun* used disappeared or ceased to be visible. After the 1990s, (post-Soviet rule) people were also seeking other forms of divination (seeking knowledge of the other worlds). According to Vitebsky, what came after the 'extinction' of *ojun* were other

types of ritual leaders. The *algus* is one such example of a ritual leader. In the revival of Sakha traditions, post-Soviet times, the attitude towards ‘shamanism’ were unsure, incomprehensible, ambiguous, doubtful, reluctant, and obscure. If ‘shamanizing’ was known, few elders knew of the *ojun* ways, and if so, it was known with disconnected fragments of memories. Thus, it is not surprising an existence of *ojun* could not be proven or demonstrated to be genuine and true.

The question whether ‘shamanism’ is still alive is hard to unravel. Yet, one attitude towards *ojun* is of prowess of a gift. During the interview, the *algus* mimicked the powerful *ojun* Nikolai who cut off his head. With hand gestures, the *algus* moved one hand over his neck and the other over his head in the gesture of slicing off the head. The head then was placed inside the pocket of the *algus*’ black jacket. The *algus* also relayed that if someone has a ‘special relation to spirits,’ that person would not say so. That is to say, giving someone the label of *ojun* can mislead others. In the newly formed Republic of Sakha (1990s), people are distrustful of labels. This is especially true for giving someone the *ojun* label since a young novice usually will go through an initiation with an older *ojun* tutelary to become *ojun*. Moreover, *ojun* went missing or disappeared since during Soviet rule *ojun* were imprisoned, eventually died in prison, and/or were killed. There is of course the belief some *ojun* did escape the KGB during Soviet rule. Nowadays, the surviving relics of *ojun* costume and drum are relegated to museums and replicated in theatrical performances.

While pointing to the ojun on the right, the algus stated: “You can still feel the energy from these photographs. His name was Nikolai. He was very powerful. In front of people, he would cut his head off and throw it away. The Russians did not kill him, he killed himself.”

Figure 5. Archived photo of powerful *ojun*

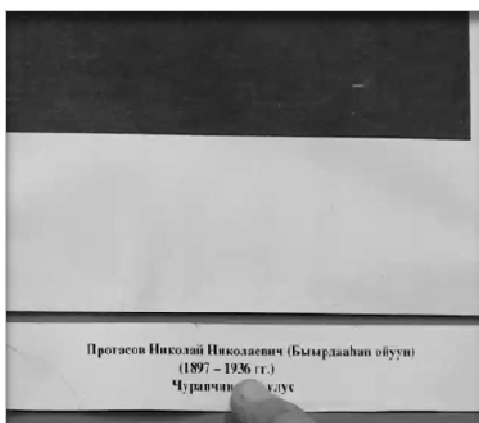

Figure 6. Nikolai, b. 1897 - d. 1936

The algus looked down and said: “All these ojun were imprisoned by the Russians, except one udahan (female shaman). She was Evenki and lived with them. I met sister Vera and she cured me. She was very powerful.”

Figure 7. *Udahan*, powerful female *ojun* living with the Evenki peoples

Nonetheless, for the *algus*, the *ojun* costume and drum survived an earlier time, especially specific to Sakha history (like all histories, Sakha history has different actors, e.g. the Sakha had *ojun* and the Evenki *šaman*). Therefore, to put into perspective the greater potential for applying contemporary needs of blessings, ceremony, ritual, or even ‘technique’ derived to some extent from ‘old ways’ of *ojun*, for instance the *aitchelaan* journey blessing, or ‘therapeutic healing’, or understanding cultural aspects in mental illness, from those who know of the ‘old ways’ (certain things can never be revived – a dead *ojun*); a good place to start is with the *algus*, a ritual leader serving the community. In an effort to bring to light the ‘old ways’ in which the costume and drum were used by a Sakha *ojun*, as described by the *algus* in the interview, this essay draws on the method of visual imagery with photo images. This essay thus adds to the archive in a post-shamanic world.

The costume and the drum are highly *functional* in the ‘act of shamanizing.’ Therefore, it is important to note that this essay focuses on the *affect* of the costume and drum of the Sakha *ojun* in the *operation* or act of ‘shamanizing,’ rather than the affect on the *whole* ‘belief system’ of ‘shamanism.’ This essay acknowledges the complexities and problematic nature of interpreting the *ojun* costume and drum to reveal the meaning of ‘shamanism’ as a whole system. It is important to note this essay is not an ethnographic study, but an essay in understanding the *descriptive* accounts of *ethnographic materials* in a contemporary context. The first section contextualizes the use of visual images; the second situates the historical accounts of ‘shamans’ in Siberia; the third section concerns the ‘old ways’ of *ojun* costume and drums described by the *algus* from the interview. The photo images are placed throughout giving context to text.

Using Visual Methods

Sakha costume and the Photocontext

With the silent position of ‘shamanism’ in post-Soviet times, the context of what is being described and accounted for in images — the costume and drum — is therefore significant and problematic. Brian Winston (1998, p. 64) [2] attested to the “partiality” of image and in referring to Allen Sekula, Winston stated: “photography offers at best partial evidence despite the richness of the data.” Siberian ‘shamanism’ and the Sakha *ojun* are steeped in rich data from a variety of sources compiled as “500 years of knowledge” (Narby & Huxley, 2001) [3], “psychomental” eyewitness accounts (Shirokogoroff, 1935) [4], “archaic techniques of ecstasy” (Eliade, 1964) [5], constructed and imagined (Hutton, 2001) [6], ethnographic collections (Diószegi & Hoppál, 1978) [7], and “rite technique” (Siikala, 1978) [8]. Accordingly, ‘photocontext’ is to acknowledge the context in how the photos came to be part of this essay, which was displayed and informed by the *algus*. This photo essay tries to show the relationship between photo images and the context of which the *algus* spoke, describing the old ways of *ojun* costume and drum detailing characteristics relating specifically to Sakha peoples, from the perspective of Sakha tradition. Therefore, this essay briefly sketches an outline of the old ways the Sakha *ojun* used the costume and drum that cannot be generalized for the other inhabitants of Russia’s Far North.

A key component of ‘photocontext’ for Adelman (1998, p. 148) [9] is for the photographer to “give a reflexive account” which recognized how the image was “discovered.” Following Clem Adelman (1998, p. 148), the “context in the making” is just as important as the context in which photos are viewed, if not more.

The photo context is highly appropriate to understand the photograph. This essay placed the images of interest in context that there is an incomplete picture of 'shamanism'. A reflective account drawn from the interview is to acknowledge from the images or photos that there is a no whole picture of the belief system of 'shamanism'. The images of the costume and drums are given context with the written text opposite the images. All images are photos of the author. Once again, it is important to note, this essay does not suggest *conceiving* of 'shamanism' as a belief system. Rather, the matter at hand is to give actual visual imagery to the *ojun* costume presently preserved today as it is described by the *algus*. This is in hopes of drawing insights into what other historical archival accounts have described.

Siberia and Shamans

First known image of 'shaman'

One of the first known images from 1692 is of a Siberian Tungus speaking 'shaman,' superficially described as "Priest of the Devil" comes from the Dutch traveller Nicholas Witsen (Hutton, 2001, p. 32). The 'shaman' is depicted with clawed feet, donning an antler headdress and beating a drum. Witsen's travel accounts are known to have popularized the term 'shaman' (Hutton, p. 32). Twenty years before, the word 'shaman' is first archived by Russian Priest exiled to Siberia in 1672, Aavukum Petrovich, who drew the conclusion that 'shamans' were devil worshippers defined against his own beliefs (Stone, 2003, pp. 20-23) [10]. In context, the image in Witsen's book *Noord en OostTataryen* (1692) was a precursor to the 18C accounts, which by then 'shamans' were fakes and charlatans. Unsympathetic portrayals were taken up and recorded as written accounts and drawings by 18C European and Russian scientists to Siberia, that set 'shamanism' practices against ideas of modern western civilization (Hutton, pp. 29-55). To give definition to 'shamanism' is to recognize the social and cultural construct and by default, in the diverse use of the term, admittedly, there is no general agreed definition [6].

Exiled to Siberia, the Russian Ethnographer and linguist, Vladimir ILich Jochelson in 1908 (2001 [1908], p. 58), described the mysterious sounds of drumming and vocals emanating from everywhere [11]. Jochelson compared to other observers was one of the few ethnographers who did not 'demonize' 'shamanism.' In the following, Jochelson describes the sounds of drumming from a 'shaman':

"Suddenly he commences to beat the drum softly and to sing a plaintive voice: then the beating of the drum grew stronger and stronger; and his song — in which could be heard sounds imitating the howling of the wolf, the groaning of the cargoose, and the voices of other animals, his guardian spirits — appeared to come sometimes from the corner nearest to my seat, then from the opposite end, then again from the middle of the house, and then it seemed to proceed from the ceiling. His drum also seemed to sound, now over my head, now at my feet, now behind, now in front of me. I could see nothing; [...] All of the sudden the sound of the drum and the singing ceased (Jochelson, 2001 [1908])."

'Cradle of Shamanism'

'Shamanism' has had a long relationship with scholars, which produced ethnographies that has been reworked to find generalization; universals that apparently connected back to Siberia as some sort of 'cradle of shamanism' (Hutton, 2001); (Eliade, 1964); (Diószegi & Hoppál, 1978). Although the natives and indigenous peoples of Russian's Far North share similar beliefs of 'shamanism,' they also hold to diverse defining 'techniques' of shamanism. There is however, and argued by Eliade (1964) in the frame of comparative religious history and Hutton (2001) view of the constructions of Siberia, that Siberian 'shamanism' was regarded to have advantages in understanding a phenomenon of elements that exist independently elsewhere in the world. The ideas about 'shamanism' and 'Siberia' are based on the knowledge that scholarship of shamans has been mentally and culturally constructed from *imagination*, and from Hutton's (2001, p. 3) point of view, a western imagination. The archival material becomes more problematic once we realize *why* we *think* we *know* of shamans and shamanism.

The eminent scholar, Eliade noted that for the perfect shaman, a Sakha ojun “must be serious, possess tact, be able to convince his neighbors; above all, he must not be presumptuous, proud, ill-tempered. One must feel an inner force in him that does not offend yet is conscious of his power (1964, p. 29).”

Figure 8. The picture above portrays a possible image of a controlled state of *ojun*.

The Republic of Sakha and the Sakha peoples

When an *algus* performs the ritual blessing, *aitchelaan*, it is according to the natural movement of nature, the ‘ways of nature’. For instance, when moving from summerhouse to winter house, *aitchelaan* is for the journey within the natural land, the natural cycle of seasons and the immediate landscape, whether a summer horse-breeding camp or a winter village settlement. Known for their vigor, Sakha horses are sought after for their ability to withstand the extreme weather. Sakha people pasture their cattle in the summer and horse breed, which connects them to the regional area (*ulus*) of Yakutsk. A significant detail since the ‘Yakut’ (name given to the Sakha) are considered conquerors (centuries ago) to the region bringing their horses to Siberia from the south.

The Sakha people’s history is of migration to the Lena River valley before the Russians came to Siberia in search for fur in the 16C. Besides being identified as horse-breeders, a distinctive character of the Sakha is their Turkic language. From their Tungus-speaking neighbors, the Sakha were given the name ‘Yakut.’ To a large degree, Sakha peoples would rather identify as being Sakha, not Yakut; as evident in the formation of the Republic of Sakha (in the 1990s) formed after four centuries. Notwithstanding, the Sakha are considered *native* to the land (similar to the Buryats), unlike other inhabitants of Siberia who the *Russians* (not the inhabitants) have determined as ‘indigenous’ peoples. The Tungus-speaking Eveny (or Even) and Evenki who were and some still are primarily reindeer-herders, and the Yukaghirs of the upper and lower Kolyma river are a few of the categorized ‘indigenous’ peoples.

Making any journey through Siberia’s vastness, as the below map shows, requires knowing the ‘ways of nature’ for one to beware of the extreme climate and navigate the immense landscape. Intertwined with the uniqueness of the Siberian landscape is the indigenous quality to live in and from the land. From the land, the peoples of Russia’s Far North continue their survival allowing ideas of ‘personhood’ and revival of ethnic identity to flourish. Similar to other natives and indigenous peoples of the North (Vitebsky, 1992, pp. 243 for ‘Evenhood’ or personhood of the Even reindeer-herders), the Sakha have an intimate connection to the land.

Figure 9. World Fact Book map of Russia

Interview: Ojun initiation, Costume, and Drumming

In the interview, the *algus* spoke of how *ojun* becomes *ojun*. The interview begins with the *algus* explaining the initiation or *ojun* tutelary of a young boy to become *ojun*. The interview continues with the symbolism of the drums. Toward the finale of the interview, the *algus* performs on the drum wearing the Sakha *ojun* costume. To give context of the Sakha *ojun* in the old ways of performing, the following discusses the ‘act of shamanizing’ as it relates to *ojun* tutelary in initiation and spirit-helpers or personal guardians (*amagyat*). In the old ways, *ojun* were specialist in a manner through dance performance that captivated the community by highly being attuned to ‘mysterious forces’ or forces of nature. Once finding the right rhythm in the method of drumming, *ojun* moves out of the body or out of one world of appearances into another – the upper and the under world, while the middle world is the lived in world. Interestingly, the *algus* performing on the drum highlights a very important point. That is, the drumming appropriated to the ‘everyday’, rather than the theatrical drumming. Keeping this in mind enables the reader a better perception of the sounds of drumming that were not of exaggeration of excessiveness.

Ojun initiation

“During those days, the boy would have some wounds and have some nightmares. During these dreams, the bad sprits would come and take all his flesh out. The boy would dream they ate it, everything, blood, and flesh and all muscles and everything was taken out. After that, they [bad sprits] would put in different things: different blood, different flesh, different muscles. From that day, he was a different person with different capacities.”

Figure 10. *Algus* speaking about illness as part of initiation

The *algus* places special importance on the ‘tutelary’ of the initiation for inner knowledge and the beginnings of the relationship between the *ojun* and spirit-helpers (*amagyat*). Written sources on shamanic initiation vary tremendously. Hutton’s perspective that the initiation can be thought of three successive effects relates to the interview. Hutton notes (2001, p. 75): “[The initiation] began with a general, culturally-induced (illness of the boy), condition: that a shaman was called upon to assist the ill person or condition. Once the other *ojun* heals the boy, according to Hutton, there are three successive sequences: 1) the call of the spirits; 2) the period of ‘training’ or gaining inner knowledge; 3) the process of acceptance. It is once again noted, the circumstance surrounding the initiation varies across Siberia, and no such ‘tutelary’ form can be treated as normative for the region. Hence, the *algus* interview serves only as an illustration.

After the account of ojun initiation, the algus stands up, and walks to pick up the ojun costume, which hangs between two modern sport jackets.

Figure 11. The *algus* taking the *ojun* costume off the jacket hanger

Costume

The *algus* begins to describe the *ojun* costume. The analysis of the costume tends to surround symbolism as a common framework. In the interview, the *algus* described the metal pendants and what they represent in ideas and qualities. Below, the *algus* noted the many symbolisms for the metal pendants.

“This one is called mother spirit. Or mother animal. For shaman, it comes to his vision twice in life – when he becomes shaman and when shaman dies.”

“These are woman’s breast to ward off hostile spirits. Spirits do not like women.”

“These are to scare away all those bad spirits.”

Shaman would pierce [himself] with a knife [through the round metal piece].”

“All these metal helps him travel to the upper world [represents feathers on arm and back and winged arms for soul flight].”

“[Inside] These are for spirit-helpers.”

The 'Old Ways' of Ojun in Costume and Drum

According to Mihály Hoppál (1987, pp. 93-95), 'shamanism' can better be thought in terms of a 'belief system' that has a contemporary character socially integrated in everyday beliefs. The *algus* recognizes that living with nature integrates aspects of 'shamanism' or belief in spirits with everyday beliefs [12]. In the ritual quality of the *aitchelaan* in which 'ways of nature' are followed, there is an awareness of 'being' in the open land that one must honor the land by making offerings to the fire with vodka or offerings to the land with cigarettes in a space where one rests. For the *algus*, offerings to the spirits of the land are given for people to heed the full worth of the human and nature relationship that there is no divide between nature and being human. The *algus* continued: the young living in cities have no contact with nature and are in need of knowing more about nature and living in the land; the *yyasakh*, the mid-summer festival is the most important event for the Sakha peoples; and noted the urgency of teaching the younger generation Sakha traditions. Thirty minutes into the conversation, he stated: "now I want to talk about *ojun*."

According to the *algus*, for *ojun*: 1) *ojun* have inner knowledge known while living and being the vast taiga lands; 2) *ojun* have helping spirits; 3) knowledge of ritual texts (songs, legends, myths, stories, epic poems); 4) possesses technique for trance or performance as in drumming techniques to journey through the under and upper worlds or technique of ecstasy, rituals, while still present in the lived-in world; 4) in procession of *ojun* paraphernalia usually given from *ojun* tutelary or hand crafted by someone in the community (costumes, mirror, horse hair, drums, bow from horse hair, *khomus* or mouth-harp).

Vitebsky (1992, p. 244) makes a more interesting point stating, "I also heard of expectations of the imminent reincarnation of deceased shamans, suggesting the persistence of ideas about cyclical time." This suggests that there are certainly aspects of shamanism that has survived. However it is also problematic in the sense that passing down of tradition is not free of external forces. From a perspective of comparative religious histories, Eliade (1964, pp. 61, 208n) references a 'shaman' has been known to have a 'spiritual role' with rites of the dead and possessed an inner light similar to Christian mystics.

The *algus* noted that although Russian Orthodox Christianity in Russian's colonization process may have forced a structured role of a shaman in the community, the shaman's power cannot be held to foreign standards of 'religious leader'. And to suggest that the shaman's role in the community resembled the structure of the Orthodox Church is to undermine the cultural belief system – shamans' power could never be 'institutionalized'.

Costume and the Consequences

Regarding the characteristic of the costume, Hutton (2001, p. 80) mentioned that the Sakha costume was a recognizable trait only for a Sakha *ojun*, and yet not all *ojun* choose to have one. This would also mean 'shaman' costumes did not have to be worn to achieve 'soul-flights,' as commonly mistaken. If the *ojun* acquired one, it was handmade with metals ornaments, which had symbolisms of animals, body organs, and 'spirit' trappings specifically associated to that one *ojun*. The *algus* noted that the *ojun* drum was made from a special tree in the Siberian forest. The extreme climate in the summer allows rapid growth and intense heat, which may give the wood an unusual form, and was seen as a sign from the spirits. Since *ojun* costumes continue to be accounted for and were primarily preserved, this may suggest some have been replicated. Yet, there was once a time, when there was no confusion if this particular costume and drum belonged to that one *ojun*. Although Eliade contributed to the comparative history of religions in many ways, Eliade's (1964, pp. 147-176) generally sided accounts of diverse shaman's costume and drum are rather presumptuous. Shaman paraphernalia (costumes, mirror, horse hair, drums, bow, *khomus*-mouth-harp) cannot be generalized.

Although thoroughly fascinating, the *algus* refers to descriptions that can be found in ethnographic accounts from Eliade, Shirokogoroff, and Hutton. This introduces a complication. I would like to think the *algus* and by extension other Sakha peoples who also teach about the Sakha *ojun* history have lived experiences and can account for them, however, it is certainly possible that the descriptive symbolism accounted by the *algus* may have come from already produced ethnographic accounts. For instance, Hutton is not easily convinced of *ojun* evidence, accounts, histories and particularly Eliade's analysis. Hutton (2001, p. 156) makes a valid acknowledgement of the problems in post-Soviet Siberian with regard to revival, re-creation, and re-imagining in the reversal of ideas about 'shamanism.' Whether this revival takes place in the space of museums or 'heritage' conferences, knowledge of the old ways must come from somewhere, and this one consequence of *ojun* costume is the *re-creation* of such costume for performances, teaching, or even the museum.

Hence, it is *not* the case where ‘shamanism,’ like the costume, and the drums were the symbolism, which discloses a microcosm of shaman beliefs. Eliade (1964, pp. 145–176) so eagerly generalized this viewpoint even though Eliade refers to S.V. Ivanov’s comprehensive study of Siberian Shamans. The word itself shaman or *šaman* is a Tungusic word. Siikala (1978, pp. 14 citing Dioszegi, V., 1947) refers to the Tungus-Manchurian verb *ša orsa* could mean ‘to know.’ Much of the *taiga* and tundra of central and eastern Siberia, roamed by reindeer herders like the Even and Evenki peoples speak Tungus. The Sakha *ojun* distinctly differs from *šaman* in word and in origins. Yet, the accounts by the *algus* can be associated to both the Evenki and Sakha *ojun*. Again this is consequence of diluted known accounts, simplification, over-generalization, and sadly, loss of knowledge. In the very first photo image of *ojun* with drum, *ojun* wears an elaborate headdress, however headdress in the Sakha *ojun* are rarely mentioned. *Ojun* costume illustrates the consequences in the post-shamanistic society.

It is no surprise *ojun* costumes are problematic since costumes spawned numerous studies. Shirokogoroff’s (1935, p. 288) extensive record of the Tungus costume considers details and would admit not one was absolutely like another observed of the southern Evenkis. Since the uses for costume (rattling of the ornaments) in dance performances helped in the improvisation, this also affected the ‘shamanizing’ to enter a state of ecstasy (Žornickaja, 1978, p. 305) [13]. Shirokogoroff (1935, p. 287) viewed that without the paraphernalia the effectiveness to produce “self-excitement, self-hypnosis, and hypnotic influence of the audience” would dramatically decrease. Both of these ethnographic accounts constitute another problem; the conclusion they arrive at become self-fastening to a particular group and leaves little room for diverse *ojun* practices.

Shirokogoroff (1935, p. 332) observed that the shamanizing was a form of hypnotherapy: illusions produced by the performer could succeed because the audience was to some degree in an altered state of consciousness themselves, yet so was the shaman performing. Shirokogoroff stated that a shaman’s spirits were created in the mind as reality, which made the performance into a condition relating to faculties that are apparently unexplainable or in ones own mind or soul. Žornickaja (1978, p. 301) doubts the validity of the informants citing that they were “extremely old,” accordingly, the notation points out her concerns. At a closer look, both seem to record, investigate, examine, question significant aspects that relate to the ethnographers themselves – not the Evenkis or Sakha peoples. This may be a product of their time noting that they were writing for a European and Russian audience.

Adding to another western account, Eliade’s (1964, p. 6) set of defining characteristics were: besides the ‘shamanic’ special relations with the ‘spirits,’ ecstatic capacities of soul flight, and ascents to the sky, descents to the underworld, mastery over fire, and so on, Siberian (Eliade also includes central Asian) ‘shamanism’ validated specific techniques. The problem with this is that Eliade took the set and applied to whole regions, for instance to include of Central Asia, ignores the complexities of Siberian ‘shamanism’ which is widely diverse within each family of ‘shamans.’ Eliade (1964, pp. 146n, 147) would state that there is a certain sense that the costume is ‘where spirits reside’ referring to Shirokogoroff’s study of the Tungus. Shirokogoroff (1935, p. 301) refers to the Tungus costume as “a dress with spirits” that compels the same respect for the ‘spirits.’ Although Hutton (2001, p. 81) finds Eliade’s analysis of the symbolism of shaman costume and drum to be ‘guesswork’ at best, Eliade (1964, pp. 145-176) refers to the symbolism as a key component of how a shaman ascends and descends the other worlds (ecstatic journey) when indeed the Even and the Sakha are not from the say group and practices cannot offer any generalizations.

Drumming

The photo images below ascribe to the sound descriptions. In the sound recording, when the *algus* begins to perform by drumming, he yawns, which means he is drawing in the helping-spirits (*amagyat*). He then imitates animal sounds. One distinct sound is of the raven. This relates to Hoppál’s inclusion of ‘shamanism’ in the ‘sphere’ of the everyday. By the ‘everyday,’ ‘shamanism’ was found to involve aspects of sleep (unconscious), initiation (tutelary), performance of dance, drumming, gestures in yawning that was symbolic of the taking the helping-spirits through the mouth, dreaming, altered states of consciousness (ASC), and so on. Below are images depicting dance performance with drumming and rattling of iron metals.

*“In the forest, they have a tree
this shape [of drum].”*

*“The metal represents the sun
rays and the four directions.
The drum also is made from
cow horns and hide. Through
the hole, shaman can see
illnesses.”*

The *algus* begins to drum

The above pictures show the movement going down to the under world with drumming loud and louder, and louder, moving downwards with the one foot moved forward. Towards the end of the sound recording, the sound grows louder, and louder, and louder ending with harsh beats moving towards the underworld. The feet moves down and back to steadily move down and down, pounding the drum louder and louder. Even though the sound recording of the interview was brief, in the continuous drumming, one can get an idea that the *ojun* must find an appropriate rhythm method of drumming, as noted by Siikala.

The sound recording highlights one element of how the shaman's drum is the symbol of the ecstatic journey in which the body can be transmitted to the upper, middle (lived-in) or under world. The drumming reverberations, imitating of animals, and rattling capture the spirits and 'shuts them in' encapsulated in the cone-shaped metal pendants is the ecstatic journey implicit in Eliade's (1964, p. 173) portrayal of a "break-through in plane and hence a 'Center of the World'. As Rodney Needham (1967, p. 613) [14] would have us ask, how can we think of the connection between percussion and transition?" It is important to note the sound recording did not attempt to ethnographically describe the potential of sounds to formulate and analyze the 'transition' of one territory to another, as Van Gennep showed by territorial passage in percussion drumming. Yet, Needham states the general sounds of percussions to accompany a transition tended to be more unhelpful without the social context (Needham, 1967, p. 612). Rather, the sound recording paid closer attention to the percussion of distinctive sounds. The sound recording tried to capture the distinctive sounds of the rattling, banging, drumming, yawning, and imitating of animals.

'Old ways' of Sakha ojun Dance as Performance: 'act of shamanizing'

In considering the 'old ways' of the costume and the drum, this essay further examines the consequences of old ethnographic accounts. There are descriptions of Russian ethnography that specifically accounted for a Sakha *ojun* such as in *Shamanism in Siberia* (Diószegi & Hoppál, 1978). From this, I refer to Žornickaja's descriptions of a Sakha *ojun* dance performance. Žornickaja essentially describes the dance performance as spontaneous improvisation from the ethnographic accounts in the 1950s and 1960s (during a time of persecution). This Russian ethnographic source particularly mentioned the problematic accounts of informants that were mainly due to their old age and reliable memories. From this perspective, Žornickaja draws attention to the *un*-reliability in reviving and re-creating the old ways in post-Soviet Siberia. And, although polemic, Žornickaja gives a partial view of an old Sakha *ojun* dance performance exemplifying costume and drum in

which Žornickaja compares to what can be ‘collected’ in Soviet times. Thus, the following explores the ‘act of shamanizing’ to give background on the *uses* of shaman costume and drum – captivating the community as audience, duty of *ojun*, etc.

During the time of Žornickaja’s efforts, there were ongoing radical transformations in people’s lives under Soviet rule (shamans were prohibited to practice and imprisoned) and therefore, the information and informants were extremely old and could only produce fragmentary details. Žornickaja’s study accounted for the dramatic and semi-public nature that ‘shamanizing’ was to call on the help of spirits for the community. The performance also is an indication into why an audience was needed. Siikala (1978, p. 15) characterized reasons why the community called upon shamans. One ‘duty’ was to solve serious situations that may bring the problem back to a normal state, and this required the summoning of spirits since the spirits were regarded as causing the crisis in the first place (Siikala, 1978, p. 15); (Hutton, 2001, p. 51).

The ‘act of shamanizing’ necessitates a representative who can appease spirits and influence the world beyond, and that representative, *ojun*, must have an effective relation with the world of spirits. This bridging of worlds is essentially shamanizing. The *ojun* must first make contact with the spirits and this process is reciprocal where the spirits select their recruit (Siikala, 1978, p. 16). As noted in the interview, the *algus* elaborated on an *ojun* recruitment, which admitted a novice boy to the rank of *ojun*.

The ethnographic document from Žornickaja (1978, p. 299) dated 1768-69 revealed an: “*interesting description of a shamanistic séance with dance as an inseparable part.*”

“And so shamanism is carried on by the ojun, that is a [Sakha] shaman, beating the drum and jumping about on his legs as much as he can and emitting unusual shouts; at the same time, jerking his head and calling on believers and worshippers, chasing demons and confusing the people [...]

Another source from 1785 noted:

“he [shaman] having donned a robe of dressed hide with several iron rattles specially for shamanizing, and having tousled his hair, runs about the yurt, shaking his head, and delivering loud talks unintelligible to the Yakuts themselves [...] (Žornickaja, p. 299).”

These 18C accounts from archives collected from Žornickaja were considered part of a time when *ojun* performance required their own sacred space and captivating the community as audience. To understand *ojun* dance performances from archive sources dating back to the 18C, Žornickaja (pp. 299, 305) noted the close feature of dance with the “act of shamanizing.” From the comparison of the ethnographic accounts (observed in 1950, 51, 59, 60) with the 18C archived material, Žornickaja’s analysis concluded that *ojun* “dance was a matter of entering trance and on the other hand, improvised with a ‘clear’ rhythm where an abrupt drumbeat corresponded to high jumps (pp. 299, 305)”. Interestingly, in recognizing spontaneous movements, Žornickaja does leave some room for individuality.

Žornickaja’s (1978) descriptions of *ojun* dance performances were of banging metal pendants from the costume and each drumbeat accompanied with wild gesticulations. *Ojun* dance performance, although improvised, did ‘clearly’ have a rhythm. The emphasis on ‘clearly’ extends to Siikala’s analysis on the effect on the nervous system. For Siikala (1978, p. 45) it is possible to prove experimentally that rhythmic drumming caused “a) change in the electric activity of the brain; b) unusual observations, as quoted by the test persons, and c) muscle jerks in some of the test persons.” What is rather interesting is that Žornickaja points of ‘spontaneity’ of dance in preparing the whole body and mind to enter a trance-like, whereas Siikala points to the *controlled* method for the shaman to find the right rhythm ‘*method.*’ Siikala’s study on drumming is a notable contribution. Siikala (p. 45) brings to light, referring to a study done by Neher, “it should be possible to transmit more energy to the brain with a drum than with a stimulus of higher frequency.” The sounds of the drumming are a practical exhibition that demonstrates the drum’s low frequency level [14].

Siikala goes as far as to suggest drums may well serve to be a central symbol in shamanism (p. 45). Shaman drums of Siberia play a vital role in shamanistic rituals (Potapov, 1978). However, shaman drums are not simply cultural relic. L.P. Potapov (1978, p. 169) [15] argues that shaman drums of Siberia are powerful symbolic relics, precisely because they encapsulate a vital part of a larger understanding of the shamanic journey. For Potapov (1978, p. 177), drums provide resources for rich ethnographic history in their connection to “establishing the ancient genetic links between Altaians, Uigurs, Kirghizes, and Yakuts,” people who share regional links between North and Central Asian and also Siberia since the Sakha moved upward to settle around the Lena River. This becomes more fascinating knowing that *ojun* drums have a distinction in how the Sakha *ojun* journeys through the multi-tiered world – that is, through the ‘shaman’s horse’- the shamanic journey. Likewise, the symbol of horses is also known within Buryat circles. In giving detailed variations in symbolism known to vary from group to group depending on wood material, re-animating of ani-

mals, application of drawings, which constitute complex details, Potapov indicates that there was no common agreement of what such representation symbolized.

The *algus* stated: “The drum is the *ojun* horse.” For the Sakha, the combined imagery of horse and in this case of the sound recording, the raven (although the horse is also imitated, besides other animals), the soul takes flight. The costume depicts the animals with tipped feathers and wings, attached to the shoulders; *ojun* may fly to the sky. Thus, the Sakha relate to the horse in a far deeper relationship than mere riding or breeding. *Ojun*, during initiation may have visions of the horse, and through the drumbeats is guided by spirits. The drum in itself is culturally pattern made from cowhide stretched across a board and protruding horns, the metal hand distinguishing the four directions and the small opening to see illnesses. Like the horse itself, the drum comes to life capable of pulling up in air *ojun* with its pounding beat to nine heavens high. *Ojun* costume in the long tresses resembles the horsehair. This is one of cultural ‘form’ in which the Sakha pattern their ‘act of shamanizing.’

The significance in understanding the complex distinctions of ‘cultural’ form between the diverse peoples of the Far North is indeed to allow imagery of representation in how drums are used for what Eliade would call the ‘ecstatic journey.’ For instance, Eliade (1964, p. 172) noted of how the shaman of the Tungus of the Trans Baikal uses his drum as a boat to cross the sea, thus indicating waters. When summoning up spirits, at the start of the ‘ecstatic journey’ there is an implied ‘breakthrough’ into another plane, and hence the ‘Center of the World’ (Eliade, 1964, p. 173). The drumbeats in the sound recording and images occupy the upper world, middle world (lived-in world) and underworld. Thus, drums not only constitute the preparation into the ‘ecstatic journey,’ drumming is a receptacle that encourages for some kind of ‘breakthrough’ where a steed, like a Sakha horse carries them through.

Duly noted by Eliade (1964, p. 5), any ecstatic cannot be a shaman; the shaman is considered a shaman through “specializing in a trance during which his soul is believed to leave the body and ascend to the sky or descend to the underworld.” In this out-of-body-like experience, drumming and imitation in sounds dominate the representation of this ecstatic journey into another worldly dimension. Nonetheless, Eliade (p. 180) also acknowledged the use of drums and other sounds were not confined to summoning of spirits or the ecstatic journey, but many shamans also drummed and chanted for their own pleasure and performance. However, Eliade (p. 180) stressed the implications of these actions remaining the same; that is, ascending to the sky or descending to the underworld to visit the dead. In this respect, drums and sounds have an autonomy not strictly assigned to symbolism or a role in the ‘ecstatic journey.’

Ending: 500 years to re-shamanizing?

Intended in their compilation of “500 years on the path to knowledge,” for Narby and Huxley (2001), the apparent complexity of ‘shamanism’ is constituted by an attempt to unravel the previous knowledge of shamanism since the 17C beginnings of Russian colonization to the end of the Soviet Union and to the contemporary aspects which include, as Vitebsky (1992, p. 244) stated, “an element of re-shamanizing.” Although Narby and Huxley confine ‘shamanism’ to elements of ‘mystery,’ the above hoped to throw light on the problems and consequences of re-accounting aspects of something that cannot be defined or captured or fully known. The imagery of the Sakha *ojun* through symbolism of costume and drum, and relating the interview with the *algus* to the archived material of Hoppál, Siikala, Žornickaja, Hutton and Eliade, although polemic, shows the consequences of a post-shamanistic society. The effort to bring out lived experiences of the *algus* rather seemed to hover over other ethnographic sources.

In post-Soviet or post-socialism, people of the Far North are still finding their way through the changes and paradoxes in a newer political terrain which has allowed nationalist movements for native and indigenous peoples of Siberia all vying for land rights, local autonomy, revival of their ‘traditional culture’ specifically native and indigenous languages. There is an upside; scholars have published studies relating to ‘healing powers’ of ‘shamanism’ such as Jean Achterberg (1985) [16], Mihály Hoppál in Hungarian (1992), and Anna-Leena Siikala (1978) from a phenomenological approach touching on the neurophysiology and psychology of shamanism in Siberia, which may well bring cross-cultural and more sympathetic views towards medical anthropology.

References

- 1 Vitebsky P. *Landscape and self-determination among the Eveny*. In E. Croll, & D. Parkin, *Bush Base: forest farm*, London: Routledge, 1992, p. 223–246.
- 2 Winston, B. *'The Camera Never Lies': The Partiality of Photographic Evidence*. In J. Prosser, *Image-based Research*, London: RoutledgeFalmer, 1998, p. 60–68.
- 3 Narby J., Huxley F. *Shamans Through Time: 500 Years on the Path to Knowledge*. In J. Narby, & F. Huxley, *Introduction: Five Hundred Years of Shamans and Shamanism*, London: Thames & Hudson, 2001, p. 1–10.
- 4 Shirokogoroff S.M. *Psychomental Complex of the Tungus*, Londong: Kegan Paul, Trench, Truber & Co., Ltd. 1935.
- 5 Eliade M. *Shamanism: Archiac Techniques of Ecstasy*. (f. F. Trask, Trans.), New York: Bollingen Foundation, 1964.
- 6 Hutton R. *Shamans: Siberian Spirituality and the Western Imagination*, London: Hambledon and London, 2001.
- 7 Diószegi V., Hoppál M. *Shamanism in Siberia*, Budapest: Akademiai Kiado, 1978.
- 8 Siikala A.-L. *The Rite of Technique of the Siberian Shaman*, Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1978.
- 9 Adelman, C. *Photocontext*. In J. Prosser, *Image-based Research: A Sourcebook for Qualitative Researchers* London: RoutledgeFalmer, 1998, p. 148–161.
- 10 Stone A. *Explore Shamanism. loughborough: Heart of Albion Press*, 2003.
- 11 Jochelson V.I. *Ventriloquist and Trickster Performances for Healing and Divination*. In J. Narby, & F. Huxley, *Shamans Trhough Time: 500 Years on the Path to Knowledge* (pp. 58-63). London: Thames & Hudson Ltd., 2001, 1908.
- 12 Hoppál M. *Shamanism: An Archaic and/or Recent System of Beliefs*. In S. Nicholson, *Shamanism: An Expanded View of Reality Wheaton*, Illinois: Quest Books, 1987, p. 76–100.
- 13 Žornickaja M.J. *Dances of Yakut Shamans*. In V. Dioszegi, & M. Hoppal, *Shamanism in Siberia* Budapest: Akademiai Kiado, 1978, p. 299–308.
- 14 Needham R. *Percussion and Transition*. *Man, New Series*, 2 (4), 1967, p. 606–614.
- 15 Potapov L. *The Shaman Drum as a Source of Ethnographic History*. In V. Dioszegi, & M. Hoppal, *Shamanism in Siberia* Budapest: Akademiai Kiado, 1978, p. 169–180.
- 16 Achterberg J. *Imagery in Healing: Shamanism and Modern Medicine*, Boston: Shambhala, 1985.

P.Странберг

**Даңғырлату, еліктеу және тарсылдату;
сібірлік Саха «шаманның» киімі мен даңғарасындағы
ұру тәсілдері «ескі тәжірибелерінің» көрінісі**

Мақалада Сібірдегі якут алғұс шамандарының (ғұрып иегерлері) «ескі ғұрыптық тәжірибелері», олармен пайдаланылған арнайы киімдері мен даңғарналары зерттелген. Сонымен қатар фотосуреттердегі визуалды бейнелерімен байланысты ғұрыптардың әдістеріне ерекше көңіл бөлінген. Посткеңестік заманда шамандықтың «ескі ғұрыптық тәжірибелері» жойылып, өзіндік атрибуттары этнографиялық мұражай жәдігерлері ретінде ғана сақталды. Біздің заманда шамандық тәжірибе тек қана аздаған якут ақсақалдарымен естеліктердің үзінділері ретінде ғана бар. Сондықтан да қазір бұл ғұрыптардың қолданылуын шындық деп дәлелдеу мүмкін емес. Посткеңестік кеңістікте Қыыр солтүстік халықтары «постшамандық әлемде» қазіргі жаңа заманда, жаңа саяси және әлеуметтік жағдайларда өз тұтастықтарын әлі күнге дейін кейбір «ескі, шамандық» дүниетанымдық идеяларды ұстану арқылы сақтап отыр.

P.Странберг

**Игра на бубне, подражание и грохот;
отражение «старых практик» сибирского «шамана»
Сахи в костюме и бубне**

В статье исследуются «старые ритуальные практики» якутских шаманов – алгусов (ритуальных лидеров) Сибири, в которых использовались специальный костюмы и барабан. Особое внимание уделено методам ритуалов, связанных с визуальными образами, с фотографий. Отмечается, что в постсоветское время «старые ритуальные практики» шаманизма были обречены на исчезновение, и шаманские атрибуты остались лишь экспонатами этнографических музеев. В наши дни практика шаманизма известна только немногочисленным старейшинам якутов, всего лишь по фрагментам прошлых воспоминаний. Таким образом, сейчас нельзя однозначно доказать реальную эффективность этих ритуалов. В постсоветском пространстве народы Крайнего Севера до сих пор придерживаются некоторых «старых шаманских» мировоззренческих идей, сохраняя свою идентичность в новых политических и социальных условиях современного, «постшаманского» мира.

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)*

Мұхаммед Хайдар Дулати қазақтың есімі әлемге мәшһүр тұңғыш тарихшы-ғалымы, кеменгер ойшылы

М. Х. Дулатидің туғанына – 515 жыл

Мақала әлемдік ғылым, білім мен мәдениет тарихында өзіндік үлкен орны бар, қазақ тарихының атасы атанған ұлы ғалым Мұхаммед Хайдар Дулатидің өмірі мен шығармашылығына арналған. Автор ғұлама ғалымның мұрасын жан-жақты зерделеуге талпынған. Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашиди» атты еңбегі ақындық қуатпен, жазушылық шеберлікпен, көркем де айшықты тілмен жазылған мемуарлық туынды деген қорытынды жасалған. Кеменгер ойшылдың «Жаһаннаме» атты поэтикалық шығармасына назар аударылған.

Кілт сөздер: тарихшы, тұлға, шығарма, дастан, мұра, Моғолстан, мағлұматтар, шежіре, зерттеу, дулаттану саласы.

Kipicne

Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати — XVI ғасырда ғұмыр кешкен көрнекті мемлекет қайраткері, әскери қолбасшы, атақты тарихшы, әдебиет майталманы. Ол өмірін Орта Азия, Шығыс Түркістан, Тибет, Үндістан елдерінде өткізген. М.Х. Дулати тарихшы және қаламгер ретінде екі шығармасымен зерттеуші-ғалымдар арасында кеңінен танымал тұлға атанды. Бірі – бұл кісінің сәулетті даңқын дүние жүзіне әлпештеп таратқан, оның парсы тілінде жазылған «Тарих-и Рашиди» деген кітабы. Осы энциклопедиялық шығармада ұлттық тарихқа, мәдениетке қатысты түйінді ой-пікірлер, терең толғамдар, парасатты пайымдаулар мол. Мұхаммед Хайдар өз еңбегінде тек тарихты ғана жазып қоймаған. Сонымен қатар адамзат құндылықтары, өмірдің мәні мен мағынасы туралы пәлсапалық ойларын түйіндеген. Өмірдің баянсыздығын, оның өтпелі екендігін айта келе бабамыз ұрпақтарын ізгілікке шақырған. Шығарма көркем ойлармен, өлең жолдарымен өрілген. Екіншісі — «Жаһаннаме» атты шығыстық үлгідегі, түркілік дүниетаным биігінен ой толғайтын, даналық сөз айтатын классикалық жыр-дастаны. «Жаһаннаменің» негізгі тақырыбы махаббатқа деген адалдық, адамгершілік, адамды сүю, қастерлеу, әділдікті ардақтау болып келеді. Шығармада басты тақырып — сүйіс-пеншілік, махаббат тақырыбы болғанымен, осы арнада Хайдар Дулати өз уақытының, өз заманының, өз қоғамының сан алуан тарихи оқиғаларын да айналып өтпейді. Мансап, билік жолындағы әмірлер мен сұлтандардың, бектер мен мырзалардың әрқилы тағдыры, мінез-құлқы, іс-әрекеттері де дастанда желі тартады. Осы арқылы автор тарих таразысына жақсылық пен жамандықты, әділдік пен әділетсіздікті, қиянат пен рақымшылықты қатар қойып, адам болмысындағы қасиеттер құндылығын адамгершілік тұрғыдан ой талқысына салады. Өз үкімін айтады [1].

М.Х. Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты классикалық тарихы шығармасы мен «Жаһаннаме» дастаны дүниежүзілік әдеби мұраға енді.

*Шығыс тарихшыларының дүлдүлі, текті атаның
ұрпағы М.Х. Дулатидің өмір жолынан бір үзік сыр*

Тарихшы, ақын, көркем сөз шебері, майталман шешен, этнограф, философ, географ, оң саусағынан өнер тамған шебер, мәлімгер дипломат, әскери қолбасшы Мұхаммед Хайдар Дулати 1499 жылы Ташкент қаласында дүниеге келген.

Оның ата-бабалары Оңтүстік-Шығыс Қазақстан аумағында, Моғолстан мемлекетінің құрамындағы Қырғызстан мен Шығыс Түркістан жерінде беделді саяси қайраткерлер болған. Олар ұлұсбектер, тархандар бола отырып, өздерінің мұрагерлік иелігі Маңғлай-Сүбенге билік жүргізген. Әмір Болатшы (Пуладчи) XV ғасырдың орта шенінде Шағатай мемлекетінің күйреу кезеңінде Тұғылық-Темірді осы мемлекеттің шығыс бөлігінің ханы етіп тағайындаған. Мұхаммед Хайдар Дулатидің тағы бір атасы — Әмір Хұдайдат ұлұсбек болған кезде Моғолстан тағында алты ханды ауыстырған. Мұхаммед Хайдар Дулатидің арғы атасы Мұхаммед Хайдар мырза 1480 жылға дейін Қашғарияда билік жүргізген [2].

Моғолстан билеушісі Жүніс хан (1415–1486) өлгеннен кейін үлкен ұлы Сұлтан Махмұд (1463–1508) хандық таққа отырады. Сұлтан Махмұд хан 1493 жылы жас күнінде бірге өскен досы, әкесінің бас әмірі Мұхаммед Хайдардың ұлы Мұхаммед Құсайынға (1468–1508) әпкесі Хұбнигар (Хұб Нигар) ханымды атастырады. Әрі Ташкенттің түстігі, Самарқанд пен Ходженд аралығындағы Ұратөбе уәлаятын басқару билігін береді. Хұбнигар ханым Әбиба ханым және Гау Харша бегім атты екі қыздан кейін дүниеге бір ұлды әкеледі. Мұхаммед Құсайын ұлына Мұхаммед Хайдар деп әкесінің атын қояды. Екінші ұлының аты — Мұхаммед Шах [3; 191].

Мұхаммед Хайдардың шешесімен туысқан, Жүністің бірнеше парасатты қыздары болған. Оның бірі Құтлығ Нигар ханым — Үндістанды билеген Ұлы Моғолдар әулетінің негізін қалаушы Захир-ад-дин Мұхаммед Бабырдың шешесі. Тағы бір қызы Сұлтан Нигар ханым — қазақ ханы Әдіктің бәйбішесі. Демек, бұл қарым-қатынастың барлығы Мұхаммед Хайдарға бала күнінен таныс болмаса, ол «Тарих-и Рашиди» кітабында мұның барлығын сондай жылы, сондай ашық жаза алмас та еді.

Мұхаммед Хайдар халық ортасында көбінесе Мырза Хайдар деген атпен даңқы шығады. Оған қосымша лақап аты Көреген, Мырза Хайдар болған. «Көреген» ескі моңғол-түрік тілдерінде *күйеу* деген сөз. Орта ғасырларда хан қызын алып, ел басқарған би-батырларға «көреген» деген лақап ат берілетін болған. Мағынасы ел басқаратын ханның күйеуі, бірақ ханның өзі емес. Бұл лақап атты Хайдардың әкесі — Құсайын да, Әмір Темір де және тағы басқалар да таққан. Сонымен қатар ол жазған кітаптарында өзінің қай рудан шыққанын білдіру үшін ресми атын Мұхаммед Хайдар Дұғлати (Дулати, Доғлати) деп қолданған [4; 92].

Хайдар Мырза шыр етіп дүниеге келгеннен-ақ тағдыр тауқыметін көп тартқан. 1501 жылы ол екі жасқа толғанда анасы қайтыс болады. Және оның балалық шағы Мұхаммед Шайбанидің Орта Азияның қалалары мен қоныстарын, елді мекендерін басып алып, Әмір Темір ұрпақтарын қуа бастаған кезге тұспа тұс келді.

Тарихтан біз Шыңғыс хан жаулап алған жерлерін көзі тірісінде ұлдарына бөліп бергенде, Алтайдан Атырауға дейінгі өлкенің Шағатайға тигенін білеміз. XVI ғасырдың ортасына таман Шағатай мемлекеті екіге бөлініп, Орта Азияны Әмір Темір (1336–1405) иемденді де, Моғолстан (Жетісу мен Шығыс Түркістан) жағы, қазіргі Қырғызстан мен Қазақстанның біраз жерін қоса, Шағатай ұрпақтарының қолында қала берді.

Жошы ханның Батыс Сібірді мекен еткен кіші ұлы Шайбанидің әулеті Ақсақ Темір ұрпақтары арасындағы алауыздықты пайдаланып, олардан Орта Азияны тартып алуға әрекеттене бастаған тарихтан белгілі. Бұл іс Шайбани тұқымынан шыққан Әбілқайыр хан (1412–1468) тұсында басталғанымен, оны ханның немересі Мұхаммед Шайбани ғана жүзеге асыра алды. XV ғасырдың соңына таман Дешті-Қыпшақ елінің басын құрап, үлкен күшке айналдырған ол, енді ат басын Мәуераннаһрға қарай бұрды.

Мұхаммед Шайбани аз ғана уақыт ішінде, яғни, 1500 жылы — Бұхара, 1501 жылы — Самарқан, 1503 жылы — Ахсикент пен Ташкент, 1504 жылы — Әндіжан, 1505 жылы — Хорезм, 1507 жылы Герат, Астрабад, Гурганға да ту тігіп үлгерді. Басқыншының тегеурініне шыдай алмаған Бабыр соғыса-соғыса Кабулға кетуге мәжбүр болды.

1508 жылы осындай аласапыран кездері Хайдар Мырзаның әкесі Мұхаммед Шайбани кісілерінің қолынан қаза табады. Жетім қалған Хайдар мен әпкесін туыстары әуелде Бұхараға паналатқызады. Соңынан тәрбиешісі екеуін Бадахшанға аттандырады [5].

Хайдар Дулатидің өмірі мен есею, ер жету жолында Бабырдың орны бөлек. Әсіресе Мырза Хайдарға жасаған қамқорлығы туған әкесінің қамқорлығынан кем болмады. Жетімдіктің тауқыметін Бабырдың арқасында мүлде ұмытты. Ол Зафар қамалына Мырза ханға хат жазып, Мырза Хайдардың қауіпсіздігін ойлап Кабулға алдыртты. Болашақ қайраткер Бабырдың Кабулдағы сарайында үш-төрт жыл тұрып, сол замандағы ең үздік ұстаздардан білім алды. Бабыр тіпті мұғалімдердің қалай оқытып, білімді игертіп жатқанын назардан тыс қалдырмай, арнайы тексеріп, біліп, көз жеткізіп отырады. Өміріне өзек, ғұмырына азық, болашағына берік негіз қалаған білім негіздерін болашақ ғалым, міне, осы Бабырдың тікелей қамқорлығының арқасында алды [6].

Мырза Хайдар Кабулде, патшаның қасында жүргеніне үш-төрт жылдай болғанда, Жүніс ханның немересі Саид хан Бабырдан оны қайта-қайта өзіне сұрайды. Мырза Хайдардың да ханға ықпалы ауады. Ал Бабыр болса бөлесінің бұл әрекетіне ренжиді. Ренжіп тұрып рұқсатын береді. Бұл жайында Мырза Хайдардың өзі: «Саид хан бірнеше мәрте мені сұрап, патшаға адам жіберді. Ақырында патша қамығып, ренжіп тұрып, маған рұқсатын берді. Патшаның көңіліне қарауға тиіс болсам да балалық жасап оны аяқ асты еттім» [7; 302], — деп жазады.

Сұлтан Саид хан Қашқар елінің билік тағына отырған кезде, дәлірек айтсақ, 1514 жылы Хайдар Дулати осында келіп Қашқар билеушілерінің бірі болады. Сондай-ақ ол ханның мұрагері Әбу ар-Рашидтің ұстаз-тәрбиешісі болып тағайындалады.

Хайдар Мырзаның жасы отызға келгенде Саид хан оған орда мәжілісінде ұсыныс – пікір айтуына рұқсат етеді. Оның әр реткі мәжілістерде алға қойған ұсыныс әдіс-амалдарының ойламды, орынды әрі сенімді екеніне көзі жеткен хан бұйрық беріп, Мұхаммед Хайдарды бүкіл әскерлердің маңызды жұмыстарын басқаруға тағайындайды. Осы заман атауымен атағанда М.Х. Дулати қорғаныс министрі болады [3; 203].

«Тарих-и Рашидиде»: «Осылайша біршама уақыт өткен соң хан: «Сенің пікіріңе менде толық сенім пайда болды», — деді. Содан кейін барлық әскери істер мен мемлекет істерін маған сеніп тапсырды һәм бүкіл істерде менің қолыма шексіз билік, еркіндік берді және ханның жарлықтары мен үкімдері (пәрмендері) менің атыма жіберіліп отыратын. Сондай-ақ менің өз атыма ханның жеке хаты да келіп тұратын. Кашмир жорығынан қайта оралғанымда Тибетте ханның құзырына бардым. Мені ол оңашада да, көпшіліктің көзінше де «бауырым» деп атайтын» [7; 304] — дейді.

1533 жылы Саид хан қайтыс болды. Хан тағына отырған Әбу ар-Рашид (Әбдірашид) Дулат тайпаларының басшыларынан қауіптеніп, оларды қатты қуғынға ұшыратты. М.Х.Дулатидің немере ағасы Саид Мұхаммед мырза Дулатты өлтірді [8; 591–592].

Бұған өте ренжіген Хайдар Дулати алдымен Бадахшанға, сосын Үнді елінің әміршісі Бабырдың баласы Қамранға барып, 1539–1540 жылдары Аграда тұратын Бабырдың үлкен ұлы Құмайынмен бірге болады. 1541 жылы ол Бабыр ұрпақтарының көмегімен Кашмир елін жаулап алып, сонда дербес мемлекетіне өзі жеке дара билік жүргізеді. 1551 жылы М.Х.Дулати сондағы тағы тайпалардың бірімен шайқас кезінде мерт болады [9; 397–398].

Даңқты Бабырдың айтуынша [8; 592], М.Х.Дулати жан-жақты білімді адам болған. Сол кездегі саяси оқиғалар мен қайраткерлерді, сондай-ақ Қазақстан мен Орта Азия, Моғолстанның өткен тарихын, әсіресе Дулат тайпасының тарихын жақсы білген. 1541–1546 жылдары Кашмирде «Тарих-и Рашидиді» жазған. Ол хатқа түспеген дүниенің бәрі көмескіленіп, естен шығып, ұрпақ ауысқан сайын ұмытылып, мүлдем тарихи санадан өшіп кететінін өте жетік байқаған.

Мұхаммед Хайдар Дулати мемлекет қайраткері, қолбасшы болғандықтан, балаң жастан бастап өмірінің соңына дейін ұрыс, майдан алаңында атой салды. Ол бозбала шақта шайқасқа қатысып ерте есейсе, әскерге қолбасшылық етіп, соғыс өнерінің, әскери ғылымның, жауынгерлерге басшылық етудің, ұрыс жүргізудің қыр-сырын, сарбаздардың ұрыс жағдайындағы психологиясын соншама терең зерттеп, саралай білді [10].

Хайдар Мырза сурет салу ісімен айналысады, зергерлік, шеберлік, ұсталық өнерімен шұғылданады. Шеберлік ісінде ол бармағынан бал тамған ісмер сұлулық дүниесін жанымен сүйетін хас шебердің өзі болады. Қырнау, безеу, ою-өрнек өнерін тіпті асқаралы түріне жеткізіп, оны шын мағынасында сұлулық қазынасы — өнерге айналдырған. Онымен бірге Хайдар өзінің ойға жүйрік, майталман, сөзге шебер, ерекше саңлақ болуымен халық ортасында даңқты болады [11].

Мұхаммед Хайдарды оқыған Күншығыс ғалымдарының ол туралы жылы сөз айтпай қалған бірде бірі жоқ.

«Тарих – и Рашиди» – Хайдар Дулатидің есімін әлемге мәшһүр еткен ең басты шығармасы

Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих–и Рашиди» («Рашидтің тарихы») атты еңбегі екі дәптерден тұрады.

Бірінші дәптерде (кітапта) Моғолстанды және Қашқар елін билеген Шағатай ұрпақтарының әулеті тарихы баяндалады. Мұнда автор Тоғлық — Темір билік жүргізген кезден (1347–1348) бастап хан тағына Әбу ар-Рашид (Әбдірашид хан) отырған кезеңге дейінгі тарихи мерзімді қамтыған.

Екінші дәптердің (кітаптың) көлемі, біріншісіне қарағанда, төрт еседей көп. Бұл дәптер көбінесе дерлік ақынның өз көзімен көрген оқиғалар бойынша жазылған. Екінші дәптерді ғұмырнамалық шығарма деуге болады.

Екінші дәптер мемуарлық сипат ұстағанмен, онда сұлтан Саид ханның Моғолстандағы өкімет үшін күресі, оның 1514 жылы Дулат әмірлерінен жаулап алып, Моғолстан мемлекетін құрғаны, Шағатай әулетінің Моғолстанның бұрынғы аймағы — Жетісу мен Тянь — Шаньдағы өкімет билігін өз қолдарына алмақ болған әрекеттері, моғол хандарының Шайбани әулетімен және қазақ хандарының қарым-қатынастары әңгімеленеді. Шығарма XV–XVI ғасырларда Орта Азия, Шығыс Түркістан, Ауғанстан, Үндістанда болған тарихи оқиғаларды да қамтиды. Автор еңбегіне моғолдар

арасына кең тараған Дулат әмірлерінің аңыз-әңгімелерін, мемлекеттік ресми құжаттарды, әсіресе тарихшылар: Йакут, Жамал Қарши, Жувейни, Рашид әд-Дин, Казвини, Абд әр-Раззақ Самарқанди, Шараф әд-Дин Әли Йезидидің еңбектерін арқау еткен [8; 681–682].

Автордың айтуынша, шығарманы «Тарих-и Рашиди» деп атауға үш себеп басшылыққа алынған: «...Біріншісі, Тоғлық–Темір хан ислам дінін маулана Аршададдиннің ықпалымен қабылдады... Екінші себебі, Тоғлық–Темірге дейін-ақ исламды Барақ хан, одан кейін Кебек хан қабылдаған еді. Алайда осы хандар дәуірінде моғол ұлыстары ислам дінінен дұрыс жол таба алмады. Ал күдіретті де мәртебелі Тоғлық–Темір хан мен бақытты моғол ұлысы исламнан дұрыс жол тауып, ұлылыққа бет бұрды. Үшіншіден, қазіргі уақытта моғол ханы Әбдірашид хан болғандықтан, бұл тарих соған арналып, оның құрметіне құрастырылып отыр. Осы үш себептен бұл тарих «Тарих-и Рашиди» («Хақ жолындағылар тарихы») деп аталынды» [7; 41].

XVI ғасырдың соңынан бері Батыс және Шығыс елдерінің ғалымдары бірегей түпнұсқа ретінде пайдаланып келе жатқан «Тарих-и Рашиди» атты еңбегінде ғұлама ғалым көптеген бай мағлұматтармен қатар, Моғолстан туралы толық және нақты деректер қалдырған: «... Моғолстан деп аталатын аумақтың ұзындығы мен ені жеті-сегіз айлық жол болады. Оның шығыс шекарасы қалмақтардың жері — Барыскөл, Еміл және Ертіске тіреледі. Солтүстігінде Көкше теңіз, Бум Лиш және Қараталмен; батыс шекарасы Түркістан мен Ташкент және оңтүстігінде Фергана, Қашқар, Ақсу, Чалыш, Тұрфанмен шектеседі. Осы төрт шекаралас аймақтардың ішінен мен [Моғолстанның] оңтүстік аймағын көрдім. Ташкенттен Әндіжанға дейін он күндік жол. Әндіжаннан Қашқарға дейін жиырма күн, ал ол жерден Ақсуға шейін он бес күндік жол. Ақсудан Чалышқа дейін жиырма күндік, Чалыштан Тұрфанға дейін он күндік, Тұрфаннан Барыскөлге шейін он бес күндік жол. Барыскөл Моғолстанның шығыс шекарасы, барлық оңтүстік шекарасы салт атпен орташа жүріп отырғанда үш айлық жол. Жол бойында тоқсан бекет бар. Қалған үш жағын көрген жоқпын. Сол жаққа барып-келіп жүргендерден естідім, олардың айтуынша, ол шекаралар ұзындығы бұл айтылғаннан әлдеқайда үлкен әрі жеті-сегіз айлық жол құрайтын аумақтың көп бөлігі таулы өңір мен сайын дала болып келеді. Табиғатының көріктілігі мен әдемілігі соншама оны сипаттап жазуға менің шамам келмейді. Оның тауы мен даласында сансыз гүлдер өседі, олардың атауын да ешкім білмейді. Бұл гүлдер Моғолстаннан басқа жерлерде кездеспейді, сондықтан оларды ешкім жазбаған. Оның көптеген аймақтарында жаз айларында ауа райы қоңыр салқын болады. Адамдар бір-ақ көйлекпен жүре береді, оған басқа киімнің керегі болмайды, егер оның үстінен және киім киер болса, ыстық болмайды. Бірақ Моғолстанның кейбір аймақтарында ауа райы қоңыр салқыннан суықтыққа қарай ауысады.

Моғолстанда Жейһун сияқты, не соған жақын үлкен өзендер көп болған. Мысалы, Іле, Еміл, Ертіс, Шолақ және Нарын сияқты. Бұл өзендердің Жейһун мен Сейһуннан еш кемдігі жоқ. Олардың көпшілігі Көкше теңізге құяды. Көкше теңіз Моғолстан мен Өзбекстан арасын бөліп тұрған көл. Ұзындығы сегіз айлық жол, енінің кейбір жерлері шамамен отыз фарсах болатын. Қыс мезгілінде Көкше теңізде мұз қататын. Өзбектер мұздың үстінен өтіп, Моғолстанға баратын. Олар екі тәулік бойы жылдам жүріп отырып мұздың үстінен басып өтетін. Қыстың аяғында қайтқан кезде де дәл сондай жылдамдықпен мұздың үстінен жүріп өтетін. Бірақ қыстың аяғында бұл қауіпті болатын. Өйткені, көбіне мұз жарылып, жүз-екі жүз отбасы, одан да көп адам мұзға батып кететін. Оның суы тұщы болатын. Көкше теңізге құятын өзендер көп те, одан ағатын өзен аз. Ағатын өзеннің мөлшері оған құйылатын судың бір бөлігіндей ғана. Ағатын өзен Өзбекстан аумағынан ағып өтіп, Құлзумға құяды. Бұл өзеннің аты Атил деп аталады, тарихи кітаптарда [Атил, ал өзбектер арасында Идил деген атпен белгілі].

Моғолстанның тағы бір ғажайыбы — Ыстықкөл. Оған шамамен Көкше теңізге құйылатындай су құйылады. Ыстық көлдің айналасы жиырма күндік жол болады. Оның суы ешқайда тарамдалып кетпейді. Оның айналасын тау қоршаған. Оған құйылатын сулардың бәрі тұщы әрі тәтті болып келеді де, көлге қосылғасын ащы әрі кермектеніп кетеді. Онымен дәрет алудың да өзі қолайсыз. Егер суы көз бен ауызға тисе, ашытып күйдіреді. Тілге тисе, жағымсыз жағдай туғызады. Суы жағымсыздау болса да сондай таза әрі мөлдір болады. Мысалы, оны бір шыны кесеге құйсаңыз, оның түбінде ешқандай шөгінді тұнбайды. Ал, оның айналасындағы суларға келер болсақ, олар өте таза әрі тұщы. Маңында жұпар иісті шөптер, гүлдер, жеміс ағаштары өссе, оның даласында киік пен құстар жыртылып айырылатын. Моғолстанда мұндай табиғаты әсем, ауа райы керемет жерлер сирек кездеседі» [7; 402-403].

«Тарих–и Рашидидің» басқа мағлұматтардан ерекшелігі, мұндағы оқиғаның көбін автор өз көзімен көріп жазған. Және мұнда басқа түрлі тарихи жазулар сияқты ешбір шұбаландық жоқ, бұл тек белгілі бір дәуірді алып, соны әдемі тілмен айқын суреттеген.

Шығарманың екінші қасиеті — бұл қазақ тарихы туралы жазылған бірінші кітап. «Тарих – и Рашиди» негізінде жүз жыл ішінде (1450–1546) болған оқиғаны суреттейді. Бұл кез бұрынғы Алтын орда мен Шағатай ұлысының әбден ыдырап, оның орнына жеке хандықтар құрыла бастаған кез. Мұхаммед Хайдар «Тарих– и Рашиди» кітабында осы Шағатай ұлысы мен Алтын орданың қалай азып-тозғанын суреттеп, ол екеуінен тарап шыққан қазақ халқының саяси тіршілігін баяндайды [4; 95].

М.Х. Дулати қазақ қауымының ең алғаш ұйымдасуы туралы былай деп жазады: «Әбілқайыр хан Дешті–Қыпшаққа түгелдей билігін орнатқан кезде Жошы әулетінен шыққан кейбір тіміскішіл сұлтандар одан келер бір пәленің исін сезіп қалып, оны орнынан тайдырмақ болды. Керей хан, Жәнібек сұлтан сияқты кейбір сұлтандар мен басқалар аз ғана топпен Әбілқайыр ханнан қашып, Моғолстанға келеді. Сол уақытта Моғолстан хандығын билеу кезегі Есенбұға ханға жеткен еді.

Есенбұға хан оларды қатты құрметтеп, оларға Моғолстанның бір шетін бөліп берді. Олар осы жерден қауіпсіз жайлы қоныс тапты. Сөйтіп, тыныш өмір сүріп жатты.

Әбілқайыр хан дүние салғаннан кейін өзбектердің ұлысында алауыздық пайда болды. Әркім мүмкіндіктеріне қарай қауіпсіз хәм дұрыс өмір сүру үшін Керей хан мен Жәнібек ханды паналады, олар осылай күшін нығайтты. Басында өстіп елден қашып, олардан бөлініп жырылып қалып, біраз уақыт тарығып әрі сергелденде болғандықтан, оларды «қазақ» деп атады. Бұл лақап ат қазақтарға осылай таңылды» [7; 305–306].

«Тарих-и Рашидиде» қазақтың алғашқы хандарының көрші елдермен қарым-қатынасы кең көлемде сөз болады. Сондай-ақ мұнда Керей ханның баласы — Бұрындық хан, Жәнібек ханның баласы — Қасым хан, т.б. туралы құнды деректер бар: «Керей хан қайтыс болғаннан кейін хандық таққа оның ұлы Бұрындық хан отырды... Қасым хан Жәнібек ханның баласы болатын әрі әкесі сияқты барлық іс жағынан Бұрындық ханды тыңдап, соған бағынатын еді. Керей ханның Бұрындық ханнан басқа да көптеген ұлдары болған. Жәнібек ханның да Қасым ханнан басқа балалары бар-ды. Соның бірі Әдік сұлтан-тын. Жүніс ханның төртінші қызы Сұлтан Нигар ханымды Мырза Сұлтан Махмұд бин Сұлтан Әбу Саид мырза қайтыс болған соң, Әдік сұлтанға берді. Ташкент ойрандалған кезде Әдік сұлтан Шаһибек ханның әскерінен қашып шығып, қазақтарға кірді. Сұлтан Нигар ханым да оның соңынан ілесті. Әдік сұлтан көп ұзамай дүние салды. Содан Сұлтан Нигар ханымды Қасым хан некелеп алды. Әдік сұлтаннан кейін Қасым хан билікке қол жеткізді. Сөйтіп, Бұрындық ханға хандықтың атынан басқа ештеме қалған жоқ. Ең ақырында Қасым хан Бұрындық ханды қуып жібереді. Сонымен, Бұрындық Самарқанға кетіп, жат өлкеде өлді» [7;306].

«Тарих-и Рашидиде» ой бөлетін нәрсенің бірі — Қасым хан дәуіріндегі (1443–1520) қазақ халқының әлеуметтік шаруашылық күйі. Бұл мәселені Мұхаммед Хайдар көбінесе Қасым хан атымен байланыстыра айтады. Өйткені ол қазақ халқының өсіп-өнуіне үлкен қамқорлық еткен адамдардың бірі болды. Бұл жөнінде Хайдар Дулати былай дейді: «Саид хан да Ахсиге оралды әрі Ферғана уәлаятының қамалдарын бекемдеп, қазақтарға қарай бет алды. Ондағы ойы Ташкентті алуға тағы да қазақтарды көтеру болатын. Мен ол сапардан сырқаттануыма байланысты қалып қойдым.

Хан жолға шығып, Моғолстанның мәшһүр жері — Шуға (Жудке) келіп жетті. Қасым ханның сол уақытта жасы алпыстан асып, жетпіске таяп қалған кезі. Ал ханның қылшылдаған шағы болатын — жасы отызға жете қойған жоқ еді. Әзірше талай қажет деген жерге жаяу жүріп жететін. Қасым хан жасының ұлғаюына байланысты ханды қарсы ала алмайтынына кешірім өтініп, Жошы әулетінен тараған кейбіреулерінің жасы елу мен алпысты алқымдап қалған отыз-қырық сұлтанды, солардың ішінде Жаныш хан, Таныш хан, Мамаш хан, Жан Хайдар сұлтан, Қарыш сұлтан және тағы басқаларға тізе бүгіп құрметпен қарсы алсын деп бұйырды. Соның ішінде Жаныш хан мен Таныш хан жас жағынан [Саид] ханнан көп үлкен болатын. Олар тізе бүккен кезде хан орнынан тұрды. Қалған сұлтандардың бәрі де тізе бүккен уақытта хан өз орнына отырып, сәлемін қабылдады. Қасым хан [Саид] хан алдына келгенде жылы жүздесіп құрметтегені сондай, хан өмірінің соңғы сәтіне шейін оның кішіпейілділігін ұмытқан емес. Әрқашан сырласа қалғанда хан оны еске алып, «Алланың нұры жаусын оған»: Қасым хан асқан мәрт адам болған деп отыратын және онымен қалай танысқанын баян ететін-ді» [7; 308–309].

Мұхаммед Хайдар Қасым ханның тәрбие беретін кемеңгерлік ісін суреттеумен бірге, оның саясатқа жүйрік адам болғанын да баяндайды: «Қасым хан Дешті–Қыпшақты түгелдей өзіне қаратып алғаны соншалықты Жошы ханнан кейін ешкім де ол сияқты мұндай билікке қол жеткізген емес. Мысалы, әскерінің саны мың-мыңнан (миллион) асатын еді» [7; 306].

Мұхаммед Хайдардың айтуынша, Қасым ханнан кейін қазақ қауымы зор апатқа ұшырайды. Бұларды, бір жағынан өзбектер мен Рашид ханның бірлескен күші әлсіретсе, екінші жағынан — халық бұқарасы Тайыр мен Мамаш сияқты тоғышар хандардың басшылығына разы болмай, тоз-тоз бола бастайды.

Белгілі ғалым Немат Келімбетовтың пайымдауынша [9; 404], жанрлық тұрғыдан келгенде «Тарих-и Рашидиді» ғылыми еңбек әрі түркі тілдес халықтардың шынайы шежіресі, сондай-ақ тарихи тақырыпқа жазылған көркем туынды деуге болады:

1. «Тарих-и Рашиди — көне түркі, шағатай, араб, парсы, латын, ежелгі грек, үнді тілдерінде жазылған, есімдері әлемге мәшһүр Шығыс пен Батыс ғұламаларының тарихи зерттеулеріне негізделіп жазылған нағыз ғылыми еңбек.

2. Хайдар Дулати еңбегі сан ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, ауызша айтылып келген тарихи деректерді, аңыз-әфсаналарды, хандар мен сұлтандардың генеалогиясын (ататегін) өз ішіне қамтыған шынайы шежіре кітап деуге болады.

3. Қазақ зиялылары шежіре кітаптарды тарихи тақырыпқа жазылған көркем туынды ретінде таныған. Тіпті алғашқы ресми тарих ретінде жазылған шежіренің өзін айтушы жыршы-жыраулар оған көркем теңеулер қосып, бірте-бірте шежіре мәтінін тарихи тақырыпқа жазылған көркем туындыға айналдырып жіберетін болған.

Міне, Хайдар Дулати өзінің «Тарих-и Рашиди» атты еңбегін жазу барысында осы жайттарды мықтап ескере отырып, оны жоғарыда айтылған үш талапқа да жауап беретіндей етіп жазған.

«Тарих-и Рашиди» кітабын зерттеу, басқа тілдерге тәржіма жасау жайында бірер сөз

М.Х.Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты еңбегін тұңғыш рет Англияның аса көрнекті тарихшысы Э.Денисон Росс (1871–1940) ағылшын тіліне аударып, оны 1895 жылы Лондонда бастырып шығарған. Осы кітап сол күйінде ешбір өзгеріссіз қайтадан 1972 жылы Лондонда жарық көрді.

Орыс ғалымы В.В.Вельяминов-Зернов 1864 жылы Санкт-Петербурда шыққан «Қасым хандары мен ханзадалары жайлы зерттеу» атты кітабының екінші томының Ораз-Мұхаммедке арнаған он екінші тарауында XV ғасырда өмір сүрген Жәнібек пен Әдік хандар тарихын жазғанда, Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашиди» туралы: «Жәнібек пен Әдік хан туралы тапқан деректердің ең нақтысы — «Тарих-и Рашиди». Оны Мұхаммед Хайдар-гурган 948 (1541–42) және 953 (1546–47) жылдар аралығында парсы тілінде жазған. Екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімі Тоғылық–Темірден бастап шағатайлықтар жерінің тарихын қамтитын очерктен құралған. Ол Тоғылық–Темір ұрпағының бірі, Жүніс ханның немересі, әйгілі Әбілхайыр ханның немересі, Бұхаралық шейбанилер әулетінің негізін қалаған Шайбани ханмен соғысқан Сұлтан Ахмет ханның (Алаша хан) баласы Саид хан (939 жылдың зұльхиджа айында қайтыс болған. Маусым, 1533 ж.) өліміне дейінгі уақытты қамтиды. Осы бөлімнің аяқ жағында Сұлтан Саид ханның баласы және мұрагері, былайша айтқанда, бұл еңбек соған арналып «Тарих-и Рашиди» деп аталған. Екінші бөлімі «Тарих-и Рашиди» авторының өмірбаянын және оның кезінде болған, ол қатысқан немесе куәсі болған оқиғаларды қамтиды. «Тарих-и Рашиди», әсіресе, оның екінші бөлімі өте керемет. Бұл шағатайлықтардың кейінгі тарихын баяндайтын жалғыз дерек. Мұхаммед Хайдар жазғанының барлығы дерлік жоғарғы тұрғыдан жаңа және қызықты. Оның әңгімесі барлық жерде адал және анық. Осыны «Тарих-и Рашиди» авторынан күту керек еді. Оның қоғамдағы орны бұл оқиғаларды білуге және шын мәнінде қағазға түсіруге қолайлы болды. Мұхаммед Хайдар Шыңғыс хан кезінде аты шыққан, беделі жоғары, ал шағатайлықтар кезінде одан да жоғары көтерілген Дулат руына жататын. Бұл ру мүшелері көп уақыт Қашқар, Жаркент, Ақсу және сол төңіректегі басқа да жерлерге әкім болған. Олардың [Шағатай] хандарымен тығыз қарым-қатынастары мен некелік байланыстары нығайды, бұған дәлел ретінде көптеген Дулаттардың гурган титулын иемденгенін айтуға болады», — деп жазады. Одан әрі ғалым «Тарих-и Рашидиден» Темірмен соғысқан Қамараддин және оның ағалары жайлы қысқаша айта келе, Мырза Хайдар өміріне тоқталады, Мырза Хайдардың балалық шағынан бастап Кашмирді екінші рет жаулап алу кезеңіне дейін баяндайды.

В.В.Вельяминов-Зернов «Тарих-и Рашиди» көшірмесін Шығыстан, соның ішінде Үндістаннан табуға болатыны туралы: «Жалпы, Шығыста «Тарих-и Рашиди» және оның авторы көпшілікке белгілі. Азиялық жазушылар Мұхаммед Хайдарды адам және қолбасшы ретінде мақтайды, тіпті реті келсе, оның кітабына сілтемелер жасайды», — дейді. Сонымен қатар дәлел ретінде Бабырдың «Бабырнамеді» Мырза Хайдар жайлы жазғандары мен оған арнаған өлеңін келтіреді [12].

Ресей және кеңес шығыстанушылары, тарихшыларынан Мырза Хайдар еңбегін жоғары бағалаған академик Василий Владимирович Бартольд (1869–1930). Ол «Шығармаларының» III-томында Хайдар Дулатиге мақала арнаған. Оның атын «Хайдер Мырза» деп қойған. Ал өзінің аса құнды «Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии» (жалпы аты «Тюрки») атты кітабында Мырза Хайдарға қатысты мынадай деректер келтіреді: «Мұхаммед Хайдер считал моголов и киргизов одним и тем же народом и видел всю разницу между ними в том, что моголы приняли ислам, тогда как киргизы оставались в то время язычниками. Потомки Ахмед-хана, во всяком случае, были по языку турками; уже сын Ахмед-хана, Саид-хан, умерший в 1533 г., писал стихи по-персидски и по-турецки. Мухаммед-Хайдер отличает моголов от коренного населения Восточного Туркестана и понимает под Моголистаном преимущественно степи от Балхаша, составлявшего границу между Моголистаном и Узбекистаном, на западе и до страны калмыков на востоке; на севере границу составляли Эмиль и Иртыш, на юге — Фергана и области Восточного Туркестана от Кашгара до Баркуля (собственно, Барс-куль). В XVI в. моголы были вытеснены оттуда калмыками и киргизами, но оставались в Кашгарии, где их, по словам Мухаммед-Хайдера, считалось около 30 000. Условия в Кашгарии неблагоприятны для сохранения кочевой жизни, и после исчезновения, в конце XVII в., ханской династии моголы должны были скоро слиться с местным оседлым населением и утратить свое название» [13].

Қырғызстан ғалымы Н.Н. Туманович (1928–2003) XV–XVI ғасырлардағы қырғыз тарихын толық көрсету үшін «Тарих-и Рашиди» түпнұсқасымен жұмыс істей отырып, В.В.Бартольдтың қырғыздар тарихына арналған зерттеулерін, Хафизидің «Зубд ат-тауарихын», Б.Я.Владимирцовтың «Моғолдардың қоғамдық құрылысын» және Петрушевскийдің «XIII–XIV ғасырлардағы Ирандағы егін шаруашылығы және аграрлық қатынастарын» пайдаланған. Өз еңбегіне Н.Н.Туманович ең басты дерек ретінде Дэнисон Росстың «Тарих-и Рашидиінің» аудармасын пайдаланған. Бірақ В.В.Бартольд секілді ол да Д.Росс аудармасына қанағаттанбаған.

Н.Н.Туманович басқа да шығыстанушы-ғалымдар секілді «Тарих-и Рашидиді»: «Бұл шығарма — түркі халықтарының тарихын зерттеуде аса бағалы дерек. Басқа деректердің арасынан оның ерекше орын алатынының себебі мынада. Біріншіден, Мұхаммед Хайдардың еңбегі — тек Моғолстан тарихына бағышталған бүгінгі күні бізге мәлім шығармалардың жалғызы ғана. Моғолстан XV–XVI ғасырларда Шығыс Түркістан аймағына кірген. Екіншіден, «Тарих-и Рашидиде» қырғыздар жайлы және олардың қоныс тепкен жерлері туралы басқалар бұрынырақ айтпаған деректер келтіріледі. Үшіншіден, көлемі және деректерінің ауқымдылығымен ортағасырлық шығармалардың ешқайсысы да «Тарих-и Рашидимен» теңесе алмайды», — деп жоғары бағалаған [14; 10].

Санкт-Петербург университетінің профессоры, шығу тегі бойынша қазақстандық Т.И. Сұлтанов Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашидиін» зерттеп, оған қысқаша тарихнамалық талдау жасаған. Жыл сайын шығатын «Шығыстың жазба ескерткіштері» атты тарихи-филологиялық зерттеулер жинағында ол «Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашидиі» («Ескерткіштің әдеби тарихы») атты ауқымды мақала жариялаған. Онда «Тарих-и Рашидидің» Әлламиден, яғни XVI ғасырдың екінші жартысынан, зерттеле бастауы және кейінгі жүз жылдықта оның Орта Азия, Иран, Үндістан, Еуропа, Кеңес Одағы ғалымдарының еңбектеріне жасаған ықпалына тоқталған.

Т.И.Сұлтанов мақаласында: «XVI ғасырдың парсы тілді тарихи әдебиеті қатарында Мырза Хайдар Дулаттың «Тарих-и Рашидиі» мазмұнының шынайылығы және әдеби тағдырына орай едәуір қызықты еңбек болып табылады. «Тарих-и Рашидидің» мәдени-тарихи және деректанымдық мағынасы еуропалық және үнділік шығыстанушылардың шығармаларында дүркін-дүркін айтылып келген. Әйтсе де бұл күнге дейін тақырыбы осы әдеби тарихи ескерткішке бағышталған басылым жоқ», — деп жазады, яғни мұндай классикалық еңбектің филологтар тарапынан аз зерттелгеніне өкініш білдіреді [14; 11].

Қазақстан тарихы библиографиясында «Тарих-и Рашиди» атты М.Х.Дулатидің кітабын зерттеу Ш.Уәлихановтан басталған еді. Шоқан бастаған игілікті істен соң Қазақстан тарихшылары «Тарих-и Рашидидің» қазақ елі тарихына қатысты бөліктеріне XX ғасырдың басында көңіл бөле бастады. Мысалы, сонау 30-жылдары Қазақстан тарихын жан-жақты жазуға алғаш рет құлшына кіріскен профессор Санжар Асфендияров бұл кітапқа көп көңіл бөлген еді. Сонымен қатар 40-жылдары В.Вяткин өзінің зерттеулерінде «Тарих-и Рашиди» атты кітапты кеңінен пайдаланған.

Дулати туралы әйгілі ғалым Әлкей Марғұланды қалам тартып, оған қазақтың тұңғыш тарихшысы деген атақ беруі де тегін емес.

Мырза Махмұд Жарас атты тарихшы, әдебиетші қаламгер Мырза Хайдардың еңбегін оқығаннан кейін, Саид ханның (1515–1685) 170 жылға жуық Жаркент қаласын астана етіп, Шығыс Түркістанда билік құрған дәуірдің оқиғаларын жазып, болашақ ұрпаққа мұра етіп қалдыруға бел буып «Тарих-и Рашиди зейли» («Тарих-и Рашиди жалғасы») атты шығармасын жазды [15].

Профессор Әбсаттар Дербісәлі М.Х. Дулати туралы библиографиялық көрсеткіш құрастырып, ғұламаның «Жаһаннаме» дастанын қазақ тіліне аударып бастырды. Тараз мемлекеттік университетіндегі «Дулаттану» ғылыми-зерттеу орталығының қызметкері Ислам Жеменей 2007 жылы Мұхаммед Хайдар мұрасының әдеби, тарихи саласынан докторлық диссертация қорғады [16; 30].

М.Х.Дулати еңбегінің қазақ тарихына қатысты жерлері 1969 жылы орыс тілінде жарық көрді. Өзбек ғалымдары «Тарих-и Рашидиді» парсы тілінен орыс тіліне аударып, 1996 жылы Ташкентте бастырып шығарды.

2003 жылы «Тарих-и Рашиди» парсы тілінен қазақ тіліне тікелей қотарылды, кітап Алматыда басылып шықты. Бұны жүзеге асырған ирандық қазақ шығыстанушы Ислам Жеменей еді. Ғалымның өмірі мен шығармашылығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференциялар Алматы, Тараз қалаларында өткізілді. 1999 жылы ЮНЕСКО-ның шешімі бойынша М.Х. Дулатидің Отанына оралуы тәуелсіз мемлекетіміздің мәдени өміріндегі аса бір ірі уақиға еді. Ежелгі, ескі заманның ғұламалары энциклопедист–ғалымдар болған ғой. Сол шок жұлдыздың біреуі М.Х. Дулати екені айдан анық.

*Ш. Уәлиханов Дулатидің еңбектерін алғаш рет ресей ғылымында зерттеп,
ғылыми айналымға кіргізген ғалым*

Тарихта өзіндік орны бар «Тарих-и Рашиди» атты туындыны XVIII ғасырда Үндістанды басып алған ағылшындар тауып, Лондонда екі рет ағылшын тілінде басып шығарса, ал өзімізден алғаш рет қол созған адам Шоқан Уәлиханов болыпты. Ол Қашғарияға барған сапарында «Тарих-и Рашидидің» ұйғыр тіліне аударылған нұсқасын қолына түсіріп, оның он шақты бетін орыс тіліне аударыпты.

Ш.Уәлихановтың белгілі ғылыми еңбегі «Очерки Джунгарии» («Жоңғария очерктері») Петербордағы ОГКМ-ның (Записки Русского Географического Общества) 1861 жылы бірінші кітабында 184–200 беттерде, екінші кітабында 35–58 беттерде басылып шыққан [17].

Осындай аса құнды ғылыми басылымның бірнеше беттері М.Х.Дулатидің «Тарих-и Рашиди» кітабына арналған. Онда Шоқан тарихи еңбектің сол уақытқа дейін Ресей ғылымында белгісіз болып келгенін айтады. Сол кезде Ғылым академиясының мұражайында оның түрікше аудармасы, ал Петербор университетінде түпнұсқасы, яғни парсы тіліндегі нұсқасының, сақтаулы екенін көрсетеді де: «Ғылым академиясының мұражайында бұл кітаптың түрікше аудармасы бар, ал С-Петербург университетінің кітапханасында – парсыша түпнұсқасы сақталған. Өкінішке орай, академиядағы кітап толық емес, ал университеттегі кітаптың қатесі көп, соған қарағанда, оны парсы тілін білмейтін адам көшірген» [18; 352], — деп сол қолжазбалардың кемшіліктерінің көп екенін атап айтады. Осындай жағдайлар қазақ ғалымы Ш.Уәлиханов Петербордағы М. Хайдар кітабының нұсқасымен өте жақсы таныс болғанын және жан-жақты зерттегенін көрсетеді.

Одан әрі қарай қазақ ғалымы «Тарих-и Рашиди» кітабын қысқаша талдап, оның екі бөлімнен тұратынын, бірінші бөлім Қашғар хандығы Тоғылық-Темірден, яғни 1362 жылы Шыңғыс хан ұрпағынан Рашид ханға дейінгі (1554 ж.) тарихты қамтитынын, ал екінші бөлім мемуар түрінде автор естеліктерінен тұратынын көрсетеді. М.Хайдар өз басындағы қиын-қыстау жағдайларды жаза отырып, оған қоса аса қажетті географиялық (Тянь-Шань, Болор, Тибет, Куэн-Лун, т.б. жерлер туралы) және тарихи мәліметтер бергенін Ш.Уәлиханов тебірене жазыпты. Ал автор туралы: «...Өзі атақты Доғлат әулетінен шыққан, оның ата-бабасы, ұлысбектер деген атпен Моғұл ұлысында франктердің Меровинг мажордомдарының рөлінен кем емес рөл атқарған» [18; 353], — деп М.Хайдардың хан тұқымына жатпайтын Дулат руының адамы болса да, әкесінің Моғолстан мемлекетінде шешуші рөл атқарған тарихи тұлға екенін көрсетіп, оларды V–VII ғасырлардағы Францияда шексіз билікке ие болған Меровингтермен салыстырады.

Ш.Уәлиханов «Жоңғария очерктерінде» 1554 жылға дейін Орталық Азия тарихынан көп мәлімет беретін осынау аса құнды кітап Еуропада тек аты ғана белгілі екенін айта келіп, Санкт-Петербургдағы оның қолжазбаларының әлі күнге дейін игерілмегенін қынжыла жазыпты.

Қазақстанда дулаттану саласында тұңғыш үн көтерген — Шоқан Уәлиханов «Тарих-и Рашиди» кітабын оқып шығып, «Из Тарих-и Рашиди» («Тарих-и Рашиди» — ден) деп аталатын құнды зерттеу жасап жарыққа шығарған. Аталған зерттеу Шоқан қолымен жазылған 22 беттен тұрады. Мұнда

«Тарих-и Рашиди» кітабының қысқаша мазмұны былайша берілген: «Тарих-и Рашиди» түпнұсқасының авторы Мұхаммед Хусейынның ұлы Мұхаммед Хайдар көбінесе Хайдар Куркан (*сурган* – монғол тілінде «күйеу бала» мағынасын білдіреді) мырза атымен белгілі және ол қашғарлық хан Абдул-Рашидтің уәзірі болған. Ол хандармен туыстығы бар Дұғлат әулетінің Бұлашы әмірінен шыққан. Хандар әйелдерін осы әулеттен алатын болған. Жетімдіктің ауыр зардабын тартқан автор 13 жасында Сағидхан сұлтанның тәрбиесіне алынған. Ханның оған деген ерекше ықыласы ханның балалары мен ағайындарының қызғанышымен оятады. Ол 24 жыл бойы ханның қасында болып, оның бұйрығымен көркемсөз шығармашылығымен, поэзиямен, сондай-ақ кітап жазумен де, сурет салумен де, ісмер жұмыстар шеберлігімен де айналысып, халықты таң қалдырады, темір жону өнерінің, ұсталықтың, дипломатияның шебері болады. «[Егер] не білетінімді айтар болсам, [онда] [әңгіменің] шегі алысқа кетеді. Жай қарым-қатынаста, сұхбатта, соғыста, садақ ату кезінде, аңшылықта және сондай-ақ басқару істерінде – осының барлығында мен ханның шәкірті болдым. Алайда мен оның балаларынан көп жаманшылық көрдім», — [деп өзі туралы Мұхаммед Хайдар жазады].

Хайдар монғол хандары қимыл-әрекетінің аңыздардан мәлімдігін айтады, алайда оның уақытында аңыздардың ауызша жеткен үлгісін білетін және оларды сақтай алған адамдар да болмаған. Ол өз тарихын Шараф-ад-диннің «Зафарнамесі» баяндауын үлгіге ала отырып, хижраның 951 ж. бастайды. Тарих Моғол ұлысының негізін салушы, әрі исламды бірінші қабылдаушы Тұғлық-Темір ханнан басталады; өйткені Шыңғыс ханнан бастап Тұғлық-Темірге дейінгі жайды барлық тарихшылар жақсы айтады да, солардан кейінгі хандардың тарихы белгілі болмаған. «Тарих-и Рашиди» екі бөлімге бөлінеді: біріншісіне [Тұғлық-Темірден тарайтын Шағатайлықтар тарихы] енеді. Екінші бөлімде автордың өзінің [өмірлік] жағдайынан мәліметтер қамтылады: Шағатай хандары мен сұлтандары туралы не естіді, не көрді; өзбектер жайлы және өз туысқандарының – хандар тарапынан көрген қолайсыздықтар. Сондықтан автор осы хандық алдындағы және басқа тарихшылардан белгілі оқиғаларды қайталауды да ұлы өзен Ефраттың жағалауынан құдық қазғандай жөнсіз деп есептеп, [өз тарихын] Рашид ханмен аяқтайды, соның атымен жылнама «Рашиди» деп аталған. Тарих 962 ж. (1554 ж.) аяқталған, ол өз бойында негізін салушысы Есенбұға болған Шағатай ұлысының шығыс бөлігін иеленген хандар тарихын қамтиды, олар Ақсу, Қашғар мен Яркендті мекен еткен. Автор бұл хандарды монғол (моғол) хандары деп, олардың иелігін Моғолстан, Моғол ұлысы, ал халқын, олар мұсылман болса да монғол деп атайды (яғни, ұйғырлар, дулаттар мен қырғыздар)» [19].

«Тарих-и Рашиди» деректері бойынша Ш.Уәлиханов «Тоғылық-Темір хан, Жүніс хан шежірелерін жасаумен қатар аса құнды XVI ғасыр карталарын жасапты. М.Хайдар кітабының материалдары Ш.Уәлиханов жасаған «Моғолстан картасы» және Моғолстанның батыс бөлігінің картасы аса бағалы дүниелер болғандықтан, Санкт-Петербург ғалымдары, соның ішінде Орыс Географиялық Қоғамы және өзі қызмет атқарған Азия Департаментінде жоғары дәрежеде бағаланған [17].

Ш.Уәлиханов «Тарих-и Рашиди»-ден туралы зерттеуін 1860 жылы жазған. Сол Шоқан жазған қолжазба 1860 жылдан бері талай ғалымдардың қолынан өткен екен. Бірақ дәл осы күйінде жарыққа шықпай қалған. Оған негізгі себеп ғұлама ғалымның қатты ауырып 1865 жылы қайтыс болуы.

Сонымен, қалай айтсақ та, М.Х.Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты классикалық шығармасын алғаш зерттеп, ғылыми айналымға кіргізген қазақтың кемеңгер ғалымы Шоқан Уәлиханов екені бұл күнде баршаға аян.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Әбдезұлы Қ.* «Жаханнаме» дастаны әсіресе түркілік рухтағы халықтардың жан дүниесіне терең әсер етеді // Жұлдыздар отбасы. Аңыз адам: Мұхаммед Хайдар Дулати (1499–1551). — 2003. — № 5 (65). — 38-б.
- 2 Қазақтар. — II-т.: Тарихи тұлғалар. — Алматы: «Білік» баспа үйі, 2003. — 56-б.
- 3 *Жалбағай Ә., Рамазан Т.* Мұхаммед Хайдар Дулати (1499–1551) // Әлем әдебиеті. — 2013. — № 3. — 191–213-б.
- 4 Мұсылман ғалымдары / Баспаға әзірл. Д. Тоқмырза. — Алматы: «Шапағат-Нұр», 2006. — 104-б.
- 5 *Дербісалиев Ә.* Қазақ даласының жұлдыздары (тарихи-филологиялық зерттеу). — Алматы: Рауан, 1995. — 179-б.
- 6 *Қазыбек М.* Мұхаммед Хайдар Дулати // Ана тілі. — 2012. — № 24 (1125). — 14–20 маусым. — 6–7-б.
- 7 *Дулати М.Х.* Тарих-и Рашиди. — Алматы: М.Х.Дулати қоғамдық қоры, 2003. — 616-б.
- 8 Қазақстан тарихы: Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2006. — 768-б.
- 9 *Келімбетов Н.* Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. — Алматы: Раритет, 2011. — 432-б.
- 10 *Қазыбек М.* Тарихи сабақтастық арналары (Төле би Мұхаммед Хайдар Дулатиді білген бе?) // Түркістан. — 2013. — 12 желт. — 14-б.

- 11 Ұмытылмас есімдер / Құраст. Б. Ысқақов. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 94-б.
- 12 Қалиева М.М. Х. Дулат және оның «Тарих-и Рашиди» еңбегі (Ресей және Орта Азия ғалымдарының еңбектерінде) // Қазақ тарихы. — 2009. — №3 (96). — 7–9-б.
- 13 Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. — Алматы: Жалын, 1993. — С. 166.
- 14 Қалиева М. М.Х. Дулат және оның «Тарих-и Рашиди» еңбегі (Ресей және Орта Азия ғалымдарының еңбектерінде) // Қазақ тарихы. — 2009. — № 4 (97). — 10–13-б.
- 15 Жеменей И., Әбдіүәлі А. «Тарих-и Рашиди» еңбегінің тарихи әлемі // Қазақ тарихы. — 2009. — № 6 (99). — 13–16-б.
- 16 Мырзахметұлы М. Қазақстанда дулаттану саласында тұңғыш үн көтерген Шокан Уәлиханов // Жұлдыздар отбасы. Аңыз адам: Мұхаммед Хайдар Дулати (1499-1551). — 2013. — № 5 (65). — 52 б.
- 17 Өтениязов С. Шокан Уәлиханов және «Тарих-и Рашиди» // Ана тілі. — 2014. — № 35 (1241). — 4–10 қырк. — 9-б.
- 18 Уәлиханов Ш.Ш. Жоңғария очерктері: Көп томдық шығармалар жинағы. — 3-т. (341–371-б.). — 2-бас. — Алматы: «Толағай групп», 2010. — 424 б.
- 19 Уәлиханов Ш.Ш. «Тарих-и Рашиди»-ден: Көп томдық шығармалар жинағы. — 4-т. (15–29-б.). — 2-бас. — Алматы: «Толағай групп», 2010. — 15–29-б.

Р.С.Каренов

Мухаммед Хайдар Дулати — первый всемирно известный казахский ученый-историк, выдающийся мыслитель средневековья

К 515-летию со дня рождения М.Х. Дулати

Статья посвящается жизни и творческой деятельности Мухаммеда Хайдара Дулати — великого ученого, названного отцом истории казахов. Отмечено, что его труды заняли достойное место в мировой истории, науке и образовании. Автор предпринимает попытку всесторонне исследовать творческое наследие просветителя. Сделан вывод, что его главный научный труд «Тарих-и Рашиди» является книгой, написанной в особом художественном стиле, где ярко и образно выражаются мысли автора. В статье уделяется внимание также поэме гениального мыслителя «Жаханнаме».

R.S.Karenov

Mukhammed Khaydar Dulati — the first world-famous kazakh scientist-a historian, a prominent thinker of the middle ages

To 515-anniversary M.Kh. Dulati

The article is dedicated to the life and creative activity of Mohammed Haydar Dulati — the great scientist, is called the father of Kazakh history and he's occupied their work worthy place in world history, science and education. It's attempt to comprehensively explore the creative legacy of educator. It's concluded that his main scientific work «Tarikh-i Rashidi» is a book written in a particular artistic style that expresses clearly and the figuratively idea of the author, serving as a memoir work. It's attention is given to the poem as the great thinker «Jahan Nama».

References

- 1 Abdezuly K. *Star family. A legendary figure: Mukhammad Haidar Dulati (1499–1551)*, 2013, 5 (65), p. 38.
- 2 Kazakhs. V. II: *Historical personalities*, Almaty: Publ. house Bilik, 2003, p. 56.
- 3 Zhalbagay A. *World Literature*, 2013, 3, p. 191–213.
- 4 *Scientists of muslim / For print prepared D. Tokmurzoy*, Almaty: Shapagat — Nur, 2006, 104 p.
- 5 Derbisaliev A. *Stars of Kazakh steppe (philological-historical research)*, Almaty: Rauan, 1995, p. 179.
- 6 Kazybek M. *Ana tili* 24 (1125), 2012. June 14–20, — p. 6–7.
- 7 Dulati M.Kh. *Tarikh-i Rashidi*, Almaty: Community Foundation of M.H. Dulati, 2003, 616 p.

- 8 History of Kazakhstan. Encyclopedic Reference, Almaty: Aruna Ltd LLP, 2006, 768 p.
- 9 Kelimbetov N. *The ancient literary traditions of Turkic peoples*, Almaty: Rarity, 2011, 432 p.
- 10 Kazybek M. *Turkestan*, 2013, December, 12, p. 14.
- 11 *The unforgettable names* / Comp. B. Iskakov, Almaty: Kazakhstan, 1994, p. 94.
- 12 Kalieikova M. *The history of Kazakhs*, 2009, 3 (96), p. 7–9.
- 13 Bartold V.V. *The history of Kazakhs*, 2009, 4 (97), p. 166.
- 14 Kalieikova M. *The history of Kazakhs*, 2009, 4 (97), p. 10–13.
- 15 Zhemenei I., Abduali A. *History Kazakhs*, 2009, 6 (99), p. 13–16.
- 16 Myrzahmetuly M. *The stars family. A legendary figure: Muhammad Haidar Dulati (1499–1551)*, 2013, 5 (65), 52 p.
- 17 Uteniyazov S. *Ana tili*, 35 (1241), 2014, September 4–10, p. 9.
- 18 Ualikhanov Sh.Sh. *The collection of many volumes*, 3, 2–release, Almaty: Tolagay groups, 2010, p. 341–371.
- 19 Ualikhanov Sh.Sh. *From the «Tarikh-i Rashidi»* / The collection of many volumes. 4, 2–release, Almaty: Tolagay groups, 2010, p. 15–29.

ӘОЖ 94(574)

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)

Уақ тайпасының шығу тегі және оның жоңғарларға қарсы күресті ұйымдастырған тарихи тұлғалары

Мақалада Орта жүзге кіретін Уақ тайпасының шежіресіне ерекше көңіл бөлінген. Жазу-сызуымыздың көп уақыт кенже қалып келу салдарынан Уақ тайпасына жататын рулардың шежіресі ұрпақтан ұрпаққа негізінен ауызша жетіп отырғаны туралы айтылған. Уақ тайпасының атақты батырлары жөнінде құнды мәліметтер берілген. Осы тайпаның жеке аталарын тарату Қазақ энциклопедиясының әр томынан алынған деректермен дәйектеліп отырғаны көрсетілген.

Кілт сөздер: тайпа, шежіре, ру, деректер, ұрпақтар, батырлар, тұлға, дастан, ел, жер.

Уақтар — Орта жүздегі саны аз тайпа

Орта жүз құрамына кіретін Уақтың шығу тегі туралы пікірлер әр түрлі.

Уақ бір атадан емес, әр елден аз-аздап жиналған ел, сондықтан Уақ деп аталады. Ол елдер негізінен Керей, Найман тайпасынан құралған, кейінірек Үйсін, Қырғыздар араласқан.

Қазақ арасына кең тараған аңыз бойынша, Уақ Керей тайпасымен туыстас. Уақтың арғы атасының анасы, ері Жаубасар өлген соң, бір жылдан кейін әмеңгерлік әдет бойынша оның ағасы Ойшыбайға (Керейдің әкесі) тиеді. Сондықтан да Уақ Керейдің інісі болып есептеледі.

Тарихи деректер негізінде де Уақ Керейлермен іргелес болып қана қоймай, өзара соғыс одағын құрып, соғыс кезінде әрқашан әскери қолдың оң қанатында болған. Керей мен Уақтың аталастығының тағы бір айғағы, олардың рулық таңбасының ұқсастығы, яғни «Ашамай таңба» екеуіне де ортақ.

Уақтардың алғашқы атамекені Қазақстанның солтүстік-шығысы мен Монғолияның батысы болса керек. Қазақ жеріне жоңғарлардың баса-көктеп еніп, алға жылжуының салдарынан Уақтар өзінің атамекенінен ығысып, солтүстікте Тобыл және Үй өзендеріне, батыста Торғай өлкесіне, ал оңтүстікте Арал теңізінің жағалаулары мен Сыр бойына дейін жеткен. XVIII ғасырдың ортасында Жоңғар шапқыншылығынан Уақтардың негізгі бөлігі Керейлермен қоса өзінің шығыстағы және

солтүстік-шығыстағы атамекеніне қарай ойысқан. Уақтардың жайлауы — Есіл өзені мен Жайылма көлінің жағасында, қыстауы — Ертіс бойы [1].

Академик Ә. Марғұлан ежелгі «Оңғыт тайпасы» Уақ деп көрсетеді [2; 36]. Бұл пікір атақты шежіреші Әбілғазының: «Қытай билеушілері түрік халқының ішінен бірнеше жамағатқа: «Сіздер қорғанның қақпаларын сақтасаңыздар, біз сіздерге жыл сайын керек-жарақтарыңызды беріп тұрайық», — деп ұсыныс жасады. Ол түріктер мұны қабыл алып, қақпаны күзететін болды. Бұл жұмысқа ұлдарын да, қыздарын да жекті. Бұл күзетшілерді оңқұт деп атады. Монғол тілінде оңқұт дегендегі *т*-ның мағынасы түрік тіліндегі *шы*- мен мағыналас, яғни *өркенші, табақшы, есікші* дегендегідей. Қақпаны қорғаған кісілерді оңқұт деді, қақпашы дегені болар» [3], — дегеніне үндес жатқан сияқты.

Оңғыт (оңқұт, онқұт) — түркі тілдес тайпа. Олар – Керей, Найман тайпаларымен қатар өмір сүрген әйгілі ұлыс. Оңғыттардың аты қытай тілінде «Уақ-гу», яки «Ун-гу», парсы тілінде «оңқұт», монғол тілінде «унхууд». Олар қытайдың ұлы қорғанының солтүстігін мекендеген [4; 368].

Шыңғыс ханнан бұрын Оңғыттар (Уақтар) өз алдына жеке ұлыс болып өмір сүрген. Шыңғыс хан күшейген кезінде Оңғыт (Оңғұт, Онқұт) ұлысын қиратып, халқын өзіне бағындырған.

XIX ғасырдың ортасынан бастап Уақтар отырықшылыққа көше бастады. Олардың өмірінде егіншілік пен пішен шабудың, сауда-саттық және қолөнердің маңызы арта түсті. Уақтардың ұрандары — Жаубасар, Бармақ.

Уақ тайпасының шежіресі

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Уақты Қасымқожадан туғызып, таратады [5].

Уақты таратудағы жан-жақты кесте Жарылқап Бейсенбайұлының зерттеуінде бар [6; 133]. Ол Уақтан — Беткені, Беткеден — Айдарды, Айдардан Қамбар батырды таратады (кестені қараңыздар).

Қамбардан екеу: Ермен, Жусан. Ерменнен — Еркөкше, одан — Еркөсай, одан — Алшағыр, одан — Қылдыбатыр. Қылдыбатырдан төртеу: Жантелі (Жандалы), Сарыбағыс, Әлімбет, Байназар. Жантеліден (Жандалыдан) үшеу: Сибанқазы (Сыбанқазы), Сіргелі, Тоқтамыс. Сибанқазыдан (Сабанқазыдан) — Бәймен, одан — Еренші, Шоға, Сарман.

Жусаннан төрт ата «Ергенекті Уақ» тарайды (Бидалы, Жансары, Баржаксы, Шәйкөз).

Уақ тайпасының ру дәрежесіне жеткен тармақтар

Шежіре деректерінде көрсетілгендей, Уақ тайпасының ру дәрежесіне жеткен тармақтарына мыналар жатады:

1. Ереншіден (Еренші батырдан) үшеу: Былғаншы, Сейіткен, Жайылмыс.

Былғаншыдан төртеу: Есен, Қазы, Малақ, Серек. Сейіткеннен — Боқай, Бөкен. Жайылмыстан – Бәшен, Тілеке аталары өрбиді [4; 350].

2. Шоғадан – Алдаберген, одан — Айдархан, одан — Қамбархан. Қамбарханнан — Бәйімбет, Қасым. Бәйімбет ататек таралымын қытай елінде тұрған Дәйімбек Бұрханбайұлы, ал Қасым таралымын Иісхан Ырғабайұлы ел ішінен жинап, теріп қағазға түсірген [7].

Ж. Бейсенбайұлының еңбегінде көрсетілгендей [6; 133], Шоғаның бірінші баласы Бейімбеттен бесеу: Елкіс, Мүлкіс, Бердібай, Жолшора, Жиенқұл. Шоғаның екінші баласы Қасымнан — Сары, Шақай, Жомарт, Өтеп, Ыдық, Шапанай.

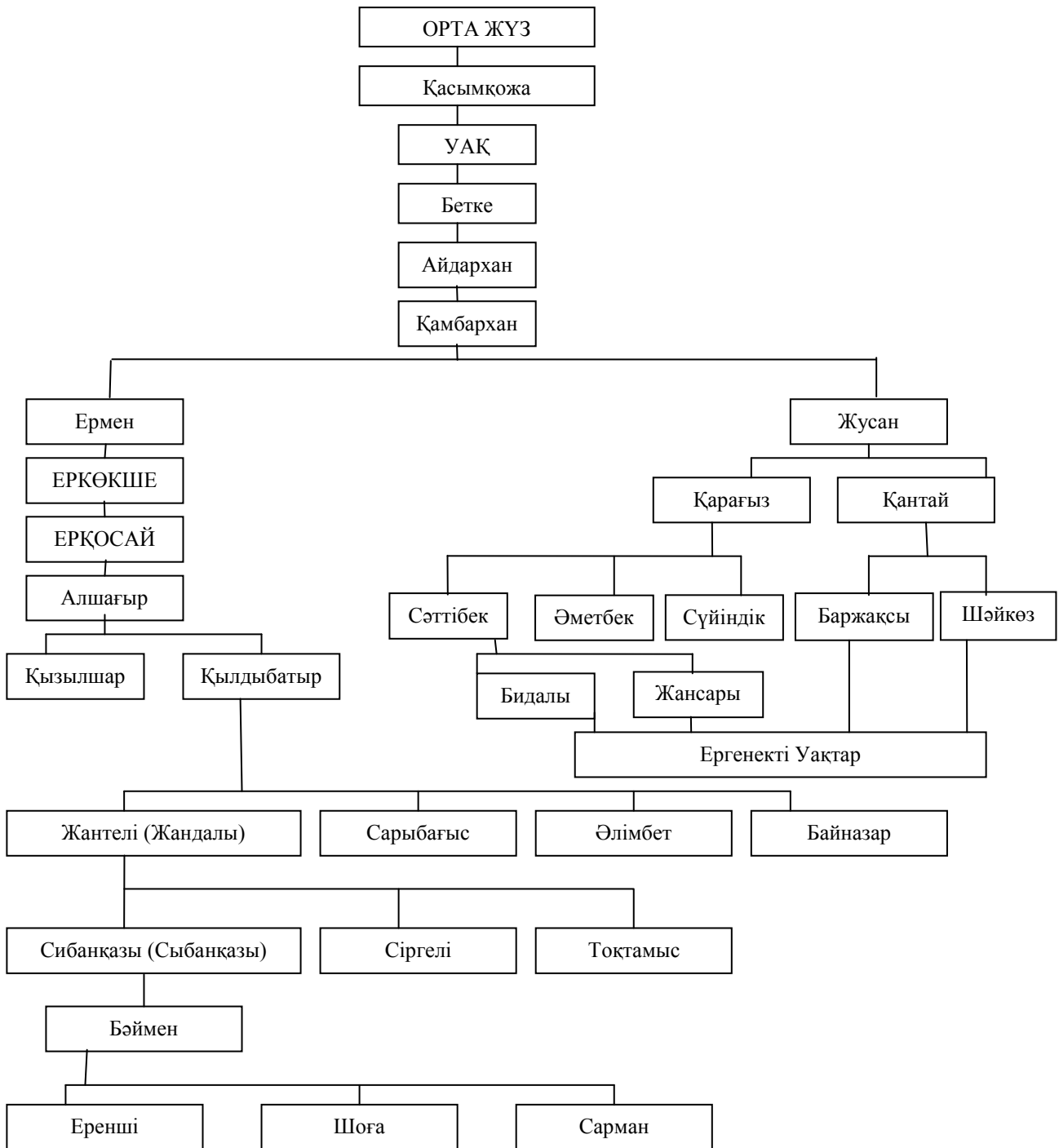
3. Сарманнан, шежіре деректері бойынша, Қарақойлы (Қарақойшы) мен Көкен рулары тараған. Сарманның ұрпақтары Ертіс бойын мекендеген. Олар мал шаруашылығымен, егіншілікпен айналысқан [8; 33].

4. Сарыбағыс — қырғыздың Сарыбағышымен байланысты екендігі әбден кәміл. Сарыбағыстан — Қарабас, Қарақай, Шоқа [9].

5. Байназар. Абырай және Әжібек болып екіге бөлінеді. Кезінде олар Павлодар уезінің солтүстік-батысындағы Құлынды даласын мекен еткен [10; 93].

6. Сіргелі — Ұлы жүздегі Сіргелімен байланысты деген дерек бар. Шежіре бойынша, Мәтен, Меңдіғара, Елібай, Оразай, Қазанқап, Әлібек, Жанқошқар, Байболат деген аталарға бөлінеді [4; 349].

Сіргелі Уақтар ертеректе Петропавл уезін, Көлденең Есілдің күнгей бетін, қазіргі Қостанай облысының Семиозер ауданын, Құсмұрын темір жол стансасын мекендеген [8; 502].

7. Әлімбет ұрпақтары бұрын негізінен Павлодар уезінде тұрып, Ертіс жағасын мекендеген. Қазір де сол арада тұрады [10; 37].

Еренші, Шоға, Сарман, Байназар, Әлімбет аталарын кейде «Уақ-Керей» деп атайды. Бұлардан басқа қырғыздың Сарыбағышынан (Сарыбағыс руы), Үйсіннің Сіргелісінен (Сіргелі Уақтар) бөлінген елдер Уақ ішінде қалып, сіңісіп кеткен.

Ергенекті Уақтар

Уақ құрамында Найманның Сарыжомарт (Ергенекті) атасынан ауысқандар бар. Олар: Бидалы, Жансары, Баржақсы, Шәйкөз. Бұларды «Ергенекті Уақ» деп атайды [2; 36]:

1. Бидалы — Орта жүз Уақ ішіндегі Еркосай руынан тараған ата. Бидалының шешесі Ергенекті-Найман қызы болғандықтан, оның ұрпағы басқа үш туысының (Жансары, Баржақсы, Шәйкөз)

ұрпағымен қоса «Ергенекті Уақ» атанған. Ертеде Петропавл уезінде Есіл өзенінің бойын мекендеген. Ұраны (Жаубасар) мен таңбасы Уақ тайпасына ортақ [10; 326].

2. Жансары — Ергенекті Уақ руынан тараған атаның бірі. А. Левшиннің көрсетуінше, Жансарының таңбасы жалпы Уақ руларының таңбасымен бірдей, ал ұраны — Жаубасар. Ертеде Жансарының ұрпақтары Павлодар, Омбы уездерін мекендеген [11; 268–269].

3. Баржақсының ұрпақтары бұрынғы Петропавл уезінің Есіл өзені бойын мекендеген. Ұраны — Жаубасар [10; 167].

4. Шәйкөзден, шежіре деректеріне қарағанда, Жолымбет, Шайқара, Қашымқұл, Қосай аталары тараған. Ертеде Шәйкөздің ұрпақтары: жазда Тобыл, Үй өзендері алаптарында; қыста Жаңакөл, Тоқсан, Сақалы, Кішкенекөл, Ыстықкөл, Төрөкөл, Жыланды, Көшербай, Жарқайың, Байкөтан көлдері алаптарында көшіп-қонып жүрген. Шәйкөздер жартылай отырықшылықта болып мал өсіріп, егін салған [12].

Т.Қ.Сәдуақастың еңбегінде келтірілген деректерге [4; 368–371] сүйенсек, Ергенекті Уақтан Қарағыз және Қантай туған. Жоғарыда келтірілген кестеге қарасақ, Қантайдан – Баржақсы, Шәйкөз; Қарағыздан — Бидалы (Бидалы Уақ), Жансары (Жансары Уақ).

Бидалы Уақтан — Амантай, Қожантай, Қараман, Қайдауыл, Өтей, Дәуіш.

Жансары Уақтан бесеу: Тоқай, Самай, Қурай, Қытай, Кіндікей. Тоқайдан — Түгел, одан — Жаманай, Жақсығұл, Тоқтаболат, Тотау. Жаманайдан (Жамайдан) — Есет, Көрпе, Байкісі, Жанкісі. Жақсығұлдан — Байгүшік, Оңғар. Тоқтаболаттан — Бабы, Жұматан. Тотаудан — Дүйінбай, Жанықбай.

Самайдан — Қосет, Тоқымбет, Қортай. Қосеттен – Айтқұл, Қозыбай, Жамбай, Есенбай. Тоқымбеттен — Байқоңыр, Жанқоңыр. Қортайдан — Тынысбек, Өтеген, Үмбетай, Амандық.

Қурай, Қытай тараған ел. Олар Пресногорков (Қостанай облысы) маңында Баржақсы, Шәйкөз елдерімен қоныстас отырады.

Кіндікейден туған әулеттер бұрынғы Семей, Павлодар облысында (Ертіс өзенінің бойында) мекендеген.

Баржақсыдан үш ата өрбиді: Баубек, Сәдібек, Жәнібек. Баубектен – Бақтыбай, Нәпібек. Сәдібектен — Өтей, одан – Бәйімбет, Мырзамбет, Малай, Жиенбет. Жәнібектен – Мәмбет, Тортай.

«Жаубасар» деп жауға шапқан Уақ тайпасының атақты батырлары

Уақ руынан шыққан, қазақ қауымына өте танымал батырлар: Еркөкше, Ерқосай, Сары (Ерсары), Баян. Бұл тұлғалар — ел тарихында іздері сайрап жатқан батырлар:

1. Ер Көкше (Еркөкше) — тарихта болған адам. Ерлігімен ел аузында аңызға айналып, дастан-жырға арқау болған. Халық шежіресінде Ер Көкше мен Ер Қосай бір туысқан кісі болып айтылады. Олардың арғы атасы «Манас» жырында айтылатын Қамбар, бергі атасы Айдархан болып аталады.

«Манас» жырында Ер Көкшеге арналған мынандай жолдар бар [13]:

*Гүрілдеп жатқан көк Ертіс,
Толқыны сұлу көрікті,
Алыстан аңсап Алмамбет,
Ата суға келіпті.
Алақанға мөлдірін
Аймалатып көріпті,
Суынан ұрттап алады,
Сағым басқан далаға
Сағынышпен қарады.
Қыл-Ертістің сайында
Көк майсалы жер көрді,
Қонған қалың ел көрді.
Ел шетінде самсаған,
Ереуілді аңсаған,
Қайнаған қалың қол көрді,
Сол бір топтың ішінен,
Жан шошырлық түсінен,
Көк жамылғы жамылған,
Көк аласы сабылған*

*Көкіректі ер көрді,
Көріп соған жөнелді.
Алмамбет жетіп келеді,
Қалмақша тұрып қасқып,
Соған сәлем береді.
Айбаты бар ерекше,
Тұлғасы да бөлекше,
Сәлемін алды алайып,
Айбаты бар Ер Көкше.
Қыл тақия, қызыл шоқ,
Қылымда мұндай батыр жоқ,
Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты,
Көзінде жанып жатыр от.*

Қазақ арасында Ер Көкше мен Ер Қосайға арналған дастанның бірнеше нұсқасы бар. Қазақ халқы арасында кең тараған нұсқасында Орманбет хан өліп, он сан ноғай жұрты бөлінген кездегі Ер Көкше ерлігі суреттеледі. Жырдың оқиғасы қызық, тілі шұрайлы. Дастан мазмұнында ерлік, отаншылдық мадақталады [11; 162].

2. Ер Қосай (Ерқосай) — Ер Көкшенің баласы. Бұлар — XIV–XV ғасырларда өмір сүрген тарихи адамдар. Уақ тайпасына кіретін барлық рулар Ер Көкше мен Ер Қосайды өздерінің түп атасы етіп, тарихи шежірелерін содан бастайды.

Ер Қосай — Уақтар көне Керейлермен өз алдына бөлініп шыққаннан кейін ру басы болған [11;164]. «Ер Қосай» — халық аузында ертеден келе жатқан дастан-жыр. Жырда Ер Қосай сияқты батырдың туған елін сыртқы жаудан қорғауда көрсеткен ерлігі былай дәріптеледі [14]:

*... Ер Қосай,
Тартып-тартып жіберді
Сарғыш атты бауырға.
Қарасын ба ер төбе?
Ұмтыла түсіп шанышыпты,
Түсірем деп қалмақты,
О да найза салады,
Бұ да найза салады,
Екеуінің найзасы,
Қармақ болып қалады.
Найза қанға майысты,
Қылыш қанға қайысты.
Ат тізесін бүгісті,
Бүге-бүге тұрысты.
О да салды шеңгелді,
Бұ да салды шеңгелді,
Екеуінің қайраты
Бір-біріне тең келді.
О да бұған ұмтылды,
Бұ да оған ұмтылды,
Екеуі киген ақ сауыт
Бояқтай дыр-дыр жыртылды.
Найзаларын сермеді,
Екеуінің назары
Ештемені көрмеді,
Үстіне киген ақ сауыт.
Ілгегі сыймай кернеді,
«Мынау жетім қалай?» — деп.
Найза салды жүректен,
Күші кетті білектен,
Ырғай-ырғай ендірді,*

*Қалмақты аттан төндірді,
Шұбар аттың үстінен
Сауырсына міндірді.
Салған жерден переді,
Менменсінген төреңді,
Сегіз жасар Ер Қосай,
Балықтай түйреп түсірді.
Аттан түсе қалады,
Кеудеге мініп алады,
Қорқыратып шалады.*

Сары (Ерсары) Уақ руының белгілі батырларының бірі болған. Онымен жорықта бірге болған Тәттіқара ақынның [15; 75]:

*Қамыстың бас майда, түбі сайда,
Жәнібек Шақшақұлы болат найза,
Алдыңнан су, артыңнан жау қысқанда,
Ер жігіттің ерлігі осындайда.
Бөкейді айт сағыр менен дулаттағы,
Деріпсәлі, Маңдайды айт қытшақтағы,
Өзге батыр қайтса да бір қайтпайтын
Сары менен Баянды айт уақтағы, —*

дегені бар.

Үмбетей жырау да Сары батырдың ерлігін көзімен көрген адам [15; 88]:

*Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгембай,
Сары, Баян мен Сағынбай,
Қырмап па еді жауыңды,
Қуантпап па еді қауымды,
Ұмыттың ба соны, Абылай!
Дүние кезек, Абылай!
Қаласың әлі-ақ сен былай,
Артыңдағы балаңа
Табылар батыр тағы да-ай!
Сондай ерлер көп тусын
Деп тілей бер, а құдай!*

Көзсіз ерлігіне риза болған жұрт Сары батырды «Ерсары» деп құрметтеген. Кейбір әңгімелерде осы атымен белгілі. Ерсары ұзын бойлы, екі иығына екі кісі мінгендей зор денелі адам болыпты. Оның жорыққа мінетін төртбелі есік пен төрдей, басқа аттар төртбелдің қасында тайдай ғана болып көрінеді екен. Қару-жарағы да өзіне сай болса керек. Беліне қыстырып жүретін шоқпарын екі кісі көтере алмаған.

Сары батыр жау көргенде екі көзі қанталап, жоңғар әскерінің қалың тобына кіріп кететінін өзі де білмей қалатын болса керек. Ержетіп қалған батыр Баян жауға жақындағанда ағасының төртбелін шылбырынан ұстап алып, дұшпан әскерінің бір шетінен ұрысқа кіргізетін көрінеді. Содан тізе айырмай тиіскен қос батыр қойға шапқан қос бөрідей қалмақтарды жапыра қуып отырса керек. Ақиық ақынымыз Мағжан Жұмабаев «Батыр Баян» атты поэмасында [16; 236]:

*Баянның ер ағасы батыр Сары,
Қос қыран тізе қосып жауын қуған, —*

дейтіні содан.

Қалмақтармен кескілескен бір ұрыста (шылбырынан ұстап, тізерлесе соғысар Баян батыр жоқ) Сары батыр көзі қанталап, жау тобының ортасында қалып қояды. Қалмақтармен болған осы соғыста ауыр жараланған Сары (Ерсары) батыр еліне жеткенімен, жарадан сауыға алмай 1771 жылы қайтыс болады.

Баян батыр Қасаболатұлы (шамамен 1710/1715–1757) — бүкіл өмірін қазақ жұртының тәуелсіздігі жолындағы күреске арнаған ержүрек ардагерлердің бірі. Алғырлығымен, тапқырлығымен Абылай ханның ерекше құрметіне бөленген. Қазақ-жоңғар шайқастарына қатысып «батыр Баян» атанған [17].

Баян Уақтың Шоға деген атасынан тарайды. Шоға баласы Бәйімбеттің (Бейімбеттің) екі ұлы болған: Елкіс, Мүлкіс [6; 133]. Елкістен — Қозымерік, одан — Сары батыр тарайды. Мүлкістен — Қырғызәлі — одан Баян. Батыр Баянның әкесі — Қасаболат. Оның әкесі Қарабас та Уақ елінің ноқта ағасы Шоғаға өте сыйлы адам болған деседі [18].

Жұрттың көбін Баян есімін М. Жұмабаевтың көркемдік қуаттылығы ғажап «Батыр Баян» поэмасынан [16; 232–254] біледі. Ұлы ақынның туған әжесі Баян батырдың немересі екен. Оның үстіне, ұрпақтарының айтуына қарағанда, бала Мағжан батырдың немересі Байтоқа бидің әңгімесін тыңдап өскен көрінеді.

Поэмада Мағжан Батыр Баянның шығу тегін, өскен жерін айтуды ұмытпаған:

*Арқада бір өзенді дер Обаған,
Сол жерде аз ғана Уақ қоныс қылған.
Уақтың ерте күнде өжет-қайсар,
Ер Көкше, Ер Қосайдай ері болған.
Сол ері ерте күннің, Ер Көкшенің,
Нәсілінен қайтпас алмас Баян туған.*

От-жалынға толы Мағжан жырларының құнын арттыратын, биік белеске көтеріп, ақындық қуатын танытатын бұл дастан — батырлық пен ерлік, өлім мен махаббат, ел тағдыры, сонымен қоса, адамның ішкі сезімі мен жан күйзелісінің бір сәттік пенделік қалпын аңғартатын шығарма.

Поэмада Көкшенің сұлу табиғаты мен тарихи оқиға қатар беріледі. Әу баста, Абылай ордасына «Жиылды өңшең ноян ығай-сығай» деп жиналған қауымды тізбелеп, ішінен шоқтығы биік Баян батыр бейнесі дара көрсетіледі:

*Жиналған өңшең бөрі Бурабайға
Алаштың кебесіндей ізгі жайға.*

Міне, осы топты көп күттірген Баян батырды:

*Қанайым, ойың ұдай, тілің шаян,
Амал не, келген жоқ қой*

батыр Баян.

*Көп жаудың албастысы, ел еркесі,
Баянның батырлығы алашқа аян.
Баянның аруақты құр атынан
Көп қалмақ болмаушы ма ед*

қорқақ ноян?

Наркескен, өрттей ескен

қайтпас болат,

Баянсыз қанатымды қалай жаям?!

Би Қанай! Аттанбайды хан

Абылай,

Келмесе қандыбалақ батыр Баян, —

деген Абылай сөзінен батырдың хан ордасындағы орны мен беделін байқайсыз. Тарихи деректерден, Мағжан дастанында айтылғандай, батыр Баянның қазақ елін қалмақ соғысынан қорғауда жасаған ерлігін білеміз. Абылай ханның батырларының ішіндегі ең бір шоқтығы биігі болғанын көреміз. Қандыбалақ батыр Баян жоңғар шапқыншыларына қарсы күресте қазақ жасақтарының абыройы мен рухы болғандығы тарихи шындық [19].

«Батыр бір оқтық» дегендей, талай шайқаста «жауларын қойдай қырған» батыр Баян бір ұрыста ауыр жараланады. Сол кезде шартарапқа аты шыққан Еруәлі деген емші болған екен, батырдың сарбаздары найзаға салып майдан шебінен Қарқаралы өңіріне қарай жолға шығады. Бірақ еңбектері еш болып, жолда батыр көз жұмады. Батырдың жерленген жері — Шекшек (Қаракесек) бейітінде.

Ел тәуелсіздігін, жерін сақтап қалу үшін, басқыншыларға қарсы толассыз күрес жүргізген қазақ батырларының есімі, тарихтан іргелі орнын алуға лайықты. Өткен бабалардың елсүйгіштік, бейбіт тіршілікті аңсау, сол үшін жан аямай күрескен саясаты бүгінгі ұрпаққа қымбат мұра, тарихи үлгі.

Қазақ елін, жерін сүюдің үлгісі болар, ел қорғауға үйрететін, тәрбиелейтін тұлғалар қазақ тарихында көп. Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Райымбек ... тізе берсең, лек-легімен қастерлі есімдерді атай беруге болады. Міне, осындай батырлардың жанкешті ерлігінің арқасында қазақ халқы тағдыры мен келешегін қорғап қалды. Олардың ерлік істерін қастерлеу, уағыздау келер ұрпақ рухының тірегіне айналдыру — міндетіміз.

Осыған орай бүгінгі ұрпақ өзінің асыл ұлдары Шоқан мен Мағжан қалам тартып, халық жадында жаңғыртқан батыр Баян есімін қастерлеп есте қалдыру шараларын қолға алу қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 11-т. / Бас ред. М.Қ. Қаратаев. — Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., 1977. — 271, 272-б.
- 2 Жалмұханбетов К. Ғасырлар белесі. — Астана: «Ақарман-медиа» ЖШС, 2010. — 278 б.
- 3 Әбілғазы. Түрік шежіресі. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 37-б.
- 4 Сәдуақас Т.Қ. Ел мен жыр (тарихи-танымдық жинақ). — Алматы: Дайк-Пресс, 2003. — 566-б.
- 5 Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. — Алматы: Жалын, 1993. — 14-б.
- 6 Бейсенбайұлы Ж. Қазақ шежіресі. — Алматы: «Ана тілі» апталығы — «Атамұра», 1994. — 160-б.
- 7 Үсенбаев Т. Қазақ шежіресі. 2-т. Орта жүз — Жан Арыс. — Алматы: «Полиграфкомбинат» ЖШС, 2007. — 191–215-б.
- 8 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 10-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., 1977. — 648 б.
- 9 Қазақ шежіресі (үш тараудан құралған жинақ). — Целиноград: «Қаламгер» шығармашылық алқасы, 1991. — 22-б.
- 10 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 2-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., 1973. — 640-б.
- 11 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 4-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., 1974. — 672 б.
- 12 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 12-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., 1978. — 206-б.
- 13 Манас. Қырғыз халқының батырлық жыры. Бірінші кітап. — Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1961. — 211-б.
- 14 Ер Қосай / Ақсауыт. Батырлық дастандар: Екі томдық. — 2-т. — Алматы: Жазушы, 1977. — 37, 38-б.
- 15 Сөйле, тілім, жосылып. (Жыраулар мұрасы) / Құраст. әрі ред. Төрәлі Қыдыр. — Алматы: «Олжас кітапханасы» баспа үйі, 2012. — 156 б.
- 16 Жұмбаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, кара сөздер / Құраст. Х.Абдуллин, Б.Дәрімбетов, З.Жұмбаева. — Алматы: Жазушы, 1989. — 448-б.
- 17 Қазақстан: Ұлттық энцикл. — 2-т. / Бас ред. Ә. Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 1999. — 213-б.
- 18 Асқаров Е. «Батыр Баян» туралы бірер дерек // Жұлдыз. — 1989. — № 8. — 124–125-б.
- 19 Ізтілеуова С. Алаштың ардагері батыр Баян... // Қазақ әдебиеті. — 2004. — 2 сәуір. — № 13 (2851). — 13-б.

Р.С.Каренов

О происхождении племени Уак и его исторических деятелях, организовавших национальную борьбу против джунгар

В статье рассматривается родословная племени Уак, входящего в состав Среднего жуза. Отмечается, что из-за продолжительного отсутствия письменности у казахов сведения о родах, входящих в состав племени Уак, передавались только в устной форме. Автор приводит ценные сведения об известных батырах, происходящих из племени Уак. Подчеркивается, что отдельные данные о родах, входящих в состав изучаемого племени, нашли свое подтверждение в Казахской энциклопедии.

R.S.Karenov

On the origin of the tribe Wak and their historical figures, organized a national struggle against Jungars

The particular attention is paid to the genealogical pedigree Wak tribe, part of the Middle juz. It's noted that due to the prolonged absence of writing among the Kazakhs information about childbirth, members of the tribe Wak, transmitted only orally. It's provide valuable information about known brave men, originating from the tribe Wak. It's emphasizes that some data on births included in the study of the tribe, have found their confirmation information taken from the Kazakh encyclopedia.

References

- 1 *Kazakh Soviet Encyclopedia*. Vol. 11 / Ed. M.K.Karataev, Almaty: Home Edition «Kazakh Soviet Encyclopedia», 1977, p. 271, 272.
- 2 Zhalmuhanbetov K. *Milestones eras.*, Astana: Akarman Media Ltd., 2010, 278 p.

- 3 Abilgazi. *Pedigree Turks*, Almaty: Ana tili, 1991, p. 37.
- 4 Saduakas T.K. *The songs and country (Historical and cognitive edition)*, Almaty: Dyke Press, 2003, 566 p.
- 5 Kopeyuly M.Zh. *Pedigree of Kazakhs*, Almaty: Zhalyln, 1993, p. 14.
- 6 Beysenbayuly Zh. *Pedigree of Kazakhs*, Almaty: Weekly «Ana tili» — «Atamura», 1994, 160 p.
- 7 Usenbaev T. *Pedigree of Kazakhs. The second volume. Average juz — Jean Aris*, Almaty: «Polygraph LLP», 2007, p. 191–215.
- 8 *Kazakh Soviet Encyclopedia*. Vol. 10 / Ed. M.K.Karataev, Almaty: Home Edition «Kazakh Soviet Encyclopedia», 1977, 648 p.
- 9 *Pedigree Kazakhs (edition, which consists of three chapters)*, Tzelinograd: Publ. Group «Kalamger», 1991, p. 22.
- 10 *Kazakh Soviet Encyclopedia*. Vol. 2 / Ed. M.K.Karataev, Almaty: Home Edition «Kazakh Soviet Encyclopedia», 1973, 640 p.
- 11 *Kazakh Soviet Encyclopedia*. Vol. 4 / Ed. M.K.Karataev, Almaty: Home Edition «Kazakh Soviet Encyclopedia», 1974, 672.
- 12 *Kazakh Soviet Encyclopedia*. Vol. 12 / Ed. M.K.Karataev, Almaty: Home Edition «Kazakh Soviet encyclopedia», 1978, p. 206.
- 13 *Manas. Heroic epic of the Kirgiz people. The first book*, Almaty: Kazmemkorkemmadebbas, 1961, p. 211.
- 14 *Er Kosai / Aksauyt: Poems about BATYR: Two vol. The second volume*, Almaty: Zhazushy, 1977, p. 37, 38.
- 15 *Speak my language inspired (the works of poets — zhyraushy) / Editor and compiler of the Toraly Kydyr*, Almaty: Publ. House «Library Olzhas», 2012, 156 p.
- 16 Zhumabaev M. *Works: Poems, poems, words of edification / Compilers H.Abdullin, B.Darimbet, Z.Zhumabaeva*, Almaty: Zhazushy, 1989, 448 p.
- 17 *Kazakhstan. National Encyclopedia*. Vol. 2 / Ed. «Kazakh Encyclopedia», 1999, p. 213.
- 18 Askarov E. *Zhuldiz*, 1989, 8, p. 124–125.
- 19 Iztleuova S. *Kazakh adebiyeti*, 2004, April, 2, 13 (2851), p. 13.

УДК 101.1: 316

В.С.Батурин, П.П. Солощенко

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова,
(E-mail: baturin_vs@mail.ru)*

Формирование человеческого капитала в системе образования в контексте деятельностного подхода

В статье анализируются актуальные для современного казахстанского общества вопросы формирования человеческого капитала. С позиций деятельностного подхода аргументируется потребность в новой стратегии социального развития. Дается понимание того, что именно деятельностный подход позволяет приступить к решению гуманистических проблем в их соотнесенности с диалектикой действительности. Доказывается востребованность нового подхода к пониманию сущности социальной деятельности в образовании.

Ключевые слова: человеческий капитал, субъект-объектная парадигма, субъект-субъектная парадигма, деятельностный подход, система образования.

Казахстан в 90-е годы XX в., став независимым государством, оказался перед выбором собственной стратегии социального развития, адекватной новым историческим реалиям. Основная цель требуемой стратегии была четко сформулирована Президентом Республики Казахстан Н.А.Назарбаевым и предусматривала в качестве «концептуальной модели развития Казахстана» создание общества открытого типа, демократического, миролюбивого государства, в котором каждому человеку должны быть предоставлены «равные возможности самостоятельного выбора и экономического самоопределения в реализации своих экономических, социальных, национальных и политических интересов» [1; 74].

При достижении указанной цели характерной особенностью стало то, что, избрав для себя совершенно новый вектор своего правового, социально-политического, экономического и духовного развития, Казахстан, как и другие молодые государства постсоветского пространства, переход к нему стал осуществлять традиционно, по команде сверху и при полном игнорировании подготовленности своего населения к осуществлению намеченного. Сущность данной методологии социального управления заключается в том, что людям спускаются сверху и навязываются силой почти исключительно задачи-средства. При этом «решение задач субъекто- и личностно-созидательного порядка заведомо не входит в намерения власти; оно вытеснено и замещено решением задач объекто-преобразовательных и вещно-изготовительских» [2; 202], а сами люди превращаются только в средство решения задач подобного рода. В этой ситуации неизбежно возникает объективная потребность в формировании иной модели деятельности, как на уровне индивидуальной жизнедеятельности, так и деятельности всего общества в целом. Поскольку социальная деятельность представляет собой особую форму «инобытия» индивидуальной жизнедеятельности в мире жизнедеятельности других людей, то переход к формированию иной парадигмы социальной деятельности предопределяет, прежде всего, кардинальное изменение принципов и логики ее организации. Человеку органически присуще постоянное самоизменение и саморазвитие. Однако данные процессы во многом детерминированы взаимосвязью и взаимозависимостью от других людей. Ведь человек вынужден жить в многомерном социальном пространстве, где ему не избежать столкновения с разнонаправленными межиндивидуальными, междокупоративными и иными видами социально обусловленных интересов. И именно от совершенствования способностей каждого человека действовать в этих непростых условиях зависят

качество и результативность его существования. В этой связи логично предположить, что именно методология деятельностного подхода имеет фундаментальное значение.

Важнейшая особенность современного общественного развития, которая требует самого обстоятельного теоретико-методологического анализа, заключается в том, что приоритет в разработке стратегии социального развития по-прежнему остается не за деятельностным, а за традиционным подходом, благоприятствующим доминированию отношений «господство-подчинение» и принципов «субъект-объектной» парадигмы социальной самоорганизации. Это означает, что общество продолжает во многом функционировать в режиме, когда одна, и при этом наименьшая по численности его часть, в силу различного рода причин, где экономический фактор играет далеко не последнюю роль, выступает в роли «социального субъекта». В силу этой своей «субъектоподобности» она всегда находила да и сегодня находит возможность в той или иной форме использовать свое более многочисленное «объектоподобное» окружение в качестве орудия или средства при достижении ею своих личных или иного рода социумно-детерминированных потребностей, интересов и целей. Не случайно, что анализ современного цивилизационного кризиса привел к выводу о том, что «...мы по-прежнему смотрим на сегодняшний мир, как и на будущий Новый мир, сквозь оптику старых инструментов мышления. Но для начала радикального обновления нам надо обновить все наше мышление. Соответственно, нужно обновить и все понятия, категории, теории, схемы, концепты мышления и термины, обозначающие факты и явления нового мира» [3; 163].

Альтернативной субъект-объектной парадигме в организации всех видов деятельности в обществе может быть лишь субъект-субъектная парадигма. Она позволит максимально приблизиться к ситуации, исключающей возможность использования каждым из участников друг друга в качестве объекта, средства и орудия для достижения любой своей потребности, интереса или цели. Переход к реализации субъект-субъектной парадигмы в организации социальной деятельности на всех ее уровнях связан, в первую очередь, с универсализацией способностей индивидов в сфере «обработки людей людьми». Принципиальный отказ от использования людьми друг друга только в качестве «орудия» или «средства» предъявляет ряд особых требований к способностям тех, кто является непосредственным участником всех видов и форм осуществляемой совместной деятельности нового типа.

Господство в обществе социального неравенства, детерминированного прежде всего экономическими причинами, объясняет преобладание в данном образе жизни именно субъект-объектной парадигмы, одной из главных особенностей которой является то, что уже на стадии, предваряющей любую практическую деятельность, т.е. уже в мышлении, конструируются и моделируются варианты, предполагающие модификацию только лишь одной формы бытия индивида – его «для-себя-бытие». Это, в свою очередь, приводит к тому, что фактор «объектоподобности», применяемый, как правило, каждой из сторон по отношению друг к другу, автоматически лишает противную сторону возможности пребывания в подобном виде бытия. Переход же к новой парадигме деятельности, определяющей отношение к другому только как к «себе подобному», предполагает воспроизведение уже *в мышлении* наряду с «для-себя-бытием» состояний и способов бытия «другого», исключающих все варианты пребывания им в «бытии для другого». Осуществление этого связано с построением в мышлении каждым лишь только таких вариантов совместного существования, когда потребности, интересы и цели каждого из участников должны оставаться неизменно *паритетными*.

Понимание деятельностной онтологии сущности человека в качестве принципа социальной практики является результатом поступательного развития философской мысли. Именно деятельностный подход позволяет приступить к решению гуманистических проблем в их соотносимости с диалектикой действительности. Невозможно объяснить закономерности общественного развития вне деятельностного процесса превращения диалектики природы в диалектику культуры, в особенности в диалектику мышления. Методологической основой эффективного решения вопросов социальной практики в деятельностном подходе является признание за человеком статуса полноправного субъекта деятельности, участвующего в созидательно-творческом процессе преобразования мира, социальной действительности, собственного несовершенства, раскрывающего в этом процессе все новые собственные возможности.

Человеку, в силу его социальной природы, генетически присущи самоизменение и самоорганизация с целью обеспечения самодостаточности на уровне индивидуального жизнеуществования. Теперь задача состоит в том, чтобы и общество в целом научилось организовываться и развиваться в соответствии с законами функционирования индивидуальной жизнедеятельности человека, а не вопреки им. Ведь человек именно как деятель представляет собой высшую значимость в качестве соци-

ально значимого капитала. Поэтому мысль о том, что эффективность экономического развития и дальнейший прогресс общественного производства «зависят в большей мере от эволюции составляющих общество людей, чем от закономерностей собственно экономического развития» [4; 3], становится все более актуальной. А главная цель экономического и общественного прогресса заключается не столько в ускорении развития рыночной экономики и совершенствовании ее механизмов, сколько в обеспечении возможностей каждому человеку реализовать свой потенциал и вести здоровую, творческую, активную жизнь, когда совершенствование качеств личности становится залогом и содержанием прогресса всего человечества. «Именно человека, а не заводы, оборудование и другие фонды нужно рассматривать как наиболее ценный ресурс постиндустриального общества. Это диктует относиться к человеку не как к фактору, а как к мощному социально-психологическому ресурсу совершенствования производства и развития общества» [4; 3].

Другими словами, все более очевидным становится тот факт, что дальнейшая перспектива существования Казахстана в качестве конкурентоспособной страны современного мира, равно как и будущее развитие общества в целом, в первую очередь зависит от того, сумеет ли государство «найти оптимальный баланс между экономическими успехами и обеспечением общественных благ. В современном мире это коренной вопрос социально-экономической модернизации» [5].

Неизбежность признания взаимосвязи интересов социальной организации с интересами конкретного человека в их совместном развитии нашла свое теоретическое отражение в понятии человеческого капитала, которое прочно вошло в научный обиход со второй половины XX в. И современная социальная политика любого государства, стремящегося к стабильному поступательному цивилизационному развитию, безусловно, не может обойтись без целостного концептуального видения процесса формирования человеческого капитала.

При этом большинство современных исследований, посвященных проблеме формирования человеческого капитала, упускает из виду одно немаловажное обстоятельство: все модели социального обустройства, которые существуют в современном цивилизованном мире, представляют собой модифицированные варианты одного и того же капиталистического типа социальных отношений. И значит, по-прежнему актуальны слова Маркса о том, что в условиях капиталистической организации труда не рабочий применяет средства производства, а средства производства применяют рабочего. Не живой труд утверждается в качестве ценности человеческой деятельности, а опредмеченный труд сохраняется и увеличивается путем поглощения живого, и благодаря этому становится стоимостью, увеличивающейся в стоимости, становится капиталом. Господство капиталиста над рабочим есть поэтому, по мнению Маркса, господство вещи над человеком, мертвого труда над живым, продукта над производителем. Ведь рабочая сила капиталистом «...покупается здесь не для того, чтобы ее действием или ее продуктами покупатель мог удовлетворить свои личные потребности. Цель покупателя — увеличение стоимости его капитала, производство товаров, которые содержат больше труда, чем он оплатил, следовательно, содержат такую часть стоимости, которая для него ничего не стоила и которая, тем не менее, реализуется при продаже товара. Производство прибавочной стоимости или нажива — таков абсолютный закон этого способа производства» [6; 632].

Открытие этого абсолютного закона капиталистического способа производства позволило Марксу сделать вывод, что в обществе в целом, как над рабочим, так, в равной мере, и над капиталистом, «господствует нечеловеческая сила». Ориентация процесса производства не на служение разумной человеческой потребности, а на получение сверхприбыли, т.е. максимальной наживы, способствовала гипертрофированию субъект-объектной формы взаимоотношения человека со всем окружающим его миром, как с миром природы, так и с миром взаимоотношения с другими людьми.

Поскольку в условиях функционирования капиталистического общества социальные отношения строятся при доминировании принципов субъект-объектной парадигмы организации социальной деятельности, то основная часть населения, обреченная на объектоподобный характер существования, именно для того, чтобы выжить, вынуждена трудиться. Но трудиться не добровольно, а принудительно. «Это не удовлетворение потребности в труде, а только средство для удовлетворения других потребностей, нежели потребность в труде. Отчужденность труда ясно сказывается в том, что, как только прекращается физическое или иное принуждение к труду, от труда бегут, как от чумы» [7; 563].

Поскольку продажа своей рабочей силы является единственной формой соединения рабочего с условиями его трудовой деятельности, то сам характер этой деятельности, ее содержание, продолжительность, уровень профессионального мастерства и т.д. — все это служит определяющим критерием отличия в эволюции существования различных форм капитала. Но в силу того, что рабочий, продавая

свою способность к деятельности как товар, производит прибавочную стоимость и тем самым способствует созданию капитала, именно он и выступает в качестве важнейшего звена функционирования капитала в целом.

Человечество на нынешнем этапе своего существования смогло достичь лишь такого уровня, при котором отношения вещной зависимости универсальность человеческой деятельности сводят только к одной ее разновидности трудовой. Труд превращает в своеобразный объект все то, что оказывается вовлеченным в этот важнейший, но всего лишь один из многих видов социальной деятельности. Его предметно-вещная заданность извращает полезность как главное условие, обеспечивающее существование человека. Она же гипертрофирует субъект-объектную схему отношения физического субъекта, юридического лица, общества в целом по отношению ко всему, что вовлекается в сферу их деятельности.

Сведение универсума деятельности только к одной из ее функций — служить в качестве средства для выживания подавляющего большинства членов общества — это одна из главных закономерностей, обеспечивающих функционирование материального производства в условиях капиталистического общества, независимо от места (региона), формы и времени его существования.

Но поскольку и все остальные, в том числе социальная, духовная, сферы деятельности людей прямо или косвенно зависят от материального производства, то все они, так или иначе, по отношению к нему оказываются вынужденными выполнять в определенной мере сервисную функцию. Отсюда любой конкретный вид деятельности внутри этой социальной «деятельности-монстра» приобретает вид частного труда, лишённого права на самостоятельное и автономное существование. Вследствие этого и любой человек обречен на «бытие» в данном виде социальной организации, как правило, в качестве одной из функций этой деятельности как Целого. Ведь место в социальной иерархии в наличных социальных реалиях для каждого, в конечном итоге, детерминировано именно характером и успехами его непосредственной деятельности и тем, насколько именно в данное время этот вид деятельности оказывается востребованным, естественно, в соответствии с существующими на данный момент социальными капризами спроса и предложения на него.

И здесь не последнюю роль начинают играть требования, предъявляемые к качеству используемой рабочей силы. Ведь если рабочая сила есть не только деятель, но и капитал, то на рынке труда, и вообще на любом рынке, отношение к рабочей силе не может игнорировать законы, учитывающие, в первую очередь, процессы, связанные именно с ростом капитала. А это значит, что физическое, интеллектуальное, духовное развитие индивида допускается лишь в тех рамках, которые определены каждому в соответствии с его положением в системе общественного разделения труда и которые обеспечивают нормальное функционирование капитала. И осуществляется это ограничение развития «сущностных сил» человека вовсе не по его доброй воле, а вследствие требований законов все того же капиталистического способа производства, главная цель которого — организация соответствующей деятельности по поддержанию дееспособности капитала. На практике это оборачивается обязательным воспроизводством условий по принуждению рабочего к постоянной готовности (с целью надлежащего обеспечения своего физического существования) к совершенствованию уровня своего профессионального мастерства, чтобы не быть выброшенным за пределы социума с постоянно меняющимися по своему характеру именно «промышленно-производственными» параметрами деятельности.

В обществе, где господствуют отношения господство—подчинение, общественная значимость основной массы его членов, т.е. их социальная ценность, определяется не столько тем, насколько общество использует их универсальный творческий и производственный потенциал, а сколько тем, насколько они способны при этом производить и приносить кому-то прибыль. Поэтому не случайно, что общим для всех теорий, связанных с формированием человеческого капитала, является их обращение к тем видам и качествам деятельности, развивающим способности человека, которые, в конечном итоге, подчинены требованиям, диктуемым со стороны наличной «социально-экономической среды». А поскольку сама эта среда составляет системообразующую основу социальной самоорганизации, направленной на сохранение в обществе базовой субъект-объектной парадигмы социальной самоорганизации, то все предлагаемые модели и варианты развития человеческого капитала вряд ли будут способствовать избавлению основной массы населения от его использования в качестве необходимого для модернизации производства «человеческого ресурса» [8; 47].

Поэтому обществу необходимо формирование новой культуры деятельности, важнейшим условием которой является овладение рефлексивной способностью в мышлении. Прежде всего, данная способность позволяет любому из участников социально значимой деятельности подключаться к ней

на различных этапах, начиная уже с процесса определения мотивов и целей самой деятельности, объективно лишая тем самым его возможности быть «обреченным» на роль пассивного исполнителя чужой воли. Естественно, что человек, обладающий рефлексивной способностью, более подготовлен к рациональной организации своей деятельности на всех уровнях и этапах ее осуществления. Он менее зависим от влияния случайных обстоятельств. Он не нуждается в постоянной опеке над собой. И как следствие, в корне меняется характер взаимоотношений между человеком, коллективом, социумом в целом.

С одной стороны, коллектив, а через него и социум, становятся заинтересованными в разностороннем развитии человека, и в первую очередь — в развитии его мыслительных способностей, а не только тех качеств, которые вменяются ему в обязанность по ходу осуществления коллективной деятельности. Поэтому у социума нет оснований для создания его членам преград в сфере их приобщения к достижениям культуры, аккумулирующей в себе весь предшествующий социальный опыт, как и нет нужды в постоянной опеке над ними со стороны самого социума. А с другой — сопричастность человека к принимаемым социумом решениям, равно как и возможность участвовать в корректировке хода их выполнения, сводит к минимуму возможность для него быть использованным другими в качестве средства для достижения чьих-то корыстных целей.

Кроме того, именно непосредственное участие человека в согласовательном процессе на всех этапах планирования и организации совместной деятельности способствует выработке у всех ее участников совершенно иного отношения к своей роли на этапе практической реализации задуманного. Прежде всего, сам этот процесс еще на стадии проектирования приобретает определенную степень социальной значимости и ценности. Ведь он был детерминирован целями, которые сами по себе не могли быть обращены против общества. Это связано с тем, что субъект-субъектная парадигма не приемлет в принципе отработку вариантов, противоречащих интересам как отдельного человека, так и любого типа социальности. А это в корне меняет отношение человека к набору всей той нормативно-функциональной базы, без которой не может быть осуществлено любое производство. Сюда относятся и набор профессий, и уровень требований к квалификации работников, и режим, и условия труда и т.д. Все они в своей совокупности уже не диктат чьей-то воли, а именно «осознанная необходимость», детерминированная их собственными интересами и признанная в качестве наиболее рационального способа воплощения «идеального» (цели) в «материальное» (реальный продукт, результат).

В этом и состоит универсальность социальной деятельности нового типа, основанной не только на использовании поистине безграничных возможностей человека, но и на актуализации и воплощении их в формах, исключающих возможность использования их во вред самой природе человека.

Все эти важнейшие шаги по формированию новой культуры деятельности и, соответственно, формированию человеческого капитала связаны, в первую очередь, с кардинальным совершенствованием системы образования, с появлением радикально обновленного единого воспитательно-образовательного комплекса. Приоритетность образовательно-воспитательной сферы в формировании человеческого капитала связана с ее способностью оказывать близкое к тотальному влияние как на человека, так и на все сферы социума. «Ведь она формирует всех членов общества, независимо от их статуса и положения в социумной стратификации. Сквозь нее проходит каждый... индивидуум, прежде чем занять то или иное место в материальном производстве, в науке, политике и т.д., включая и саму систему образования. Система образования–воспитания должна пробуждать у обучающихся–воспитуемых желание и волю к выработке правильного мировоззрения и универсально-человеческих ценностей. Только так образованный и воспитанный человек является личностью, которую метафорически-метафизически можно назвать человеческим капиталом человечества» [4; 262].

Понимая человеческий капитал как всю полноту атрибутов субъектной достаточности человека и признавая развитие и совершенствование человеческого капитала онтологической самоцелью субъекта, подразумевающей гармонизацию с развитием и совершенствованием всех других, нельзя не согласиться с тем, что основным результатом функционирования системы образования должно стать овладение обучающимися «навыками критического мышления, самостоятельного поиска и глубокого анализа информации» [9]. Использование методологии деятельностного подхода в системе образования как раз и состоит в том, чтобы заложить в человеке фундамент способностей к самореализации, саморазвитию, саморегуляции, необходимых не только для его свободной гражданской и профессиональной ориентации, но и, главным образом, для появления способности развернуть свой внутренний духовный потенциал, выбрать и выстроить собственный мир ценностей, войти в мир знаний, овла-

деть творческими способами решения научных и жизненных проблем, открыть рефлексивный мир собственного «я» и научиться управлять им.

На сегодняшний день определяющей тенденцией современного образовательного процесса становится интеграция, а не дальнейшая дифференциация различных способов цивилизационного освоения мира. В третьем тысячелетии, когда сам по себе характер научно-технического и социального прогресса поставил человеческую цивилизацию на грань выживания, эта направленность приобретает особое значение: панацеей от всех бед является не объем знаний, а соединение их с личными качествами человека, его умение самостоятельно и рационально распорядиться ими.

Образование в этих условиях следует рассматривать как процесс действительного преимущественного самообразования личности, формирующего способность к созданию внутренней творческой системы средств деятельности. При такой установке эпицентром педагогических усилий является создание условий, способствующих формированию рефлексивных по своему характеру мышления, коммуникативных и деятельностных способностей человека.

Однако, как показывает практика, сегодня многие меры, направленные на преобразование системы образования, реализуются в русле старой «субъект-объектной» парадигмы образования, и в образовательном процессе по-прежнему преобладают технологии, ориентированные на подготовку учащихся к будущей деятельности в условиях, где содержание, нормы деятельности, мера самостоятельности и инициативы для них predeterminedены извне.

Именно поэтому сегодня Казахстан стоит перед проблемой выбора не только новой социальной концепции формирования человеческого капитала, но и новой парадигмы развития системы образования, как важнейшей общественной сферы, в которой происходит это формирование. При этом речь должна идти не просто об изменении технологии подготовки человека к какому-то определенному набору видов деятельности в различных сферах жизни, общество нуждается в человеке, обладающем совершенно иным типом способности к деятельности, когда бы любой ее вид не противоречил, а способствовал проявлению «природной сущности человека». Это и определяет востребованность нового подхода к пониманию сущности социальной деятельности, основанного на субъектно-субъектном характере взаимоотношений между всеми ее участниками, исключающего в принципе возможность использовать любого субъекта, будь то физический или юридический, в качестве объекта, даже под видом так называемых «государственных нужд».

В современном цивилизационном пространстве в корне меняется социальный заказ на характер и качество подготовки выпускников любого этапа и уровня системы образования нового образца. На смену заказу на подготовку выпускника с жестко заданным по указанию извне набором способностей приходит заказ на подготовку человека с универсальными способностями к деятельности, что, действительно, обеспечит максимальную степень инициативы, самостоятельности, творческой активности и готовности каждого члена общества к наиболее эффективным видам деятельности в новых социальных реалиях [10; 57]. Это и станет определяющим фактором формирования человеческого капитала как инициативно-творческого, бескорыстно-ответственного типа личности, способного в качестве полноправного субъекта социальной деятельности опережать сиюминутные требования наличных ситуативных обстоятельств.

Обществу нужен поиск путей и способов формирования качественно иной рефлексивной культуры мышления, привитие иной, новой культуры организации всех видов коммуникации, разработка стратегий по овладению иной культурой организации любого вида деятельности вообще [11; 118,119]. Для создания условий, помогающих формированию требуемой культуры на всех уровнях социальной практики, более всего приемлем принцип, признающий за каждым членом общества способность к самостоятельному овладению универсальным, деятельностным способом взаимосвязи с окружающим миром, что позволит каждому человеку стать активным участником современных социальных преобразований.

Построение социальной деятельности на принципиально новой основе, несомненно, даст импульс для универсализации способностей любого конкретного человека в совершенно ином ракурсе. В условиях многовекового господства старой парадигмы эти способности были направлены только на то, чтобы заставить другого служить своим собственным интересам. И это, конечно же, не может не являться определенной помехой, сдерживающей проявление поистине беспредельных возможностей человеческой природы, в то время как их актуализация, проявление и совершенствование и являются важнейшим условием дальнейшего цивилизационного развития и общественного прогресса.

Список литературы

- 1 Назарбаев Н.А. Избранные речи. Т. II. 1991–1995 гг. — Астана: ИД «Сарыарка», 2009. — 670 с.
- 2 Хамидов А.А. Категории и культура. — Алма-Ата: Ғылым, 1992. — 240 с.
- 3 Назарбаев Н.А. Ключи от кризиса. — [ЭР]. Режим доступа: Мемориал [сайт]. URL: <http://www.rg.ru/2009/02/02/autoritetno.html>. (дата обращения 11.05. 2014).
- 4 Изотов М.З., Сарсенбаева З.Н., Хамидов А.А. Формирование человеческого капитала в независимом Казахстане: социально-философский анализ. — Алматы: Ин-т философии и политологии Комитета науки МОН РК, 2011. — 292 с.
- 5 Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 27 января 2012 г. «Социально-экономическая модернизация — главный вектор развития Казахстана». Официальный сайт Президента Республики Казахстан. — [ЭР]. Режим доступа: Мемориал [сайт]. URL: <http://www.akorda.kz> (дата обращения 13.05. 2014).
- 6 Маркс К. Капитал. Критика политической экономии // Соч. 2-е изд. — М.: Политиздат, 1960. — Т. 23. — 907 с.
- 7 Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года // Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений. — М.: Политиздат, 1956. — 689 с.
- 8 Батури́н В.С. Проблема формирования человеческого капитала и акмеология // «Первые философские чтения», посвящ. памяти Касенова Балташа Касеновича: Материалы междунар. науч.-теор. конф. — Караганда: Изд-во КЭУ, 2014. — С. 44–50.
- 9 Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 17 января 2014 г. «Казахстанский путь — 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее». Официальный сайт Президента Республики Казахстан. — [ЭР]. Режим доступа: Мемориал [сайт]. URL: <http://www.akorda.kz> (дата обращения 17.05. 2014).
- 10 Батури́н В.С., Батурина Л.Л. Противоречивый характер разрешения проблемы формирования «человеческого капитала» в условиях развития образования на постсоветском пространстве // Классический университет в парадигме современных знаний: Материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. сорокалетию юбилею КарГУ им. акад. Е.А. Букетова. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2012. — С. 54–58.
- 11 Батури́н В.С. Состояние и проблемы постсоветского образования в контексте теории деятельности // Вестн. Оренбург. Гос. ун-та. — 2012. — № 7. — С. 114–120.

В.С.Батури́н, П.П.Солощенко

Қызметтік тәсіл контекстіндегі білім жүйесіндегі адами капиталдың қалыптасуы

Мақалада қазіргі заманғы Қазақстан қоғамы үшін өзекті адами капиталдың қалыптасу мәселесі талданды. Қызметтік тәсіл ұстанымы жағынан әлеуметтік дамудың жаңа стратегиясындағы қажеттілік дәлелденді. Нақ осы қызметтік тәсіл оның шындықтың диалектикасымен қатыстылығындағы гуманистік мәселелерді шешуге кірісуге мүмкіндік беретіндігін түсінуге болады. Білім берудегі әлеуметтік қызметтің мәнін түсінуге жаңа тәсілдің қажеттілігі негізделді.

V.S.Baturin, P.P.Soloshchenko

Human capital formation in the system of education in the context of the activity approach

The article analyzes topical issues of human capital formation in modern Kazakhstan society. The activity approach standpoint argues the need for a new strategy for social development. The article gives an understanding that the activity approach allows to begin solving humanitarian problems in their correlation with the dialectic of reality. In addition, the article proves the relevance of the new approach to understanding the essence of social activity in education.

References.

- 1 Nazarbayev N.A. *Selected speeches*, vol. II. 1991-1995, Astana: ID «Sary-Arka», 2009, 670 p.
- 2 Hamidov A.A. *Categories and culture*, Alma-Ata: Gylym, 1992, 240 p.
- 3 Nazarbayev N.A. *Keys to the crisis*, [ER]. Access mode: Memorial [poster]. URL: <http://www.rg.ru/2009/02/02/autoritetno.html>. (date accessed 11.05. 2014).
- 4 Izotov M.Z., Sarsenbayeva Z.N., Hamidov A.A. *Human capital formation in independent Kazakhstan: socio-philosophical analysis*, Almaty: Institute of Philosophy and Political Science Committee of Science of RK, 2011, 292 p.

5 Address of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the People of Kazakhstan. «Socio-Economic Modernization as Main Vector of Development of Kazakhstan». January 27, 2012. Official site of the President of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource] // Memorial [poster]. URL: <http://www.akorda.kz> (date accessed 13.05. 2014).

6 Marx K. *Works. 2-nd ed.* — М.: Politizdat, 1960. — Vol. 23. — 907 p.

7 Marx K. *Economic and Philosophical Manuscripts of 1844* // Marx K., Engels F. From early works, Moscow: Politizdat, 1956, 689 p.

8 Baturin V.S. «First philosophical reading», dedicated to the memory Kasenova B.K.: Proceedings of the International scientific-theoretical conference, Karaganda: KEU, 2014, p. 44–50.

9 Address of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the nation. January 17, 2014. “Kazakhstan’s way – 2050: common aim, common interests, common future”. Official site of the President of the Republic of Kazakhstan, [ER]. Access mode: Memorial [poster]. URL: <http://www.akorda.kz> (date accessed 17.05. 2014).

10 Baturin V.S., Baturina L.L. *University in the paradigm of modern knowledge: proceedings of the Intern. scientific-practical. conf., dedicated. fortieth anniversary of the University E.A. Buketov*, Karaganda: KarGU, 2012, p. 54–58.

11 Baturin V.S. *Bull. of Orenburg State University*, 2012, 7, p. 114–120.

ӘОЖ 130. 3: 93 (= 943. 9)

Ә.С.Сағатова, Е.К.Аринов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: erlan.arinov@mail.ru)

Қазақ халқының сана болмысы және оның тарихи негіздері

Мақалада қазақ халқының сана болмысы және оның тарихи негіздері анықталған. Халықтың төл санасы, тілі, ойлау жүйесі, ділі (менталитеті), салт-дәстүрі, мәдениеті жиылып келіп, халықтың сана болмысын құрайтыны белгілі. Авторлар қазақ халқының сана болмысын анықтауда қазақтың ұлттық тілінің ерекшелігіне, тәлім-тәрбиелік даналығына, ұлттық рухы көрініс табатын сөз өнеріне жүгінеді.

Кілт сөздер: сана болмысы, төл сана, дүниетаным, даналық, ұлттық рух, сөз өнері, көшпелі өмір сүру салты.

Жер бетінде түрлі-түрлі қаншама халық (ұлт) бар екендігі белгілі. Әр халықтың өзін қоршаған әлемге деген көзқарасының болуы заңды құбылыс. Халық тек өзін қоршаған әлемді түсінуге ұмтылып қана қоймай, әлемдегі адамның орны, тіршіліктің мән-мағынасы туралы, «адам» және «әлем» ұғымдары арасындағы қатынастарды да түсінуге, тануға тырысады. Халықтың дүниені тануға, оның қыр-сырларын біліп, түсіндіруге деген талпынысы, құлшынысы сол халықтың дүниетанымын құрайды. Халықты халық қылатын — адамдардың дүниетанымының ұқсастығының, бірлігінің көрінісі. Дүниетанымына қарай халықты жекелеп, басқа халықтан ерекшелеп атаймыз, мәселен, «қазақ» халқы, немесе дүниетанымы ұқсас халықтарды бір топқа біріктіріп, жалпы атау береміз, мәселен, «түркі тектес» халықтар. Сол ерекшеленіп аталған халықтың төл санасы, тілі, ойлау жүйесі, ділі (менталитеті), салт-дәстүрі, мәдениеті жиылып келіп халықтың сана болмысын көрсетеді. Бұл мақалада қамтылатын негізгі мәселе қазақ халқының сана болмысын, оның тарихи негіздерін анықтау болмақ.

Қазақ халқының сана болмысының тарихи негіздері дегенде әңгіме басы сонау замандағы қазақ жеріндегі түркі тілдес тайпалар мен тайпалық одақтардың түркі тіліндегі қалыптасқан дүниетанымына келіп тіреледі. Кез келген халықтың ойлау мәдени кеңістігі болатыны белгілі. Білетініміз, қазақ халқы этнос ретінде тарих сахнасына XIV–XV ғасырларда шықты. Бірақ бұл бұған дейін қазақ жерінде халықтар болмады деген сөз емес. Халық болған, қазақтың арғы ата-бабалары мемлекет болып қазақ жерінде өмір сүрген. Көшпелілер өркениетін жасаған. Белгілі философ Ғ.Есімнің айтуынша, қазақ халқының ойлау мәдени кеңістігінің екі тарихи өлшеммен анықталмақ. Бірінші, «алғашқы мәдени тарихи, бүгінгі қазақ этносын құраушы ру, тайпалардың тарихына, тұрмысына, мәдениетіне қатысты анықталмақ, тарихқа белгілі Ғұндар империясы, Түрік қағанаты, Үйсін мемлекеті, Қыпшақ мемлекеті, Алтын Орда мемлекеті, одан беріде Ақ Орда, Көк Орда құрамындағы тайпалардың түркі тіліндегі қалыптасқан дүниетанымы» [1].

Екінші, «қазақ ойлау мәдени кеңістігі Қазақстан территориясына ислам діні мен мәдениеті арқылы енген араб тіліндегі философиядан нәр алған. Ислам философиясы арқылы Қазақстанға Сократ, Платон, Аристотель ілімдері тарай бастады. Еліміздің даналары грек философиясымен араб тілі арқылы танысты» [1; 3]. Қазақтың ойлау мәдениетінің қалыптасуына негіз болатын рухани қайнарлар осылар.

Дүниетанымсыз халық болмайды дедік. Қазақ халқының дүниетанымы ұлттық тілінің ерекшелігіне, тәлім-тәрбиелік даналығына, ұлттық рухы көрініс табатын сөз өнеріне тікелей байланысты. «Қазақ халқының даналық рухын халықтың аңыз әңгімелері мен ертегілерінен, жыр, қисса дастандары, мақал-мәтелдерінен көруге болады. Бұлар халық дүниетанымының көне заманнан келе жатқан іргетасы іспетті. Бұнда халықтың ғасырлар бойы жинаған бай тәжірибе мен тағылымы, адамгершілік, дүниетанымдық көзқарастары қалыптасқан» [2].

Қазақ халқының дүниетанымының көне жанрының, рухани арналарының бірі — ертегілер. «Ертегі дегеніміз ерте замандарда болған, бірақ халықтың ойлау дәрежесіне, өмір сүру салты мен ой-армандарына орай байытылып, өзіне тән формаға ие болған, бәлкім, өмірде мүлде болмаған, қиялға құрылған оқиғалар десек те болады» [1;19]. Ертегінің функциясы кең, ол әрі тәрбиелік, әрі көркем-эстетикалық рөл атқарады. Ертегі адамның тұрмыстағы ермегін де, ертеңіне деген тілегін де әңгімеге арқау етеді. Ол халықтың ауызша айтатын көркем әңгімесі. Ертегі жай ғана көркем әңгіме емес, оның негізінде идея, ой бар. Ол ой ертегіде тегін жайды айтпайды, қоғамдық, өмірлік мағыналы сырларды танытады. М. Әуезов ертегінің маңызын былайша көрсетеді: «Ертегілердің бәрінде адам қандай, адамды қоршап тұрған дүние қандай? Ол дүниенің жаратылыс сыры туралы сол күндегі адамның ең алғашқы ұғым-нанымы, түсінік-қиялы қандай? Қандайлық мифтік түсінік жасап еді? Адам жаратылысы мен қуатының өзі адам үшін қандай жұмбақ еді. Және сол адамның күшіне сену, нану қаншалық дәрежеде биік, берік еді? Осының бәрін халықтың ой-қиялын тудырған ғажайып ертегілер, неше алуан түрде өзінше шешіп, ашып береді» [3].

«Қазақтың ертегілері мен аңыздарында дала диалектикасы айрықша орын алған. Сондықтан да бұл аңыздар мен ертегілерде табиғаттағы бар тіршілік көздері адамдармен араласып, біресе олар адамдармен достасса, кейде олардың қас жауы болып шыға келеді. Сондықтан да қазақтың ертегілері өз мазмұны жағынан өмірді суреттегенде оның шындығын әрі батыл, әрі айқын бейнелегенде таң қаласыз. Мысалы, «Еділ мен Жайық» деген ертегіде жалмауыз, жезтырнақ деген залымдар ағайынды екеуін бөліп, біреуін (Жайықты) өлтіреді. Еділ түбінде осы сиқырдың, жалмауыздардың көзін жояды. Содан кейін халық тыныш болып, мал құрап, ел болады. Міне, осы ертегінің саяси астары бар екені өзінен-өзі көрініп тұр. Қазақтың үлкен екі өзені Жайық пен Еділдің бір-бірінен ажырасып басқа жат жұртқа қолды болуы, яғни жалмауыз әйелдің (ол әйел орыс патшасы Екатерина екінші) аузына түсуі, ол өз есінен айрылып Орал атануы тегін емес еді» [2; 17,18].

Қазақ халқының төл сана болмысының қалыптасқан уақытын Ғ.Есім XV ғасырдан бастауды ұсынады. Бұл ойға қонымды көзқарас. Себебі осы ғасыр қазақ этносы әлем халықтары тарихына енген мезгіл.

«Қазақ» сөзі — этностың, халықтың атауы. Қазақ халқының қалыптасуы турасында айтылған ғалымдардың пікірі сан алуан. Тарихтан білетініміз, «қазақ халқының негізгі этникалық топтары мен оның этникалық аймағының XV ғасырдың екінші жартысы мен XVI ғасырда мемлекет болып бірігуі халықтың шоғырлану процесінің аяқталуын тездетті. Әбілқайыр мен Ақ Орда хандықтарындағыдай, сондай-ақ Моғолстандағыдай емес, Қазақ хандығының неғұрлым берік этникалық негізі қалыптасып қалған қазақ халқы болды. Шығыс Дешті Қыпшақтың, Түркістан мен Жетісудың барлық түрік рулары мен тайпалары дерлік монғол шапқыншылықтарынан кейін тұнғыш рет бір мемлекетке бірікті» [4]. Қазақ халқының қалыптасу үрдісі ұзақ уақыттарды алып жатыр. «Қарға тамырлы қазақ» деген түсінік бар. Таулы жерде өсетін қарға деген өсімдік бар көрінеді, өзі аса биік болмаса да, тамыры тереңге және жан-жаққа таралып өседі екен. Қазақ халқының тамыры да қарға өсімдігінің тамыры сияқты тереңде жатыр. Қазақтың тамырына үңілсек, шығу тегінің күрделілігін көреміз. Қазақ халқы көктен түскен жоқ, қазақ халқы қалыптасқанға дейін Қазақстан территориясында байырғы ру-тайпалар, ірі-ірі мемлекеттер өмір сүрген. Қазақ хандығының, яғни Мырза Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегінде атап көрсетілгендей, Қазақ хандығы 1456 жылы Шу өзені бойында Қозыбасы деген қоныста ту көтеріп, мемлекет атанғаннан кейін ұзаққа созылған қазақ этносының құрылуы аяқталған. Қарап отырсақ, мемлекеттің пайда болуы этностың пайда болуына әкеліп тұр. Қазақ хандығына дейін қазақ деген атау атала бастаса да, нақты қазақ этносы болмаған. «Туыстас тайпалар

азаматтық сана мен әскери одақ ретінде бөлектеніп қазақ деген атауға ие болып, жаңа этнос құраған. Бұл жағдайда мемлекет этнос құрушы фактор болып тұр» [1; 65].

«Қазақ» сөзінің өзі қыпшақтар мекендейтін аймақта пайда болған деп санауға барлық негіздер бар. Зерттеушілердің айтуы бойынша, «қазақ» атауының бастапқы таралған жері Шығыс Дешті Қыпшақпен байланысты болған. «Жазба деректерде «қазақ» термині 1245 жылы мамлюктік Египет мемлекетінің қыпшақтары ортасында жасалған араб-қыпшақ сөздігінде жазбаша деректемелер ішінде бірінші рет қолданылған деп саналып жүр. Онда «қазақ» сөзіне «еркін, кезбе» деген мән беріледі» [4; 304]. Өз зерттеулерінде осы көзқарасты Шоқан Уәлиханов та растайды. Қазақтың еркін, кезбелігі көшпелі өмір салтын ұстанғандығынан болар. Ертіс пен Қараталдан Сырдария мен Жайыққа, Алтай мен Тянь-Шаньнан Каспий мен Аралға дейінгі аралықта емін-еркін, көшіп-қонып өмір сүрген.

Көшпелілік — бұл қазақ халқы рухани мұрагері болып отырған түркітілдес тайпалар мен тайпалық одақтардың дәстүрлі өмір сүру салты. Жазда жайлауға, қыста қыстауға көшу — малжанымен бірге тұрып, бірге жүрген қазақ үшін табиғатқа бейімделу, онымен үйлесімділікте өмір сүру. Қазақ халқы ешқашанда табиғатты өзгертуге, оны игеруге, табиғатқа үстемдігін жүргізуге тырыспаған халық. Бұл түркі дүниетанымынан нәр алған барлық халықтар үшін ортақ қасиет. Табиғаттың мезгілдеріне сай жанға қолайлы, малға қолайлы жерлерге көшу қазақ үшін заңдылық, ата-бабадан келе жатқан дәстүр. Адам мен табиғат арасындағы қалыптасқан дәстүрлі қатынасты алып қаралық. Қазақ қашанда өзін табиғатпен бірлікте санаған және өзін табиғатқа қарсы қоймаған. Себебі қазақ үшін табиғат оның анасы, ал ол табиғаттың төл баласы. Табиғатқа деген балалық көңіл әрқашанда әр түрлі наным-сенімдер, ырымдар арқылы реттеліп отырған. Олар табиғаттың сұлулығына тәнті болып, әнге, жырға, күйге қосып отырған.

Адам табиғатсыз өмір сүре алмайтындықтан, ол табиғатпен қатынасқа түспей отыра алмайды. Табиғат өте қасиетті ұғым, сондықтан адамның табиғатқа қатынасы дұрыс болуы керек. Осы дұрыс қатынасты сақтап тұруда қазақтың дүниетанымындағы «обал», «сауап» деген ұғымдардың орны ерекше. Табиғатпен етене өскен қазақ үшін обал дегеніміз не? Сауап дегеніміз не? «Обал — өзінді айнала қоршаған ортаның табиғи болмысына зиян келтіруге, жамандық жасауға, жандыны жәбірлеуге не өлтіруге, жансызды бұлдіруге не құртуға тыйым салынатын ұғымдар жиынтығы. Мысалы, жәндікті өлтірме, обал болады. Көкті жұлма, обал болады. Ақты төкпе, ағашты сындырма, тағы тағылар. Сауап — өзінді қоршаған ортадағы жанды-жансыздың бәріне бірдей жақсылық жасауға, қамқорлық көрсетуге үндейтін ұғымдар жиынтығы. Мысалы, құстың бұзылған ұясын түзе, сауап болады. Тал ек, сауап болады. Шөлдеген малға уақытылы су бер, сауап болады, тағы тағылар» [5]. Жастайынан обал мен сауаптың не екенін біліп өскен қазақ табиғатқа, адамға, жанды-жансызға жамандық жасаудан, зиян келтіруден бойын аулақ салып, оған қамқорлық танытуға бейім тұратыны хақ.

Кең байтақ далада, табиғат аясында емін-еркін көшіп жүріп табиғаттың бөлек жерлерін жақсы біліп қана қоймай, оны толық сезіне алған қазақтар жерлерге сырлы, мәнді, қайталанбас атаулар таба білген халық. «Біздің қазақ жер аты, тау атын әманда сол ортаның сыр-сипатына қарай қоя білген жұрт. Қайда, қандай бір өлкеге барсаң да, жер, су, жапан дүзде кездескен кішкене бұлақ атының өзінде қаншама мән-мағына, шешілмеген құпия сыр жатады».

*Бір тауда сұлу қыздың бөркі қалған,
Мөлтектеп терең көлде көркі қалған,
Бір тауда моншағы мен домбырасы,
Бірінде ел-жұртының реңкі қылған.
Бір суды жасы тамған «Ақкөл» депті,
Бір тауды камзол қалған «Мақпал» депті.
Бір көлді «Қанжығалы» деп атапты.
Бір суды «Терісаққан» өзен депті [3; 29].*

Жердің қасиетіне, ерекшелігіне, сол жерде болып өткен оқиғаларға қатысты жерге атаулар берілген. Мәселен, «Оқжетпес», «Бурабай», «Шідерті», «Орбұлақ», «Аңырақай» деген сияқты жер аттары. Атаулардың көп болуына кеңістіктегі мал шаруашылығы басым ықпал етті. Көшпелі өмір салты халыққа пана болатын, жері құнарлы, суы тұнық, шөбі шүйгін, жазы жайлы, қысы қолайлы, мал күтіміне сай жердің қыр-сырларын білуді талап етті. Жердің қыр-сырларын білу үшін оны мәтін ретінде оқу керек. Қазақта жерді мәтін ретінде оқыған, әр жерлерге мінездеме берген Асан Қайғыдан асқан адам жоқ. Асан Қайғы жерді жақсы таниды, ол дала төсінде өскен данышпан. Оның Қаратауға, Сайрамға, Сыр бойына, Шуға, Нұраға, Есілге, Ертіске, Баян тауына, Шыңғыс тауына, Алатауға тағы да басқа жерлерге сипаттама бергенін бәріміз де білеміз. Ертіске келгенде Асан ата былай деген екен:

*Көрем деп ұлы Ертісті тура келді,
Байқастап жағасында біраз жүрді.
Күйдім деп бала қарап отырмайтын,
Жер-ау, деп алдын ойлап болжап тұрды.
Сыырдың мүйізіндегі тікірейіп,
Көпірдің құлағындай тұр үртііп.
Күнінде сол кәпірдің жылайды-ау деп,
Кейін бұрды маясын іші кейін [6].*

Шідерті өзеніне келгенде:

*Көргенде тоқтап тұрды Шідертіні,
Жер екен топырағы асыл, суы шыны.
Бір айда майға бітер арық аттар,
Тоқтатар тұсағандай бос жылқыны.
Маясын тұсап біраз жатқан екен,
Шідерті деп атанды сонан, міне [6; 168].*

Сыр бойын көргенде:

*Секілді мынау Сырдың басы байпақ,
Аяғы жайылыңқы болар тайпақ.
Боларлық екі ауылға қонысы бар,
Жер еді бұрында өзі жүрген байқап,
Керек екен деп тұрды басын шайқап [6; 166].*

Бұлар сияқты жерге берілген мінездемелер қазақта жетерлік. Көріп отырғанымыздай, өзін табиғаттың баласы санайтын қазақ халқы анасын құрметтеген, қастерлеген, оның халық үшін маңыздылығын түсіне білген.

Көшпелілікті қазақтардың тек мал шаруашылығын жүргізу салтына қатысты түсіндірумен қатар, көшпелілік өмір сүру салты негізінде қазақтың дүниені түсінудегі ерекшелігі арқылы да түсіндіруге болады. Қазақ дүниетанымында «көш» деген ұғым бар. Бұл ұғымды халықтың танымындағы «дүние» ұғымына қатысты түсіндіріп көрейік.

Қазақта «дүние» ұғымына байланысты «жалған дүние», «опасыз дүние», «сұм дүние», «баянсыз дүние», «жарық дүние», «қиянатшыл дүние», «қу дүние», «мәңгі дүние» деген ұғымдар бар. «Дүние» ұғымы «бұ дүние» және «о дүние» деп екіге бөлінеді. «Бұ дүниенің» қызығы, сән-салтанаты, той думаны, махаббаты мен ләззаты, рахаты мол дүние. Бірақ «бұ дүние» жалған, алдамшы, опасыз, сұм, қиянатшыл, шектеулі. Шектеулі болатыны «бұ дүние» адам үшін туылғаннан кеудесіндегі жаны ұшып кеткенге дейінгі, яғни жаны «о дүниеге» көшіп кеткенге дейінгі, аралықты ғана қамтиды. Адамның өлуі — оның жанының «бұ дүниеден» «о дүниеге» көшуі. «О дүниені» қазақтар мәңгілік, шексіз деп түсінген. «О дүниеге» кеткен адамды «мәңгілік сапарға аттанды», немесе «бақилық болды», дейді. «О дүниелік» болған адамдардың қайтып оралмайтынын, қайта тірілмейтінін қазақтар ертеден білген. «Өтпейтін өмір жоқ, Сынбайтын темір жоқ», «Өткен қайтіп оралмас, Өлген қайтып келмес» немесе «Тумақ бар да өлмек бар», дейді қазақ халқы.

Шалкиіз жырау дүние туралы былай жырлайды:

*Қоғалы көлдер, қом сулар
Кімдерге қоныс болмаған,
Саздауға біткен қара ағаш
Кімдерге сайғақ болмаған,
Жағына жалаң жібек байлаған
Арулар кімнен қалмаған...
...Сақалына сары шіркей ұялап,
Миығына қара шыбын балалап,
Жазыда мал іздеген қазақтың
Басы қайда қалмаған.
Күлелік те, ойналық,
Киелік те, ішелік,
Мынау жалған дүние
Кімдерден кейін қалмаған [7]!*

Жалған дүние жалғандығын қылдырмай қоймайды. Адамның көзін түрлі-түрлі жылтыраған әдемілігімен, әсемдігімен қызықтырып алып, соңында ұшып өткен құстай жоқ болады.

*Дүние қызықтырған қызыл киік,
Бар адам соны қуған көңілі сүйіп.
Көпшілігі далақтап жете алмай жүр,
Азшылығы кенелген қолға тиіп [8].*

Адамды қызықтырған «қызыл киік» көпшілігінің уысына түспесе, кейбірінің қолына түсуі де мүмкін. Бірақ ол адамның қолында тұрақтап тұра алмайды, себебі ол жалған және уақытша ғана, өзеннің суындай әп-сәтте ағып кетеді. Абай айтпақшы:

*Өмір, дүние дегенің
Ағып жатқан су екен.
Жақсы-жаман көргенің,
Ойлай берсең у екен [9].*

Жалған дүние бір қалыпта тұрмайды, үнемі өзгерісте, біресе қарлы, біресе боранды, өлім мен өмір, қуаныш пен реніш, адалдық пен арамдық қатар жүреді дегенді аңғартады. Абайдың дүние ағып жатқан су деуі содан.

*Біздерді алдап келер дүние гаяр,
Сөйтіп жүріп адамға уын жаяр.
Қолыңды жарты сағат босатпайды,
Бірін тапсаң, тұрады бірі даяр [7; 163].*

Гаяр дүниенің алдауына түсіп, уын судай сіміріп, адамның нәпсісін оятатын сұм дүниенің берген ләззаты мен құмарлығының баянсыз екенін түсінбей жүрген пақырлар қаншама. Өзінің тән құмарлықтарын қанағаттандыру жолында «әділеттілікті, арлылықты, махаббатты» ұмытып, түрлі сұмдықтар мен айла-шарғыларды жасауға дейін баратын пенделер де жетіп артылады. Сөйтіп жүріп тапқан «қызыл киіктерінің» адамға ажал жеткенде біреуінің де арашашы бола алмайтындығын және жиған дүниелерінің бірінде «о дүниеге» алып кете алмайтынын түсінбейтін адамдар да бар. Кеудеден жан кеткенде жиған-тергенінді тастап өзін де о дүниеге аттанасың. Себебі адам өмірге «жалаңаш» келеді, «жалаңаш» кетеді. «Жалаңаш» келген адамның өзімен бірге «бұ дүниенің» заттарын «о дүниеге» алып кетуі мүмкін емес, заттар әлемінен адам үшін бұйырылатыны тек төрт қары бөз ахирет қана.

*Дүниеге қызығамыз несін біліп,
Аз күнгі қызығына есерленіп,
Жалаңаш кеп жалаңаш қайтамыз зой,
Мойыңға төрт қары бөз тесіп іліп [7; 179].*

Жан — кеудеге қонақ. Қонақ жанның кеудеден әйтеуір бір күні ұшып кететіні анық. Тіпті, адам дүние жинау, ойнап-күлу, тәннің ләззаты мен рахатын сезіну, тағы тағылар үшін емес, өлу үшін туған. Мейлі жарлы болсын, мейлі дәулеті асқан бай болсын, мейлі ғалым болсын, мейлі сауатсыз надан болсын — барлығының да баратын жері біреу-ақ. Адамдар туылу мен өлудің арасындағы өмірде әр түрлі болса, өлгеннен соң барлығы «топыраққа» айналып теңеседі.

*Адамзат – бүгін адам, ертең – топырақ,
Бүгінгі өмір жарқылдап, алдар бірақ.
Ертең өзін қайдасың, білемісің,
Өлмек үшін туғансың, ойла, шырақ! [9; 48]*

Дүние — жалған, өткінші. Дүниенің жалғандығын түсіне білген қазақ халқы күнбе күнгі «қамшының сабындай қысқа» өмірді бағалап, дүние жолын кумай, «руластарымен бірге у ішуге» дайын тұрған халық. Байлықтан, мал-мүліктен гөрі ар-намысты жоғары ұстаған, «қанағат қарын тойғызады» деп барға қанағат қылған халық. Ата-ананы, үлкенді сыйлауды «баланың әке алдындағы, кішінің үлкен алдындағы парызы» деп түсінген халық. Әр қазақ жеке мүддесінен туған қызығушылықтарын ұжымдық мүддеден жоғары қоймағандықтан, әрдайым қиналғандарға кол ұшын беріп отырған халық. «Бір сырлы, сегіз қырлы» болуды қалаған қазақ өзін шешен сөзбен, даналықпен, тапқырлықпен көрсете білген халық.

Қазақ халқы XIV–XV ғасырларда этнос болып тарих есігін ашты. Осы ғасырларда қазақ халқының төл сана болмысы қалыптасты. Төл санасының қалыптасуына байырғы тайпалардың түркі тіліндегі қалыптасқан дүниетанымы және ислам діні мен мәдениеті арқылы енген араб тіліндегі

философия әсер еткен. Қазақтың ойлау мәдениетінің қалыптасуына негіз болатын рухани қайнарлар осылар.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ғарифолла Есім. Қазақ философиясының тарихы. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2006. — 3-б.
- 2 Әбжанов Т.Ы. Қазақ философиясының рухы. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2003. — 9-б.
- 3 Қазақ халық әдебиеті. Ертегілер. — I-т. — Алматы: Жазушы, 1988. — 16 б.
- 4 Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. — II-т. — Алматы: Атамұра, 1998. — 301 б.
- 5 Қойшығара Салғараұлы. Ойлан, қазақ! — Астана, 2009. — 142 б.
- 6 Толысбай Кенжалы. Асан Қайғы. — Алматы: Дайк — Пресс, 2006. — 169 б.
- 7 Мұхтар Мағауин. Алдаспан. — Алматы: Атамұра, 2006. — 71 б.
- 8 Торайғыров С. Қамар сұлу. — Астана: Елорда, 1999. — 20 б.
- 9 Абай. Өлеңдер, поэмалар, аудармалар мен қара сөздер. — Алматы: Жібек жолы, 2005. — 143 б.

А.С.Сағатова, Е.К.Аринов

Бытие сознания казахского народа и его исторические основы

В статье сделана попытка определить бытие сознания казахского народа и его исторические основы. Отмечено, что совокупность самосознания, языка, мышления, менталитета, обычаев, традиций народа и составляет бытие сознания народа. В его определении авторы опираются на особенности национального языка казахов, мудрость воспитания, ораторское мастерство, которые проявляются в национальном духе.

A.S.Sagatova, E.K.Arinov

The Genesis of consciousness of the Kazakh people and its historical Foundation

The authors seek to determine the existence of consciousness of the Kazakh people and its historical Foundation. It is known that consciousness, language, thinking, mentality, tradition and culture of the people is the Genesis of consciousness. When establishing the existence of the consciousness of the Kazakh people, the authors refer to the peculiarity of the national language and to the wisdom in education, to the art speech, where the national spirit manifested.

References

- 1 Garifolla Esim. *The history of Kazakh philosophy*, Almaty: Kazakh university Publ., 2006, p. 3.
- 2 Abzhanov T.I. *The spirit of Kazakh philosophy*, Karaganda: KSU publ., 2003, 9 p.
- 3 *Kazakh folklore. Tales, I*, Almaty: Zhazushy, 1988, 16 p.
- 4 *The history of Kazakhstan, from ancient times till nowadays*: Five volumes, II v., Almaty: Atamura, 1998, 301 p.
- 5 Koishygara Salgaruly. *Think over, Kazakh!*, Astana: Foliant, 2009, 142 p.
- 6 Tolysbay Kenjaly. *Asan Kaigy*, Almaty: Dike-Press, 2006, 169 p.
- 7 Muhtar Magauin. *Aldaspan*, Almaty: Atamura, 2006, 24 p.
- 8 Toraiygyrov S. *Kamar sulu*, Astana: Elorda, 1999, 20 p.
- 9 *Abai. Poems, translations and words of wisdom of Abai*, Almaty: Zhibek zholy, 2005, 143 p.

Д.Б.Көшербаев

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: kosherbaev_das@mail.ru)

Саяси қатысу зерттеу объектісі ретінде

Мақалада «саяси қатысу» түсінігі ғылыми тұрғыдан қарастырылды. Автор саяси үдерістерге азаматтардың қатысуы жаңа тұғырнамалардың көмегімен бағаланатынын ескертеді. Саяси қатысу саяси зерттеу объектісі бола отырып, демократиялану барысындағы көптеген әлеуметтік-саяси өзгерістерге жауап беруге көмектеседі.

Кілт сөздер: ұлтшылдық, сепаратизм, этникалық қақтығыс, фашизм, ұлттық сезім, патриотизм.

Әр текті ұлттардың, халықтардың қоғамдық құрылыстарының ерекшеліктеріне сәйкес билік жүргізу әдісінде және саяси өмірінде ешбір елде қайталанбайтын өзіндік бір көрініске ие болатындығы жайлы ежелгі фелсафашыларға жақсы таныс болған. Геродот, Тацит, Полибий, Цезарь, Светоний Транквилл скифтердің, германдықтардың, галлдардың, римдіктердің қоғамдық-саяси құрылысы мен билікке күрес барысындағы іс-әрекеттері жайлы көптеген еңбектер мен қолжазбалар қалдырған. Бұл тұстағы саяси қатысу мәселесі шектеулі болды. Тек белгілі бір еркіндіктер мен бостандықтарға ие «Полис» азаматтары ғана қоғам өміріне маңызды болып табылатын шешімдерді талқылауға және қабылдауға қатыса алған.

Аталмыш ғалымдардың саяси құбылыстар жайлы тұжырымдамалары мен ойлары саясаттанудағы көптеген жайттарға көңіл бөлуге жол ашады. Соның ішінде саяси қатысу мәселесі де бар.

Саяси қатысу мәселесін өзекті етіп қарастыруда, оны маңызды ғылыми-зерттеу саласы етіп бедерлеп көрсетуге көптеген атақты ойшылдар да өз үлестерін қосқан. Аристотель, Н.Макиавелли, Дж.Локк, Сенека, А.Смит, Г.Гегель және басқа да көптеген ғалымдар мемлекеттік құрылыс пен саяси «ритуалдарға» қатысу, билікке күрес барысындағы адамдардың іс-әрекеттері жайлы азулы еңбектер мен қолжазбалар қалдырған.

Бүгінгі қоғамдық ғылымдарда саяси қатысудың мазмұны мен формаларына қатысты әркілі пікірлер орныққан. Мәселен, әлеуметтанушы Ф.Теннис саяси қатысу мәселесін қоғамның дамуымен байланыстырады. Ф.Теннистің пікірінше, қоғам дамуы барысында «қауымдастық дәуірі» мен «қоғам дәуірін» өткереді. Бірінші дәуірінде негізгі субъект қауымдастық болады. Екінші дәуірінде субъект мемлекет болып табылады [1]. Яғни, екінші дәуірінде мемлекеттік немесе қоғамдық істерге қатысу «ритуалы» туындайды. Ол тұстағы «ритуалдар», Ф.Теннистің түсіндіруінше, саяси қатысу қызметін атқарған. Мұны әлеуметтанушы Р.Макайвердің сөзімен түсіндіргенде: «Индейц-юрктер мен андаманцтарда шіркеулері болмаса да діншіл болып келеді. Сол тәрізді мемлекеттілігі жоқ, алайда олар белгілі бір деңгейде саяси болып табылады» [2].

Мұндай пікірге әр түрлі дәстүрлі қоғамдарды (Индонезия, Нигерия және т.б.) зерттей келе, К.Герцте келеді. Оның пікірінше, рәсім (церемония) саясатты қозғаушы күш болған және рәсім саясаттың формасы емес, оның мазмұны [1]. Бүгінгі қоғамда да, дәстүрлі қоғамдарда да халық тек «көгермен» ретінде қаралған. Халықтың міндеті — өздеріне тиесілі ритуалдардың бөлігіне қатысулары арқылы басшының билігін легитимді ету. Билікті мойындайтындықтарын белгілі бір көріністер (ритуалдық билер, өзгеде салтанатты іс-шаралар) арқылы бекіту. Осыдан байқайтынымыз, әр дәуірдің өзіндік тіршілік ортасы мен қоғамдық өмір ерекшеліктеріне сәйкес саяси қатысу формалары орнаған.

М.Фуконың пікірінше, қазіргі саяси феномендер Ағарту дәуірінде ХІХ ғасырларда пайда болған [3]. Оның ішінде саяси қатысу мәселесі де бар. Ал, К.Мангейм бойынша, саяси қатысудың саяси тұрғыдан жетіліп, орнығуы — ХХ ғасырдың екінші жартысы. Осы тұстан бастап демократияның мазмұны өзгереді. Азаматтардың саясатқа қатысуының артуы қоғам өмірінің бүкіл дерлік салаларының іргелі демократиялануына әкеледі. Бұған дейінгі демократияны толыққанды демократия деп атауға келмейді. Себебі «тұрмыстық және білімдік салаларда саяси маңызы бар топтардың ғана мүдделерінің басымдылығын білдірген» [4].

Алайда, тек ХVII–ХIX ғасырларда саясаттану ғылымында саяси қатысу мәселесінде жүйелік зерттеу бағыты анықталады. Осы аралықтағы саяси қатысу мәселесіне қатысты тың зерттеулер

демократияның қазіргі теорияларының негіздерін салған батыс ғалымдарының есімдерімен байланысты. Олардың қатарында Дж.Локк, Ш.Л.Монтескье, Ж.Ж.Руссо, Дж.Милль, Т.Джефферсон, Алексис де Токвиль және тағы басқалар саяси қатысу мәселесін демократияның өзегі, негізгі тірегі ретінде қарастырады. Мәселен, Дж.Локк пен Ш.Л.Монтескье либерализмнің басты принципі жеке бас бостандығын алға тартады. «Заң жоқ жерде, бостандықта жоқ», — деп санаған Дж.Локк. Бостандық, Дж.Локк жалғастырады, заң шеңберінде жеке мүмкіндіктерді пайдалану [5]. Азаматтарға саясатқа араласу мүмкіндігі, заң жүзінде бекітіле отырып, берілген. Және де саясатқа қатысу, қатыспау еркі де берілген. Саясатқа қатысу табиғи заңдардың қатарында. Сондықтан азаматтардың мемлекеттік саясатқа араласуына ешкім тыйым сала алмайды. А.Токвиль Американың демократиялық мемлекетке айналуының сырын азаматтардың өз ойларын еркін жеткізе алуы мен мемлекеттік саясаттың ашық талқылау негізде жүргізілуінен көреді.

Саяси қатысу мәселесін қарастырудағы зерттеулер мен ілімдердің жаңа бағыттарының туындауы көрнекті батыстық зерттеушілердің есімдерімен байланысты. Осы мәселеге қатысты қалам тартқан Р.Даль, М.Конвей, Р.Миллс, С.Липсет және тағы басқалардың зерттеулері саяси қатысуды жаңа деңгейге көтерді. Аталған ғалымдардың зерттеулерінде саяси субъектілердің саясатқа тікелей немесе жанама қатысуы (қатыспауы) теориялық және эмпирикалық деңгейде жан-жақты зерттелген.

Дегенмен, батыстық саясаттануда саяси қатысудың орны мен рөлі саяси үдерістерде біржақты анықталмаған. Сол себепті батыстық зерттеулерде орын алған теорияларды украиндық ғалым Э.Клюенко [1] екі топқа бөліп қарастырады. Бірінші топқа саяси қатысуды қоғамға үлкен «конструктивті» әсері бар деп қарастыратын теорияларды жатқызады. Екіншіге саяси қатысуды қоғамның саяси өмірінде шынайы мүмкіндіктерін толық орындай алмай жүр деген теорияларды жатқызады. Оны ғалым «сыни» («критический») деп атайды.

Бірінші топқа құрылымдық функционализм және шиеленіс (қақтығыс) теорияларының жақтастарын жатқызуға болады. Бұл екі теорияда саяси өмірдегі саяси қатысу құбылысын өз қырларынан қарастырады. Функционализм саяси қатысуды әлеуметтік жүйенің тепе-теңдігін ұстап тұратын саяси жүйенің маңызды элементі ретінде қарайды. Мәселен, Т.Парсонстың пікірінше, саясат әлеуметтік жүйенің басты жүйенің бірі, қызметі – бағыт бағдар беру. Ал саяси қатысу — осы жүйешіктің элементтерінің бірі [6]. Р.Мертон үшін саяси қатысу — «саяси машинаның» басты тетіктерінің бірі [7]. Осы тетіктердің көмегімен, С.Липсет жалғастырады, қоғамдағы демократияның тұрақтылығы қамтамасыз етіледі. Яғни әр түрлі әлеуметтік топтар үшін шешім қабылдау құрылымына кіру жолы ашылады [8]. Б.Барбердің пікірінше, «саяси қатысу — жоғарғы әлеуметтік таптардың үстемдігін шектеу тетігі» [9]. Сонымен, бұл бағыттың жақтастарының пікірінше, саяси қатысудың басты функциясы — демократияны жүзеге асыра отырып, әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ету.

Шиеленістік парадигма шеңберінде саяси қатысу қоғамдық дамуды қоздырушы факторлардың бірі ретінде қаралады [10]. Яғни батыстық шиеленістанушылар үшін саяси қатысу саясаттағы институцияланған шиеленістің бір түрі. Мәселен, Л.Козердің [11] түсіндіруінше, саяси қатысу — қоғамда жинақталған негативті эмоциялар мен наразылықтарды шығару жолы. Шиеленістік теорияны жақтаушылардың пікірінше, саяси қатысу — бағытталатын және басқарылатын конструктивті шиеленіс. Осы орайда Р.Дарендорф [12] демократия жағдайындағы саяси қатысу қоғамдағы әлеуметтік таптардың арасындағы реттелген дискуссиясы деп атайды.

Д.Белл постиндустриализм теориясында саяси қатысу мәселесінің болашағына оң көзқараспен қарайды. Зерттеуші азаматтардың қазіргі таңда саяси қатысуының белсенділіктерінің артқандығын айтады. Алайда бұл болашақта шиеленістік жағдайды тудыруда мүмкін екендігін ескертеді. Д.Белл ескертулерінің жаны бар. Бүгінгі батыс елдерінде орын алып отырған «бейбіт» наразылықтар (соңы көліктерді өртеумен, дүкендерді қиратумен аяқталады) саяси қатысу аясының ұлғайғандығын байқатады.

Супериндустриалды қоғамның төртінші толқынында, Э.Тоффлердің пікірінше, саяси қатысудың аясы тіптен кеңейе түседі. Бұл эволюциялық дамудың нәтижесі. Қоғамның дамуы кезінде туындаған шиеленістердің қоғамда орын алуынан демократиялық қатысу формалары қалыптасады. Осындай дамулардың нәтижесінің бірі — жаңа ақпараттық технологиялардың пайда болуы. Телекоммуникациялық технологиялар болашақта «азаматтардың саяси шешімдерді қабылдауға тікелей қатысуының көптеген жолдарын ашады» [13]. Саяси өмірге кезкелген азамат үйінен шықпай-ақ қатыса алатын болады.

И.Масуданың пікірінше, электронды коммуникациялық құралдардың дамуы болашақта демократияның болмысын өзгерте отырып, бүгінгі біздің түсінігіміздегіден өзгеше демократия формасына әкеледі. Электронды коммуникациялық құралдар тікелей демократияның басты құралына айналуына байланысты болашақты «компьютопия» деп атайды [14]. Адамдар өздерін «техникасыз» елесте алмайтын жағдайға келеді. Қоғам өмірінің бүкіл салаларының ақпараттануы Оруел «1984» атты еңбегінде жазған болжамдардың бәрінің шындыққа айналуына әкеледі.

Екінші топқа жататын зерттеушілер саяси қатысуды сыни салқындықпен қарастырады. Бұл бағыттың өкілдерінің пікірінше, саяси қатысу, оның ішінде халықтың саясатқа қатысуы — «болмашы қиял», «иллюзия». Г.Маркузенің [15] пікірінше, бұқара басқарушы саяси элитаға ешқандай қысым жасай алмайды. Ол демократияның басты міндеті «халық билігінің» көрінісін ғана жасайды. П.Сорокин [16] осы пікірді жалғастыра келе, «ерікті азаматтар саясатта «нөлдік» белгіге тең» және «билік халықтың беделін пайдалана отырып басқарады. Соның атынан сөйлейді. Алайда халықтың атынан сөйлей отырып, өздерінің жасырын істерін бүркемелеуге тырысады». Осы тектес пікірлерді Ч.Р.Миллс, Т.Адорно, Ю.Хабермас және басқа ғалымдар білдіреді.

Азаматтардың саяси өмірге қатысуын, оған әсер етуші факторларды С.Верба, Г.Алмонд, М.Каазе, Дж.Ким, Л.Милбрайт, Н.Най, Г.Перри және басқалары жан-жақты қырынан қарастыруға тырысады. Аталған ғалымдар саяси қатысуды саяси жүйенің шеңберіндегі құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар ұлттық-мәдени дәстүрлер, саяси мәдениет құбылыстарымен байланыстыра қарастырады. Саяси қатысуды, Г.Алмонд пен С.Вербаның пікірінше, «белсенді азамат құндылықтарын терең сезінгендер ұстап тұр» [17]. Ондай сезімдердің басым болуы азаматтарды саяси құрбандыққа немесе қоғамда орын алған өткір мәселелерді шешуге белсене араласуына әкеледі. Ол экологиялық қозғалыстарға, партияларға мүше болу және заңды жолдар арқылы өз ойларын ресми билікке жеткізуге ұмтылудан көрінеді. Ал, неміс ғалымы М.Каазенің пікірінше, «саяси қатысуға саяси жүйенің әр түрлі деңгейлерінде шешім қабылдауға азаматтардың ерікті түрді әсер етуге бағытталған кез келген іс-әрекеттері жатады» [18].

Отандық ғылымда «саяси қатысу» мәселесінің көтерілуі кеңестік ғылым тарихынан бастау алады. Кеңестік ғылыми ортаға «саяси қатысу» ұғымы шамамен XX ғасырдың бас кезінде енді. Алайда жекелеген саяси ұғым ретінде 1950-жылдары ғана бірте-бірте қолданыла бастады. Тек екі он жылдықтардан кейін ғана бұл ұғымға жан-жақты ғылыми талдау жасалды деуге болады.

Осы себепті де 80-жылдардың соңы мен 90-жылдардың басында Ресейде саяси қатысу мәселесіне қатысты еңбектер жарық көрді. Сонымен қатар ресейлік шындыққа сәйкес бейімделген зерттеулер көптеп жүргізіле бастады. Осындай зерттеулердің қатарына Д.Гончаровтың монографиясын жатқызуға болады [19]. Ол саяси қатысу институтын өте күрделі әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде түсіндіруге тырысқан алғашқы еңбектердің бірі. Алайда «саяси қатысу» ұғымының табиғаты мен демократиялық жолдарының мән мағнасын толық ашып көрсете алмады.

Соңғы жылдары саяси қатысу мәселесі Д.В.Макаров, Д.В.Коннычев, Э.В.Чекмарев еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Сайлау үдерісі барысындағы саяси қатысу формалары мен жастардың саяси белсенділіктері С.Н.Захаров, В.В.Инютин, О.М.Карпенко, И.А.Ламанов зерттеулеріне арқау болған. Саяси қатысу ресей ғалымдарымен зерттеліп, ой-түйіндер жасалып жатқан мәселелер санатында.

Қазақстан саясаттану ғылымында саяси қатысу мен саясатқа қатысу жолдары туралы жеке әрі көлемді зерттеулер өте аз. Алайда саяси қатысуды қоғамдағы жекелеген топтардың саяси белсенділігімен, демократиялық жаңарулар үдерістерімен байланыстыра және саяси әлеуметтену мен саяси мәдениет ерекшеліктеріне баса назар аударатын, жалпы теориялық дәрежеде қарастыратын зерттеулер баршылық. Бүгінгі Қазақстан ғылымында саясаттағы жастардың, әйелдердің, саяси немесе қоғамдық ұйымдардың, жалпы азаматтардың орны мен саяси қатысу аспектілеріне қатысты зерттеулер баспаға беріліп, жарық көруде.

Мәселен, саясаттанушы Г.Алтынбекова бүгінгі қоғамдағы өзекті мәселелер санатындағы саяси қатысудың гендерлік аспектілерін жете зерттеумен айналысуда. Г.Алтынбекованың пікірінше, «саяси қатысу дегеніміз — әлеуметтік-саяси қауымдастықтың мүшелерінің жеке немесе топтық негізде саяси шешімнің қабылдануына әсер етуге және әр түрлі деңгейлерде — жергілікті, аудандық, жалпыұлттық, жетекшіні сайлауға, атсалысуға бағытталған іс-әрекет» [20].

Қазіргі саяси ғылымда саяси қатысу табиғатын анықтауда қайшылықтардың орын алуы бекер емес. Ол бүгінгі ғылымда саяси қатысу табиғатын зерттеудегі әдіс-амалдардың сан алуан түрлерінің дамуы мен зерттелу мәселесінің сан қырлылығымен байланысты.

Соның бір көрінісі саяси қатысуды зерттеуде қоғамда орын алған иррационалды құбылыстарға қатысты зерттеулердің көмегі зор екендігі сөзсіз. Әсіресе саяси мәдениеттің саяси қатысудың иррационалды жақтарын түсініп білудегі рөлі зор. Қазақстан ғылымында да саясаттағы иррационалды аспектілерге қатысты зерттеулер жоқ емес. Оларда субъектілердің саясатқа қатысы, мінез-құлқы, саяси мәдениеті, саяси әлеуметтенуі сияқты мәселелер кеңінен талқылануда. Себебі саяси мәдениет нақтылы саяси жүйенің сипатын, қазіргі саяси тәртіптің мәнін, қоғамдық топтар ерекшеліктерін, саяси процестердің даму жолын және бағытын түсінуге мүмкіндік береді. Саяси мәдениет адамдардың жүріс-тұрысы мен әр түрлі ұйымдардың қызметіне, олардың ішкі және сыртқы саясат құбылыстарын ұғынуға, саяси болжам жасауына тікелей әсер етеді [21].

Кейінгі еңбектерде ғана саяси қатысудың түпкілікті көріністері айқындалып, ғылыми «мүсіні» біртіндеп кескінделе түседі. Әсіресе бұл мәселе төңірегінде отандық саясаттанушы Г.Нұрымбетованың қазақстандық шындыққа сәйкес жүргізген ғылыми зерттеуінде саяси қатысу мәселесіне жан-жақты талдау жасалған [22]. Саяси ілімдер тарихында, саяси тәртіптер шеңберінде саяси қатысуға қатысты тұжырымдар жете зерттелген. Және де Қазақстан азаматтарының саяси қатысуы қолданбалы зерттеулер көмегімен дәлелдене қарастырылған.

Сонымен қатар аталмыш ғалымдар саяси қатысуды зерттеу қиындығымен қатар, оны этимологиялық жағынан да анықтаудың оңай еместігін айтады. Себебі батыстық саясаттанушылар саяси қатысуды «демократия», «менталитет», «идеология», «сенім», «құндылық», «белсенділік» сияқты ұғымдардың аясында немесе солармен байланыстыра қолданады. Оның үстіне отандық және ресейлік зерттеулердің басым көпшілігінде «саяси қатысу» ұғымы моральдық-саяси сипаттағы «саяси сана», «саяси мәдениет», «саяси әлеуметтену» мәселелерімен мәндес немесе олармен бұркемелене қолданылуда. Осы тектес құбылыстар саяси қатысуды анықтауда өзіндік кедергілерін келтіруде.

Саясатқа қатысу табиғатын нақтылы саяси қатысудың қандай түрлері болатындығына тоқталмайынша, ашып көрсетуге болмайды.

Саяси қатысу ретінде индивидтің саясаттағы іс-әрекетін немесе оған қатысты қатынасын қарастырады. Және де мұндай қарым-қатынас пен іс-әрекеттердің шеңберлері айқын анықталған. Осыған сәйкес саяси қатысудың екі түрін бөледі: тікелей және өкілдік. Тікелей азаматтардың өздерінің саяси шешім қабылдауға қатысуын айтамыз. Өкілдік өзі емес, өзінің атынан сөйлейтін адамды тағайындауы.

Алайда саясатқа қатысудың мазмұны, себептері, жолдары саяси тәртіпке, территория көлеміне, халық санына және т.б. жайттердің әсерінен өзгеріп отырады.

Батыстық әлеуметтік-саяси ғылымдарда саяси қатысудың екі түрін бөледі: біріншісі — «конвенционалды», екіншісі — «конвенционалды емес». Олардың әрқайсысының өзіндік құрылымы болады.

1. «Конвенционалды» саяси үдерістерге тұрақты саяси жүйе жағдайында легитимді түрде қатысуы. Яғни, демократиялық саяси үдерістерге кедергі келтірмейтін іс-әрекеттерді айтамыз. Американдық саясаттанушылар К. Джанда, Дж.Берри және Дж.Голдман конвенционалды қатысудың екі түрін бөледі:

Біріншісі, билік пен саяси жүйені қолдайтындықтарын білдіруге бағытталған іс-әрекеттер – белгілі бір оқиғаларға қатысты өткізілетін мерекелік іс-шараларға қатысу, сайлау науқанына бақылаушы есебінде қатысу. Тіпті мемлекеттік нышандар белгіленген төс белгіні тағу, байрақты көтеруге қатысу. Бұл мемлекетті, жалпы саяси жүйені жанама түрде болсын қолдайтындығын білдіреді.

Екіншісі, билікке қысым жасауға немесе қоғамдық өмірдің белгілі бір жақтарын өзгертуге бағытталған іс-әрекеттер. Бұған мынадай қатысу түрлері топтастырылады: а) белгілі бір сайлаушылар тобының мүддесін білдіретін партияға немесе үміткерге дауыс беру; ә) қоғамдағы белгілі бір өткір мәселелерге назар аударту мақсатында ресми билік өкілдерімен байланыс құру; б) инициативтік қозғалыстар (референдум өткізуге қол жинау, билік өкілдеріне немесе БАҚ-қа хат жолдау); в) ресми рұқсат етілген шерулерге, наразылық жиындарына қатысу; г) сайлау науқанын қаржыландыру және т.б.

2. «Конвенционалды емес» саяси дағдарыс жағдайында саясатқа қатысу. Бұл не заңды, не заңсыз түрде болуы мүмкін [1; 47].

Конвенционалды емес саяси қатысу «бейбіт» және «күш қолдану» жолдары арқылы жүзеге асады. Алғашқысы шерулерге қатысу, наразылық шараларын өткізу сияқты ресми рұқсат етілмеген іс-шараларға қатысу. Бұлар бейбіт жолмен өтеді. Себебі мұндай іс-шараларға жиналғандардың басым көпшілігінің мақсаты — ресми билік өкілдерінің назарын қоғамда орын алған әлеуметтік,

экономикалық, саяси мәселелерге аудару. Мұндай бейбіт азаматтық бағынбаушылық іс-шаралары өз бастауын М.Ганди мен М.Л.Кингтен алады. Ал, екінші «күш қолдану» түрінде азаматтар шерулерге белгілі бір мақсат қоя отырып шығады. Ол, жоғарыда айтылғандай, жалпы қоғамға ортақ мәселелерді шешу емес, тәртіпсіздік шараларын өткізу. Автокөліктер мен дүкендерді қирату, ресми билік орналасқан ғимараттарды әр түрлі «құралдардың» (жұмыртқа, бояу және т.с.с.) көмегімен ластау, қаралау. Мұндай саяси қатысу түрі бүгінгі Еуропа елдерінде кең етек алған. Және де жыл санап мұндай іс-әрекеттердің жақтастары мен көшіріп алушыларының қатары артып, саяси «ауа райы» мамыржай саналып келген өзге елдерге де таралуда.

Н.Най мен С.Верба саяси қатысу легальді болу керектігіне баса назар аударады. Легальді өлшемімен қатар легитимді өлшемінде қолданған орынды. Көптеген батыстық зерттеушілер еңбектерінің негізі ретінде Н.Най мен С.Верба ұсынған «конвенционалды» саяси қатысудың он екі түрін қарастырады: 1) президенттік сайлауларға үзбей қатысу; 2) жергілікті сайлауларға әрдайым қатысу; 3) белгілі бір ұйымның қоғамдық қызметтеріне атсалысу; 4) қоғамдағы өзекті мәселелерді шешуге белсенді атсалысу; 5) өзгелерді сайлауға үгіттеу шараларына қатысу; 6) ара-тұра болсын сайлау барысында партияның немесе үміткердің мүддесі үшін жұмыс жасау; 7) жергілікті билік өкілдерімен белгілі бір мәселелер бойынша байланыс құру; 8) жоқ дегенде бір рет саяси жиындарға немесе съездерге қатысу: соңғы үш жыл ішінде; 9) облыс немесе мемлекет басшылығымен қоғамдағы өткір мәселелерге қатысты байланыс құру; 10) аймақтық деңгейдегі мәселелерді шешуге бағытталған топ немесе ұйым құруға мұрындық болу; 11) сайлау науқанында үміткерге немесе партияға қаржылай демеушілік жасау; 12) саяси клубқа немесе ұйымға мүшелік ету [23].

Н.Най мен К.Верба өз зерттеулерінің негізінде конвенционалды саясатқа қатысудың төрт ерекше тұрпаттарын ажыратады, олар: 1) сайлауға қатысу; 2) сайлауалды күреске қатысу; 3) топтық белсенділік; 4) жекелеген саяси байланыстар [20].

1988 жылы американдық зерттеуші Х.-М.Уэлингер қатысудың жаңа құрылымын құрады. Ол мынадай түрлерін көрсетеді: 1) сайлауға қатысу; 2) ерекше мәселелерді шешуге қатысу; 3) партия қызметіне қатысу; 4) азаматтық бағынбаушылық іс-шараларына қатысу; 5) қарсылық, наразылық білдіру [24].

Ағылшын ғалымы А.Марш саяси қатысудың екі негізгі түрін ажыратады: ортодоксалды және ортодоксалды емес. Ортодоксалды түріне саяси жүйенің тұрақтылығы мен қызмет етуін қамтамасыз ететін және заңды жолдар арқылы қойылған талаптар жатады. Ортодоксалды емес түріне саяси жүйенің тұрақтылығы мен қызмет етуіне қарсы бағытталған талаптар мен іс-шаралар жиынтығы жатады [25].

А.Маршпен ұқсас пікірді Л.Милбрайтта ұстанады. Ол саяси қатысуды конвенционалды (легальді, заңды) және конвенционалды емес (заңсыз) деп екіге бөледі.

Интенсивтілік деңгейіне тұрақты және эпизодты, жүйелі және периодикалық деп ажыратады. Л.Милбрайт саяси қатысудың үш негізгі түрін ажыратады: «белсенді» (мемлекеттік немесе партиялық аппаратты басқару, сайлауға түсу және т.б.), «аралық» (саяси жиындарға қатысу, саяси іс-шараларға қатысу және т.б.), «бақылаушылық» (шерулерде ұран тақтайшаларын ұстау, саяси пікірталастарға өзгелерді тарту), «апатиялық» – азаматтардың саясатқа аудармауы.

С.Хантингтон іс-әрекеттердің себеп-салдарына қарай саяси қатысуды екіге бөледі: автономды (саясатқа өз еркімен араласу, батыс елдеріне тән) және жұмылдырушылық (мемлекеттің қысымының әсерінен саясатқа қатысу, дәстүрлі қоғамдарға және тоталитарлы, авторитарлы тәртіптерге тән) [26]. Соңғысы посткеңестік елдерде де кең тараған. Себебі 70 жыл тоталитаризм шырмауында болып, «тәртіп» не айтса, соны істеп үйренген адамдар бірден ерікті азаматтарға айнала алмайды.

М.Вебер «Политика как призвание и профессия» атты еңбегінде саяси қатысудың үш мүмкін деңгейін ажыратады: а) саясатпен кәсіби айналысу; ә) саясатқа «қосалқы» қатысу; б) «жағдайға» байланысты қатысу.

Кәсіби деңгейге өмірлерін саясатқа арнаған саяси жетекшілер мен саяси жетекшілерге кәсіби қызмет көрсетушілер: партия жетекшілері, шенеуніктер, саяси технологтар, тілшілер және т.б. жатады.

Екінші деңгейге қоғамдық ұйымдар мен партиялардың белсенділері жатады. Саяси шерулерге, сайлауларға бақылаушылар ретінде қатысса да, саясаттан өзге мүдделерінің жоғарылығынан осы деңгейге жатқызылады.

Үшінші деңгейге басым көпшілік азаматтар жатады. Олардың саяси қатысуы сайлау мен билікке қолдау, не қарсылық білдіруден аспайды. Н.Ильиннің сөзімен айтқанда, «адамдар төрт жылда бір рет демократия жағдайында өмір сүреді» — парламент немесе президентті сайлау күні [27].

Бүгінгі күні мойындалған және кең тараған саяси қатысудың түрлеріне мыналар жатады:

- 1) заңшығарушы, атқарушы және сот орган-субъектілеріне өкілдерді сайлауға қатысу;
- 2) референдум, маңызды мемлекеттік құжаттарды талқылауға;
- 3) саяси партияларға, кәсіподақтарға, клубтарға және өзге қоғамдық-саяси бірлестіктерге мүше болу;
- 4) әр түрлі саяси шараларға, кампанияларға қатысу;
- 5) саяси шерулер, ереуілдер, пікірталастар және т.с.с. атсалысу [28].

Азаматтардың саяси қатысуында объективті жағдайлармен қатар (саяси мәдениет, елдегі саяси ахуал) субъективті жағдайларда үлкен роль ойнайды, яғни, азаматтардың саясатқа қатысу себептері, құндылықтары, білімі, қажеттіліктері [20].

Саяси қатысуды белсендендіретін факторлардың қатарында азаматтардың әлеуметтік-экономикалық мәртебесі (білімі, кәсібі, табысы), сонымен қатар жас ерекшеліктері мен жынысы да үлкен рөлге ие.

Сонымен байқағанымыздай, саяси өмірге қатысу мәселесі ғалымдарды ертеден бері ойландырып келе жатқан саяси мәселелердің қатарында екендігі. Саяси қатысу мәселесіне қатысты пікірлер мен ұстанымдар әр дәуірде орын алған саяси тәртіптер мен саяси ғылымдағы тұғырнамаларға сәйкес өзгеріп, әр текті талқыланып отырылған. Бүгінгі таңда саяси қатысу — демократияның басты өзегі. Сол себепті де, демократияға бет бұрған мемлекеттердің басты мақсаттарының бірі азаматтардың саяси өмірге қатысу тетіктерінің заңды жолдарын құрып, оны қамтамасыз ету болып отыр.

Қорыта айтқанда, саяси қатысу дегеніміз — азаматтардың мемлекеттік істерге демократиялық жолдар арқылы атсалысуы және өз ойларын немесе қоғамда орын алған мәселелерге қатысты өз ұстанымдарын бейбіт түрде жеткізулері.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Клюенко Э. Политическое участие: теория, методология и измерение с применением метода шкалограммирования по Гутману // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 4.
- 2 Макайвер Р. Реальность социальной эволюции // Американская социологическая мысль / Под ред. В.И.Добренкова. — М.: Изд-во МУБП, 1996. — С. 80.
- 3 Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / Пер. с фр. С.Табачниковой. — М.: Касталь, 1996. — С. 237–246.
- 4 Манхейм К. Человек и общество в эпоху преобразования // Манхейм К. Диагноз нашего времени / Пер. с нем. и англ. М.И.Левина, С.В.Карпушиной, А.И.Миллера. — М.: Юрист, 1994. — С. 289.
- 5 Локк Джон. Сочинения: В 3 т. Т. 3 / Пер. с англ. и лат. / Ред. и сост., авт. примеч. А.Л.Субботин. — М.: Мысль, 1988. — С. 293.
- 6 Парсонс Т. О структуре социального действия / Под общ. ред. В.Ф.Чесноковой и С.А.Белановского. — М.: Акад. проект, 2002. — 877 с.
- 7 Мертон Р.К. Явные и латентные функции // Американская социологическая мысль / Под ред. В.И.Добренкова. — М.: Изд-во: МУБП, 1996. — С. 451–461.
- 8 Липсет С. Политическая социология // Американская социология / Пер. с англ. В.В.Воронина и Е.Е.Зиньковского. — М.: Прогресс, 1972. — С. 213.
- 9 Барбер Б. Структура социальной стратификации и тенденции социальной мобильности // Американская социология / Пер. с англ. В.В.Воронина и Е.Е.Зиньковского. — М.: Прогресс, 1972. — С. 237.
- 10 Коллинз Р. Теория конфликта в современной макроисторической социологии // Философская и социологическая мысль. — 1993. — № 6. — С. 81–99.
- 11 Козер Л. Функции социального конфликта / Пер. с англ. О.А.Назаровой. — М.: Идея-Пресс, 2000. — 203 с.
- 12 Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта // Социологические исследования. — 1994. — № 5. — С. 143.
- 13 Тоффлер Э. Третья волна. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 2002. — С. 672–686.
- 14 Масуда Е. Компьютопия. — М.: Идея-Пресс, 1998. — С. 347, 348.
- 15 Маркузе Г. Одномерный человек / Пер. с англ. А.А.Юдина. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. — С. 146–165.
- 16 Сорокин П. Социальная и культурная мобильность // Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество: Пер. с англ. / Сост. ред. А.Ю.Согомонов. — М.: Политиздат, 1992. — С. 343.
- 17 Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Политические исследования. — 1992. — № 4.
- 18 Marsh A., Kaase M. Measuring Political Action // Barnes S.H., M.Kaase et al. Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies. Beverly Hills, CA: Sage Publications, 1979, Ch. 3. — P. 57–96.

- 19 Гончаров Д.В. Теория политического участия. — М.: Юрист, 1997. — 206 с.
- 20 Алтынбекова Г. Гендерное измерение политического участия: новые концепции и подходы. — [ЭР]. Режим доступа: <http://giacgender.narod.ru/n6m1.htm>
- 21 Джаппарова Р. Саяси мәдениеттің қалыптасуы // Саясат. — 2003. — № 8. — 46–48-б.
- 22 Нұрымбетова Г. Қазақстан қоғамын жаңартуға азаматтардың саяси қатысуы: Саяси ғыл. д-ры ... дис. — Алматы, 2006. — 277 б.
- 23 Verba S., Nue N. Partizipation in America: Political Democracy and Social Equality. — NewYork., 1972. — P. 73.
- 24 Словарь по политологии / Под ред. проф. В.Н. Коновалова. — Ростов н/Д.: Изд-во РГУ, 2001. — С. 43.
- 25 Шестопал Е.Б. Очерки политической психологии. — М.: ИНИОН, 1990. — С. 29.
- 26 Зарубежная политология: Словарь-справочник / Под ред. А.В.Миронова, Г.А.Цыганкова. — М.: Независимый открытый университет, 1998. — С. 239–241.
- 27 Фабрики мысли и Центры публичной политики. Международный и первый российский опыт / Под ред. А.Ю.Сунгурова. — СПб.: Норма, 2002. — 176 с.
- 28 Абдиева Г. О некоторых особенностях становления политической субкультуры в Казахстане // Евразийское сообщество. — 2003. — № 4. — С. 20, 21.

Д.Б.Кошербаев

Политическое участие как объект исследования

Статья посвящена вопросу актуальных научных подходов к анализу концепта «политическое участие». Автор рассматривает политику как сферу политической деятельности граждан, социальных общностей и групп. Выделены основные подходы к использованию понятия «политическое участие» и понимания природы явлений, обозначенных этим понятием: исторический, философский, политологический, социологический. Автор заключает, что политическое участие есть нормативно оформленное действие, контролируемое властью.

D.B.Kosherbayev

Political participation as object of research

Article is devoted to consideration of actual scientific approaches to the concept analysis "political participation". The author considers policy as the sphere of political activity of citizens, social communities and groups. As the main approaches to use of concepts political participation and understanding of the nature of the phenomena designated by this concept are allocated: historical, philosophical, politological, sociological. The author concludes that political participation is standardly issued action controlled by the power.

References

- 1 Klyuenko E. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2005, 4.
- 2 Makayver R. *The American sociological thought* / Under the editorship of V.I.Dobren'kov, Moscow: Publ. house MUBP, 1996, p. 80.
- 3 Foucault M. *Volya to truth: on that party of knowledge, the power and sexuality* / The lane from fr. S.Tabachnikova, Moscow: Kastal, 1996, p. 237–246.
- 4 Mankheym K. *Chelovek and society during a transformation era* // Mankheym K. The diagnosis of our time / lane with it. and English M.I.Levin, S.V.Karpushina, A.I.Miller, Moscow: Yurist, 1994, p. 289.
- 5 Locke John. *Compositions*: In 3 t, 3. / Per with English and lat. / Edition and сост. bus примеч. A.L.Subbotin, Moscow: Mysl, 1988, p. 293.
- 6 Parsons T. *About structure of social action* / Under a general edition of V.F.Chesnokova and S.A.Belanovsky, Moscow: Akkad. Project, 2002, 877 p.
- 7 Merton R.K. *The American sociological thought* / Under the editorship of V.I.Dobren'kov, Moscow: Publ. house: MUBP, 1996, p. 451–461.
- 8 Lipset S. *American the sociology* / The Lane from English V.V.Voronin and E.E.Zin'kovsky, Moscow: Progress, 1972, p. 213.
- 9 Barber B. *American the sociology* / Lane from English V.V.Voronin and E.E.Zin'kovsky, Moscow: Progress, 1972, p. 237.
- 10 Collins R. *Philosophical and sociological thought*, 1993, 6, p. 47.
- 11 Kozler L. *The Translation from Engl. O.A.Nazarova*, Moscow: Ideya-Press, 2000, p. 203.
- 12 Darendorf R. *Sociological investigations*, 1994, 5, p. 143.
- 13 Toffler E. *Third wave*, Moscow: JSC Nuclear Heating Plant Publishing House, 2002, p. 672–686.

- 14 Masoud E. *Kompyutopiya*, Moscow: Ideya-Press, 1998, p. 347, 348.
- 15 Markuza G. *One-dimensional person / The Lane from English* A.A.Yudin, Moscow: JSC Nuclear Heating Plant Publ. House, 2003, p. 146–165.
- 16 Sorokin P. *Social and cultural mobility // Sorokin P.A. Person. Civilization. Society: The lane with English / Compiled editor by A.Yu. Sogomonov*, Moscow: Politizdat, 1992, p. 343.
- 17 Almond G., Verba S. *Political researches*, 1992, 4, p. 122–135.
- 18 Marsh A., Kaase M. *Measuring Political Action // Barnes S.H. M.Kaase et al. Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills, CA: Sage Publ., 1979, Ch. 3, p. 57–96.
- 19 Goncharov D.V. *Potters theory of political participation*, Moscow: Yurist, 1997, 206 p.
- 20 Altynbekova G. *Gender measurement of political participation: new concepts and approaches*, [ER]. Access mode: <http://giacgender.narod.ru/n6m1.htm>
- 21 Dzhapparova R. *Policy*, 2003, 8, p. 46–48.
- 22 Nurymbetova G. *Political participation of citizens in modernization of the Kazakhstan society*, Dis. ... doctor politicfl sciences, Almaty, 2006, 277 p.
- 23 Verba S., Nue N. *Partizipation in America: Political Democracy and Social Equality*, N.Y., 1972, p.73.
- 24 *The dictionary on political sciences / Edit. by the prof. V.N.Kononov*, Rostov-on-Don: RGU Publ. house, 2001, p. 43.
- 25 Shestopal E.B. *Sketches of political psychology*, Moscow: INION, 1990, p. 29.
- 26 *Foreign political science: Dictionary reference / Under the editorship of A.V.Mironov, G.A.Tsygankov*, Moscow: Nezavisimyyi otkrytyi universitet, 1998, p. 239–241.
- 27 *Factories of thought and Centers of public policy. The international and first Russian experience / Edit. by. A.Yu.Sungurov*, Sankt-Petersburg: Norm, 2002, p. 176.
- 28 Abdiyeva G. *Euroasian community*, 2003, 4, p. 20–21.

УДК 327

О.Р.Булумбаев

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: bulumbaev@inbox.ru)*

Механизмы, технологии и стратегии преодоления сепаратистских тенденций в свете мирового опыта

В статье анализируются особенности решения сепаратистских проблем в ряде стран мира как в прошлом, так и в настоящем времени, а также предлагается ряд альтернативных вариантов урегулирования и предотвращения сепаратистских конфликтов. Особое внимание уделяется месту и роли ООН как единственного института, способного реализовать миротворческий потенциал военно-силовых методов урегулирования сепаратистских конфликтов на правовой основе.

Ключевые слова: сепаратизм, референдум, автономия, метрополия, колония, уния, федерация, ассимиляция, толерантность, мультикультурализм, компромисс, превентивная дипломатия, интеграция.

Сегодня правительства многонациональных государств применяют различные способы решения сепаратистских конфликтов. Большую роль при этом играют страновые особенности и уровень политического развития. Не удивительно, что опыт западных стран отличается от опыта государств афроазиатского мира.

Разумеется, ни одно правительство не будет препятствовать отделению какой-то части страны и образованию на ней независимого государства. Однако государственные границы в Европе менялись не только в ходе войн, но и мирным путем. Наглядный тому пример представляет собой «норвежский» вариант образования независимого государства.

В 1814 г. Норвегия была насильственно присоединена к Швеции. После этого, в соответствии с унией, подписанной между двумя этими странами, Норвегия представляла собой конституционную монархию, главой которой был король Швеции, с широкой степенью автономии во внутренних делах, собственным парламентом, правительством и т.д. Нарастание противоречий в шведско-норвежских отношениях привело к кризису и решению норвежского парламента расторгнуть унию.

Швеция объявила этот акт незаконным и потребовала его одобрения на референдуме норвежцев. Только после этого Норвегия могла просить Швецию о проведении переговоров относительно условий расторжения унии.

Проведенный в августе 1905 г. референдум по вопросу о независимости одобрил разрыв унии, и вскоре после этого с трудом, не без посредничества России и Франции, было достигнуто соглашение об условиях мирного расторжения унии. Согласно этим условиям норвежцы приняли все требования: срыли военные укрепления вдоль шведской границы, установили нейтральную демилитаризованную зону от Северного моря до 61 градуса северной широты, гарантировали права шведских лапландцев на пользование норвежскими пастбищами и транзитные интересы шведских экспортеров. В итоге уния была расторгнута мирным путем, Норвегия превратилась в независимое государство [1; 53].

Наряду с «норвежским вариантом» существует сходный с ним «исландский». Исландия находилась под властью датской короны с конца XIV в. Борьба за суверенитет этой страны приобрела наибольший размах в то же время, что и в Норвегии, т.е. в начале XX в. В 1918 г. состоялись датско-исландские переговоры, в результате которых Исландия была признана суверенным государством, однако в рамках унии с Данией, король которой остался главой Исландии. Согласно унии Дания сохранила контроль над внешней политикой Исландии и взяла на себя охрану этого государства. Стороны имели право расторгнуть соглашение об унии через 25 лет.

После ратификации договора об унии парламентами Исландии и Дании исландцы получили право иметь свой флаг. В 1920 г. была принята новая Конституция Исландии, в Копенгаген был назначен посол. Постепенно Исландия смогла обеспечивать свою оборону собственными силами. В 1925 г. на острове была введена собственная валюта.

В 1941 г., незадолго до истечения 25-летнего срока договора об унии, исландский парламент заявил, что отныне Исландия имеет право разорвать унию и провозгласить независимость. В мае 1944 г. в Исландии был проведен референдум по вопросу о независимости, в ходе которого большинство населения высказалось за прекращение унии с Данией и создание независимой республики. В июне 1944 г. была провозглашена независимая Исландская республика [1; 53].

На примерах Норвегии и Исландии можно видеть, что отделение мирным путем может способствовать сохранению нормальных отношений между получившими независимость государствами и их бывшими метрополиями.

История знает пример, когда центральное правительство согласилось на отделение определенной территории без проведения референдума среди ее населения. Речь идет о принятии финляндским сеймом в декабре 1917 г. декларации о провозглашении Финляндии независимым государством. Через 12 дней после этого решения возглавляемый В.И. Лениным Совет Народных Комиссаров принял декрет о независимости Финляндии. Однако отделение только на основании решения местных властей, без проведения референдума по этому вопросу среди населения самоопределяющейся территории, в современных условиях вряд ли возможно.

Имеются примеры, когда само правительство становится инициатором распада государства. Речь идет о распаде в 1965 г. Федерации Малайзия. Эта федерация была образована в 1963 г. путем объединения Малайзии с Сараваком, Сабахом и Сингапуром.

В результате произошла активизация китайцев, удельный вес которых в численности населения федерации возрос с включением в его состав Сингапура, населенного главным образом китайцами. Ответом на требования китайцев отменить привилегии малайцев и обеспечить равноправие всех граждан стало изгнание в 1965 г. Сингапура из состава федерации. Такая мера, хотя и не предотвратила расовых беспорядков 1969 г., но позволила малайской верхушке законодательно закрепить привилегии малайцев в новых государственных границах и сохранить ущемленное положение китайской и индийской общин. Однако изгнание Сингапура явилось одной из главных причин бурного развития в 70–80-х годах прошлого века как Малайзии, так и Сингапура, поскольку эти страны уже в меньшей степени испытывали на себе фактор межэтнических коллизий, а межобщинные противоречия не достигали такой критической точки, когда они трансформируются в затяжную конфронтацию [1; 55].

Ставшие уже хроническими конфликты в избытке наблюдаются ныне в большинстве полиэтничных стран Азии и Африки, часто перерастая во внутренние войны, когда одна сторона защищает принцип неприкосновенности границ, а другая настаивает на необходимости самоопределения собственной нации и создании для нее отдельного государства. В этом случае полиэтничное государство, каким бы развитым экономическим потенциалом оно ни располагало, лишается внутривнутриполитической стабильности, что ведет к низким темпам развития и стагнации, иногда деградации всех сторон жиз-

ни общества. В то же время стабильная ситуация в лишенных природных ресурсов и, казалось бы, нежизнеспособных небольших территориях (Сингапур, Гонконг, Тайвань) может сделать возможным успешное развитие и процветание.

Неверно говорить о целесообразности распада полиэтничных государств во всех без исключения случаях — ведь для решения проблем имеются и иные средства. Но и территориальная целостность любой ценой в ряде случаев становится не меньшим абсурдом. Примером тому является опыт многих государств Азии и Африки, где правительства избирали силовые методы решения проблем. Подавление сепаратизма в этом случае осуществлялось военно-репрессивными мерами. Зачастую они были направлены не только против сепаратистских группировок, но и против национальных меньшинств, недостаточно благонадежных с точки зрения центрального правительства.

В ряде стран отрицается существование этнических меньшинств, которые подвергаются дискриминации. Правительство Турции рассматривает курдов как «горных турок» и сочетает меры по их ассимиляции с подавлением курдского повстанческого движения. Упор при этом сделан на взаимодействие антипартизанских отрядов с армией осведомителей, а также на противопоставление местных турок и курдских повстанцев.

Модернизация и увеличение численности вооруженных сил оказывались недостаточными для подавления сепаратистских движений. Поэтому некоторые правительства наряду с наращиванием своего военного потенциала были вынуждены пойти на строительство фортификационных сооружений. Марокко, например, соорудило в Западной Сахаре стену из песка, камня и бетона, оснащенную радарными установками, танками, артиллерией, системами связи и т. п. Аналогичные меры еще во времена Саддама Хусейна предпринимал и Ирак, создавший зону безопасности в приграничных с Ираном районах, населенных курдами [2; 40].

Строительство фортификационных сооружений было дополнено депортациями местного населения в отдаленные от боевых действий районы. На его место переселяется «надежное», с точки зрения правительства, население. Происходит «марокканизация» Западной Сахары, на место выселенных из зоны безопасности курдов переселяются арабы из других районов Ирака [2; 40].

Стремясь подавить сепаратистские движения, ряд правительств устанавливали блокаду районов проживания меньшинств, с тем чтобы вызвать там экономические трудности. Распространены были депортации, раздробление меньшинства в инонациональной среде с целью лишить сепаратистов массовой опоры.

Некоторые правительства делали упор на разжигание межплеменной и межконфессиональной розни. При этом центральные власти получали возможность отвергать обвинения в свой адрес в организованном ими геноциде, так как подавление сепаратистов осуществлялось не армией, а их местными союзниками либо наемниками. Показателен в этом отношении пример Судана, где поощряемые армией наемники совершали убийства представителей этнических меньшинств.

Против сепаратистов и поддерживающего их местного населения могут использоваться и дружественные центральному властям повстанцы в соседних странах, причем как на их, так и на собственной территории, во взаимодействии с правительственными войсками.

Военно-репрессивные меры по подавлению сепаратистов могут дополняться перекройкой границ провинций, районов и т.п., целью которой является раздробление этнотерриторий меньшинств и затруднение их консолидации. Достигаемые таким образом изменения этнополитической ситуации усиливают позиции центральных властей и правительственных войск. В то же время миграции представителей большинства усиливают дезинтеграционные тенденции, так как встречают негативную реакцию со стороны местного населения, обостряют межэтнические противоречия и осложняют ситуацию даже в ранее относительно спокойных районах.

Теоретически военно-репрессивные меры могут привести к решению проблемы сепаратизма, к примеру, в случае полного исчезновения меньшинства в результате его ассимиляции большинством. Однако в настоящее время большинство народов мобилизует потенциал собственной общины с целью сохранить своеобразие и с такой силой противится ассимиляционным процессам, что решение проблемы представляется маловероятным.

В большинстве случаев военные расходы и внутренние войны не привели к разгрому сепаратистских движений, вызвали кризис всех сторон жизни общества и самих государственных структур. Примеры Мьянмы, России, Индии и Турции являются подтверждением порочности ставки на грубую силу.

Разумной альтернативой бесперспективной конфронтации являются переговоры и компромисс между противоборствующими сторонами. Однако нельзя не видеть ряд трудностей, которые ослож-

няют достижение такого компромисса. Характерная особенность: на начальном этапе конфронтации центральные власти чаще всего отвергают возможность переговоров и компромисса с «антинациональными силами», «внешними наемниками» и т. п. После многих лет конфронтации, когда выявляется бесперспективность военно-репрессивного пути, для многих сепаратистских организаций становится уже невыносимым пойти на уступки и снять требование об отделении и создании собственного государства. В случае же отказа от лозунга отделения повстанцы чаще всего выдвигают неприемлемые для центральных властей требования: передачи правительством под их управление районов с христианским населением (мусульманские сепаратисты Филиппин) либо ухода правящего режима с политической арены (Мьянма).

Осложняющим достижение компромисса фактором является давление, которое испытывает центральное правительство со стороны этнического большинства государства и понесшей большие потери армии. В результате оно, даже при желании, не имеет возможности пойти «слишком далеко» в удовлетворении требований сепаратистов, не рискуя вызвать осложнения. Лишь военное поражение в результате внешнего вмешательства вынудило Пакистан пойти на удовлетворение требований восточно-бенгальских сепаратистов и признать в декабре 1971 г. независимость Бангладеш [3; 136].

В остальных случаях поиски путей мирного урегулирования велись на основе признания неприкосновенности границ и учета интересов меньшинств. В качестве партнеров на переговорах могли выступить как центральные власти и повстанцы, так и представители двух соседних государств, заинтересованные в нормализации обстановки.

Например, в 1985 г. было заключено англо-ирландское соглашение, которое предоставило Ирландии консультативный голос в управлении провинцией Ольстер и предусматривало взаимодействие служб безопасности двух стран в деле пресечения терроризма ИРА. Путем заключения в 1987 г. межгосударственного соглашения попытались решить проблему тамильского сепаратизма в Шри-Ланке правительства этого государства и соседней Индии [1; 58].

Другим средством мирного решения проблемы сепаратизма может стать референдум при посредничестве международных организаций по вопросу о будущем статусе определенных территорий. В качестве примеров можно привести отделение Эритреи от Эфиопии в 1993 г., выделение Южного Судана из состава Судана в 2011 г., присоединение Крыма к России в марте этого года, а также прошедшие в этом году референдумы по вопросам самоопределения Шотландии и Каталонии. В этом случае приходится учитывать и возможность неблагоприятных для центрального правительства результатов, которые могут открыть путь для «норвежского» либо «исландского» вариантов. Последние все же более разумны, чем войны и деградация общества.

Труднее всего разрешить конфликты, в которых сочетаются такие факторы, как накапливающаяся враждебность, территориальные споры и обиды меньшинства. Менталитеты конфликтующих сторон настолько различны, что представляются несовместимыми, а мнение о «другом» воплощено в образе врага, и «проживание под одной крышей» выглядит невозможным. В иных случаях такого рода чувства не являются преобладающими, но резко обостряются в результате первых вооруженных инцидентов. Например, менталитет и образ жизни абхазов и грузин были всегда близкими, но после войны 1992-1995 гг. отношения между этими двумя этносами стали враждебными. Это же относится к конфликтным ситуациям между осетинами и грузинами, осетинами и ингушами, тамилами и сингалами.

В теории, как уже говорилось выше, единственно правильная модель преодоления сепаратистских тенденций – мирное урегулирование конфликтов, связанных с жизнью многоэтнических сообществ, с формированием новых государств на демократических началах и с признанием императива толерантности и мультикультурализма.

Отделение от государства определенной территории и провозглашение ее независимости является исключительным случаем, очень сложным, который может больше проблем породить, чем решить. Поэтому такая модель может считаться приемлемой лишь в отношении тех государств, в которых проживают нации, отвергающие альтернативные пути урегулирования сепаратистских проблем и не желающие ни при каких условиях жить на территории единого государства.

Самоопределение наций не всегда означает отделение от государств. Могут быть промежуточные формы сотрудничества народов в рамках одного государства, такие как автономизация регионов, придание территориям большей самостоятельности, наделение их автономным статусом, федерализация государства.

В XXI в. признание новых государств не должно носить искусственного и поспешного характера, тем более, если старое государство еще существует и не признает своего распада, а также если

остаются меньшинства, которые выступают против раздела. Необходима серьезная аргументация, подтверждающая, что через подлинное самоопределение и гарантии прав разводящихся сторон новое государство действительно состоялось.

В ходе переговорного процесса и выработки компромисса желательно учитывать, насколько созданное государство способно обеспечить безопасность и права своих меньшинств, их достойную жизнь. Некоторым из таких новых образований не удастся этого достичь. Другие могут существовать только при поддержке извне.

Например, в ситуации с Косово и Южной Осетией мир наблюдает создание слабых государств, которым требуется постоянная помощь (в случае с Косово — это финансовые вливания ЕС, в Южной Осетии — России). Если Бельгия распадется, Европейскому союзу, вероятно, придется поддерживать экономически отсталую Валлонию.

Никто не может дать ответа на вопрос: как сочетать принципы самоопределения народов и сохранения территориальной целостности государств. Если каждая из конфликтующих сторон убеждена, что «эта земля — наша», то как тут быть?

Что касается вопроса о соотношении права и силы... Сколько раз писали в конце XX в., что время, когда международные споры решались силой, уже прошло. Увы, нет. Это показал англо-аргентинский конфликт 1982 г. из-за Фолклендских островов, решенный силой. М.Тэтчер заставила аргентинскую армию капитулировать, и политологи всех стран, утверждавшие, что сейчас не XIX в., не «эпоха канонерок», замолчали. Вспомним примеры Нигерии и Судана. В первом случае центральная власть победила, задавив силой сепаратистов, а если бы этой силы не хватило, на карте мира значилось бы государство Биафра точно так же, как сейчас появился Южный Судан. У центральной власти в Хартуме, пытавшейся уничтожить повстанцев, не оказалось достаточных сил. А международное право было бы использовано для оправдания любого исхода конфликта, и мировая общественность смирилась бы со совершившимся фактом. Силовое превосходство до сих пор играет немаловажную роль в решении проблем сепаратизма [2; 43].

Глобальный характер сепаратизма предполагает участие ООН в решении этой проблемы. Ныне ООН — единственный институт, способный реализовать миротворческий потенциал военно-силовых методов урегулирования сепаратистских конфликтов на правовой основе.

Устав ООН запрещает не только войны, но и угрозу применения силы для разрешения международных споров. При этом Устав ограничивает меру международной ответственности, которую может возложить на себя ООН [4]. Только в случае угрозы международному сообществу в результате событий внутри того или иного государства ООН правомочна осуществлять принудительные меры. Соответствующее положение Устава ООН (гл. 7, ст. 2) подкреплено Декларацией о недопустимости вмешательства во внутренние дела государств, об ограждении их независимости и суверенитета [5]. Любое несанкционированное использование военной силы для разрешения кризисов подрывает основы международной стабильности и безопасности.

В рамках ООН выработан эффективный механизм урегулирования сепаратистских конфликтов. За последнее время принят ряд международных актов, имеющих отношение к проблеме «гашения» сепаратистских «пожаров».

Особого внимания в этом плане заслуживает Концепция ООН под названием «Программа мира», в которой устанавливаются ограничения попыток суверенизации, произрастающих на почве сепаратизма.

ООН выработан действенный механизм нейтрализации и ликвидации сепаратизма. В рамках «Программы мира» выработан также комплекс мер и средств, представляющих собой инструментальную базу так называемой превентивной дипломатии, — наиболее эффективного механизма урегулирования кризисных ситуаций. Такие меры ООН, как учреждение поста Верховного комиссара по национальным меньшинствам, долговременная работа миссий ООН в конфликтогенных регионах, направление наблюдателей ООН в районы, где ущемляются права меньшинств, сыграли позитивную роль в процессе урегулирования межэтнических противостояний. В настоящее время ООН проводит порядка 20 миротворческих операций с целью разрешения конфликтных ситуаций как между соседними государствами, так и внутри одной страны.

Существует немало недостатков в планировании и осуществлении миротворческих операций ООН. Ряд таких операций длится на протяжении десятилетий, что способствует не разрешению конфликта, а еще большей консервации проблемы. Нелегко бывает в короткие сроки сформировать дееспособные контингенты миротворческих сил. Несовершенна система финансового и материального

обеспечения деятельности ООН по нейтрализации и ликвидации сепаратизма. Недостаточно внимания уделяется вопросам превентивной дипломатии и превентивному развертыванию войск в зонах сепаратистских конфликтов и т.д.

Это отнюдь не принижает роль ООН в урегулировании таких конфликтов. На наш взгляд, целесообразно общими усилиями повышать эффективность миротворческой деятельности ООН, а не отстранять ее от участия в разрешении сепаратистских конфликтов.

В целом следует отметить, что преодоление сепаратистских тенденций заключается в способах их урегулирования и предотвращения.

В настоящее время способы урегулирования сепаратистских конфликтов могут заключаться в определенных подходах.

1. Метод территориально-политической автономии, заключающийся в придании территориям автономного статуса. Результатом трети из закончившихся сепаратистских конфликтов являются соглашения о предоставлении этнотерриториальной автономии. Автономизация способна решить многие проблемы государства, не доводя ситуацию до сепаратизма или гражданской войны. Это связано с тем, что среди национальных лидеров есть такие, которые открыты для компромисса с центральной властью.

2. Метод федерализма, выражающийся в федерализации территориального устройства. Как показывает анализ ситуаций в некоторых странах (Индия, Канада, Швейцария), при наличии определенных условий федерализм, при котором границы между компонентами федерации соответствуют границам между этническими, религиозными или языковыми общинами, может стать эффективным способом урегулирования сепаратистского конфликта. К подобной модели прибегают тогда, когда иного способа представительства интересов противостоящих групп найти нельзя. Если на практике будут корректно распределяться прописанные в Конституции полномочия, федерализация может обеспечить реальное объединение и равноправное взаимодействие различных этнических общностей.

3. Толерантность, интеграция и мультикультурализм как культурные формы снижения этнической напряженности. Для сохранения единства государства и снижения сепаратистских настроений необходимо выстраивать приоритеты и вести последовательную политику на уровне государства. Эта политика должна быть комплексной, включающей в себя множество мер, среди которых возвращение толерантности, проведение корректной национальной политики и создание единой общности людей.

4. Территориальный метод раздела государства. Политические и материальные издержки ведения гражданской войны могут превышать символическую и материальную ценность поддержания целостности государственных границ, а часто даже превышать ресурсы бедного государства. Если государство гомогенно по этническому составу, то выход враждебного этнического меньшинства может сделать оставшуюся часть более управляемой. В данном случае разделение Судана является прорывом на пути решения сепаратистских проблем и открывает новые возможности для начала мирного сосуществования Судана и Южного Судана.

5. Силовое подавление одной из сторон сепаратистского конфликта, заключающееся в геноциде, этнических депортациях, силовом подавлении мятежников правительственными армиями (конфликт в Шри-Ланке с 1983 по 2009 гг. между правительственными войсками и тамильскими сепаратистами; чеченские войны в России 1994 – 1996 и 1999 - 2009 гг.; в период с 1967 по 1970 гг. уничтоженное армией Нигерии самопровозглашенное государство Биафра и т. д.).

6. Референдум как мирный способ волеизъявления народов национальных окраин по поводу определения будущего статуса своей территории. Успех такого варианта решения проблемы в настоящее время можно наблюдать на примере Эритреи, Южного Судана и Крыма.

Анализ способов урегулирования сепаратистских проблем выявил необходимость в создании международного порядка, который обладал бы политическим, экономическим и финансовым инструментарием для урегулирования проявлений сепаратизма.

Опыт национально-освободительных движений в Азии и Африке и политических установок этносов, лишенных государственности, свидетельствует, что ставка только на силу в решении проблем контрпродуктивна. Она способна ввергнуть страны в еще больший кризис, тем более, что и сама военная сила имеет ограниченный ресурс и не всегда гарантирует безопасность не только тем, кого она защищает, но и самим инициаторам насилия. Разумеется, речь не идет о случаях, когда военное вмешательство — это единственно возможный способ предотвратить нарушения прав и свобод личности. Бездействие было бы пагубнее вмешательства.

Военная сила, задействованная в межэтнических кризисах, никоим образом не должна использоваться для достижения интересов наднациональных структур, какими бы гуманными целями они ни мотивировались.

Человечество на собственном опыте убедились в приоритете политических методов урегулирования конфликтов над военными. Война должна начинаться только тогда, когда все иные средства урегулирования сепаратистского конфликта результата не дали.

Мировой опыт учит нас и тому, что преодолеть сепаратизм с помощью только лишь методов запретительного порядка не представляется возможным, поскольку так проблема решается частично, загоняется вглубь. Добиться, чтобы огонь сепаратистского конфликта не тлел, подобно лесному пожару, ушедшему в торфяную толщу, нелегко; здесь нужен всесторонний подход. Целесообразно в ряде случаев опираться на поддержку международного сообщества, которое отрицает сепаратизм, особенно вооруженный.

Среди основных направлений усилий, которые необходимо предпринять для предотвращения сепаратистских конфликтов, можно выделить:

- активизацию сотрудничества и объединение усилий государств в борьбе с сепаратизмом;
- создание международной правовой базы как эффективного средства нейтрализации этого явления;
- определение четких критериев — когда целесообразно применять силу для ликвидации сепаратистских конфликтов;
- формирование региональных антитеррористических центров и привлечение вооруженных сил и других органов для борьбы с сепаратизмом;
- оздоровление социально-экономической обстановки в странах и регионах, являющихся основными источниками сепаратистских конфликтов;
- моделирование различных сценариев возникновения и развития сепаратистских конфликтов, своевременное принятие мер по их нейтрализации на глобальном и региональном уровнях [6; 7].

Только при этих условиях могут быть обеспечены целостность и суверенитет государств, соблюдение их национальных интересов. Сепаратизм — трудноизлечимая болезнь человечества, которую можно назвать «чумой нашего времени». Но, не найдя эффективных «лекарств» и «прививок», многие страны рискуют исчезнуть с лица планеты, как это сулит любая эпидемия чумы.

Список литературы

- 1 Крылов А.Б. Сепаратизм: истоки и тенденции развития. — М.: Знание, 1999. — 61 с.
- 2 Болотникова О.Р. Этносепаратизм и его перспективы // Мировая экономика и международные отношения. — 2011. — № 5. — С. 32–43.
- 3 Крылов А.Б. Сепаратизм в странах Востока. — М.: Знание, 2002. — 174 с.
- 4 Устав Организации Объединенных Наций, 26 июня 1945 года.
- 5 Декларация о недопустимости вмешательства во внутренние дела государств, об ограждении их независимости и суверенитета, принятая резолюцией 2131 (XX) Генеральной Ассамблеи от 21 декабря 1965 года.
- 6 Морозов Ю. Этносепаратизм: угроза национальной, региональной и глобальной безопасности // Основы безопасности жизни. — 1999. — № 12. — С. 3–7.

О.Р.Булумбаев

Әлемдік тәжірибе жүйесіндегі сепаратистік беталыстарды болдырмау стратегиялары, технологиялары мен механизмдері

Мақалада әлемдік тәжірибе жүйесіндегі сепаратистік беталыстарды болдырмау стратегиялары, технологиялары мен механизмдері қарастырылған. Әлем елдері қатарындағы өткен және осы уақыттағы сепаратистік мәселелерді шешу ерекшеліктері зерттелген, сонымен қатар сепаратистік шиеленістерді реттеу және алдын алуда баламалы нұсқалары ұсынылған. Өз кезегінде БҰҰ-ға сепаратистік шиеленістерді әскери-күштік әдістердің бейбіт әлеуетін пайдалана отырып, құқықтық негізде реттей алатын жалғыз институт ретінде басымдылық берілген.

O.R.Bulumbayev

Mechanisms, technologies and strategy of overcoming the separatist tendencies in the light of world experience

In this article the special features of the solution separatist problems in a number of the world countries both in the past, and in the present are analyzed, and also a number of alternative options of settlement and prevention the separatist conflicts is offered. In turn the special attention is paid to a place and a role of UN as the only institute capable to realize the peacekeeping potential of military and power methods of settlement the separatist conflicts on a legal basis.

References

- 1 Krylov A.B. *Separatism: background and development tendencies*, Moscow: Znaniye, 1999, 61 p.
- 2 Bolotnikova O.R. *World economy and international relations*, 2011, 5, p. 32–43.
- 3 Krylov A.B. *Separatism in the East countries*, Moscow: Znaniye, 2002, 174 p.
- 4 *Charter of United Nations*, June 26, 1945.
- 5 *The declaration on inadmissibility of intervention in internal affairs of the states, about a protection of their independence and the sovereignty accepted by the resolution 2131 (XX) of General Assembly dated December 21, 1965.*
- 6 Morozov Yu. *Bases of life safety*, 1999, 12, p. 3–7.

UDC 316:9=20

D.A.Zhakupbekova

*E.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: dana.tamen@mail.ru)*

Analysis of gender politics

The process of Islamization of the former Soviet Union affect the scope of gender relations. How to change family relationships, what are the main priorities of family life - these issues were the subject of our study. As a theoretical basis we examined the historical policy of gender relations. Based on this analysis, we assume that gender differences reflect the views of the sacred. We have the ability to trace the mechanism of the effect of gender on the vector of social development.

Keys word: Gender, religion, history, kinship, society, social relations, family, social develop, customs.

Over the past ten we do issue of gender relations. Our paper consists of two parts. The first empirical summarized reports the results of an interview, a conversation with a young woman, a few years ago to accept Islam. Should be made clear that to be a Muslim for many Kazakhs actually means to be Kazakh. It is more than a sign of the national set of rules and laws, and is not a denomination.

The second part consists of a comparison of historical and linguistic texts. We were interested to find out how religious beliefs reflected the ancient peoples of the position of men and women in the society. For comparison, we used the information about the ancient Egypt, China and the prehistoric period.

One of the last lessons of philosophy we had to explain to the students, by the way are the future artists and designers what philosophy is. Through Aeschylus we found it seems to me a very good comparison. We described the whole spiritual culture like a ripe fruit. The role of the philosopher to taste the fruit. It looks like a worm in the apple pick.

We are talking about a particular philosophical vision of history. Self-reflection is preceded by a historical reflection. Self-reflection is closely linked with the concept of philosophy as the identification. One of the most painful sensations associated with loss of identity. Identity is the search itself, the search for the lost homeland, find their roots. We are convinced that the processes which are experienced Kazakh society

reflects the search for identity. In the past, we are looking for the one only true in our view the way in which you want to go in the future.

Varnishing generally accepted democratic norms circles the main institutions of the modern Kazakh society is based on the ambiguity of its underlying fundamentals. Especially clearly manifested in the sphere of gender relations. Brought up in the Soviet ideals of equality of women were able to not only survive, but also to build the very small business sector. On the image of a strong woman a whole generation. What is his choice? It's hard to call it a logical and expected. To the victorious march of the declared gender policy as imperceptibly joined «quiet» voice of Islamization.

To some extent it is possible to determine the translational motion as a search for a national identity, an attempt of self-rooted vices. But among the converts to Islam, people of different nationalities, or a mixed marriage. A quick look at the city's mosques regular visitors (in the countryside they are usually not a lot, and often does not), easily distinguishes them from the educated youth is quite affluent, well-off families. Whatever it was, the question of the emancipation of women has acquired a completely different shape. It is necessary to make a preliminary remark about the uniqueness of the Kazakh mentality.

It lies in the fact that, despite the atheism, materialism and all sorts of demonstration fanatical commitment to communist ideals, Kazakhs made the rite of circumcision, artificially creating ambiguity in education. In Kazakh family girls were given an excellent education, but do not forget to enjoy the birth of a boy anymore. For example, the newly created Department of Religious Studies is taught former chronicles the history of the Communist Party of scientific communism and atheism, etc. It is necessary to remember that we are talking about nurtured in the Soviet period "Opportunistic" behaviors rejected subsequently thinking mass of immigrants and dissidents.

Among the many reasons why young people take Islam, and educated girls and young women are willing to wear the hijab, it seems to us, is of considerable importance attractive gender politics of Islam. First of all, Islam allows a man to redeem, to find a worthy status of head of household with no bad habits, lost in the years of unemployment, when the working man is either a doctor or a teacher. Is it possible to regard the willingness of modern urban women wear a headscarf as a real opportunity to save or start a family? What is the true cause of this ideological change? With these questions, we turned to a young woman (30 years), a former law student, it is currently the private notary, a mother of three children. If we talk about its social status, then the general background of the average industrial city it is quite successful, from quite wealthy, happy family.

On the question of how to change the relationships in the family after her husband was not just go to the mosque, but he tries to follow the canons of Shariah, she said that now their relationship has changed dramatically, it's just completely different. Their family life can be divided into before and after. All that is connected with up - a band of dark, disrespect in all its manifestations, traditional distrust. After — this is primarily a respectful attitude to his wife as an individual, awareness of the woman as a value.

And most importantly, the husband began to treat children differently. In it, in spite of a fairly young age (they were married when he was 22, she 21, he accepted Islam closer to 25), show a sense of fatherhood as a profound responsibility for their spiritual education. Islam is not only a sober lifestyle, which in itself is a guarantee of the safety of future family. This is a clear gender roles. Therefore appeal to Islam can be seen as a natural reaction of the society in the process of spontaneous transformation, often worn chaotic form, lost principles of masculine and feminine at the same time.

Change of religious consciousness and behavior in the first place is reflected in the gender relations. They become a litmus test of deep changes in the society. Talk about equal rights for women inevitably shifts to the plane of historical study of gender relations. In this sense, the prospects of the gender approach can be most fruitful, especially across disciplines. We did a small survey of the literature on the history of ancient civilizations, where there is extensive use of gender differences.

Despite the fact that the proposed authors do not use the concept of gender, they are directly affected by the issue of gender relations. Generally used adopted in the historical and anthropological literature, the terms matriarchy and patriarchy. Subjective factor can be of considerable value. It concerns the manner in which a particular author decides to «gender issue», which gained for us the status of the basic question of philosophy. Classic postulate of historical materialism sees history through the prism of a given matrix of objective development and business of the historian to find evidence of this. It is a question of the philosophy of history.

We want to mention one striking fact - the philosophical and religious ideas are experienced and lived through the artistic images in a special way they were experienced. Take the book known researcher of Indi-

an philosophy A.Pimenov [1]. There are so many references to poems by Russian poets N.Gumilev, Mandelstam O., German poets Goethe, Heine. Renowned historian Lev Gumilev came to history through poetry and it was biographical fact of his life.

As an example we want to consider the linguistic theory O. Suleimenov. Great popularity received his book «Az and A» [2]. It was a shock to many scientists and ordinary readers. He suggested that the history of language as a witness of historical events. This approach has helped in the past to see a lot of interesting. It concerns the relationship between the Slavs and Turks and more ancient period Schumer. Over time, people have passed their way through the different. Language learning brings us closer to the origins of this pathway. Just search for the origins of history led to the writing of the «Language Letters» and the creation of specific linguistic theory. It responds to our interest in the question of the religious basis of gender relations. Male and female deities have different signs. So we can talk about religion vector genders relations.

A close study of ancient texts removes the curtain insurmountable contradiction between the formation stages of development. As an example, we refer to the works of A. Azimov «The Egyptians», R. Kruger «China» and O.Suleimenov «Language letters». These works are united by one thing — they are not aimed at the study of gender relations. Question of the relationship of male and female social status, religious in nature, as it arose spontaneously.

Describing the tradition of the Egyptian pharaohs to marry his sister (more consolidated), Isaac Asimov gives the following options for explaining: «Maybe the inheritance of power in the country initially occurred through his daughters, the procedure, which originated in the primitive period, before the established idea of patriarchy. Or was it in those days, when women ruled the agricultural work and therefore owned the country» [3; 92]. Thus, the king had no right to the throne, if he is not married to the king's daughter. It is a familiar fairy story about the good man [4].

Indicative of the recognition of the initial division of labor by gender. Although the historical literature stereotype emergence of agriculture as a labor-intensive and therefore demanded the male participation and the first form of exploitation was just women's work. Man grower had all rights to land, households because of their biological characteristics, is the formula of the agrarian society. Azimov A. position boils down to what is basically the culture of ancient Egypt was feminine. As for the style and manner of writing Azimov, it certainly distinguishes a living language. From the pen of this amazing science fiction writer distant history comes alive, shaking off a complex historical terminology.

The author does not prevail over the usual for us craft the principles of conformity of base and superstructure, as necessary for an understanding of the historical process. History is presented in detail the relationship between men and women. The theme of Ancient Egypt, it is believed, is not accidental in the works of A. Azimov. It is another example of how contact, artistic imagination and talent historian.

His sense of the feminine in this culture are supported by a special mood «Egyptian Book of the Dead». In the chapter on how to protect your heart in the other realm of abduction, victorious Osiris Auf-ankh-born of Sheretov Amsu utters the words magic spell: «My heart, my mother! My heart, my mother! The heart of my life on earth. Let no one and nothing can stand against me during the trial» [5; 238]. Relations in the pantheon of Egyptian gods and goddesses is quite peaceful and does not have the passions, which comes from the family of the Olympian gods. None of the tragedy in choosing between the power of father and mother, which asks the mouth of Apollo Aeschylus. Similar in their willingness to accept the feminine, we see the Rhine Kruger [6].

In their descriptions of religious beliefs of the Shang Dynasty, he indicates the presence of the female spirit of the earth, from which originates all life on earth. Next Zhou Dynasty against women spends quite a strict policy of subordination. If during the time of Shang dynasty practice of sacrifice could produce as priests or shamans, and head of the family, it can be assumed that in the subsequent dynasties rituals acquire masculine character.

The position of women is an alternative to the level of development of tools and may indicate a change in religious practices surrounding the cause or become a new social organization. This period in the history of mankind L. Mumford termed the «myth machine» [7; 80]. Former rural community and the family is in the process of psycho-social transformation. L. Mumford does not point to the gendered nature of this transformation, but it can be assumed that the establishment of the cult of the king could not happen without changing the clan and tribal cults. Our assumption is based on the historical fact that some of its actors, namely the nomads did not create a new social organization, and remained with his former shamanic cults, which can be called singular. Shaman-nomad is a single priest, for his followers to practice is not required, and thus the respective organization.

According turkic shamanic costume was exclusively female. Suppose that a new social organization arose where the resistance of the village community and women's cults were broken. This is the scenario of "Oedipus Rex." In our opinion this is a sure sign that the fundamental difference between shamanism from other sacred practices is its feminine nature. Thus, gender differences have much deeper roots than the normal position of women and men in the family or the state. Division of labor, apparently, was of a sacred character. The first shaman-man is a blacksmith (blacksmith Gogol - the character is not random). And its sphere of activities is strictly limited.

A gender perspective is found in the story written by science fiction. This is no coincidence. Story as a genre is much closer to the utopian than we can imagine. They both (re) created reality (re) produced. Among them is the work Suleimenov on historical linguistics «Language letters». In her ancient signs also have gender marking. We are talking about a causal binary nature inherent in both language and culture throughout. And the Word, and God were the result of the negation. Studying the origin of proto-language, it makes a stunning conclusion. «In an era of matriarchy woman is» man. «If not then there is a basis protoroman uman — «people», from which humanus — a human, humane (lat.)» [8; 70].

According Suleimenov O. the binary language engenders opposition male — female. This opinion does arguable, but in this case the search for the author of gender-based culture is not a priority. It is more important to show the possibilities of linguistics in the task of the historian and cultural studies. However, we have experienced a tremendous sense of gratitude and satisfaction for the fact that he found it possible to reflect the drama of gender relations at the marginal level of the sacred.

Developing the theme of the binary basis of culture, you must specify a known idea Eliade M. about the two types of the sacred masculine and feminine. Analyzing the list of «forms a binary antagonism», such as the earth — the sky, the light — the darkness, and so he concludes that it is not just about the antagonism secular — sacred, but about «the antagonism of the two types of sacredness - sacredness, intended for men, on the one hand, and the inherent women, on the other hand» [9; 167].

Special attention is given ancient Greek literature. Known, achievements of the Alexandrian school preceded the flowering of Hellenic literature. We present an excerpt of Aeschylus. In his Oresteia is asked about the maternal and paternal law. If we turn to the Book of Songs of Ancient China first lines dedicated to all the same gender relationships.

Recognition of gender predetermination culture can be carried out in such independent directions of social knowledge such as history, linguistics, religious studies. Thus, the relations between the sexes are related to forms of social. In connection with the recognition of same-sex marriage and the practice of surrogate motherhood sound like the words of Aeschylus never topically:

Not the mother child, born from her,
Parent: No, it's nurse perceived seed.
Sown - Direct parent. Her mother,
like a gift, a pledge Another guest
to deposit – raise up conceived,
since not ruin God [10; 147].

Certainly when we talk about women in the early religious beliefs we could not ignore the Vedic texts. In India there was a cult of the feminine so they inspired the all things. Most famous female deity Goddess is Shakti and her incarnation Kali. Shakti as the Women's impersonal absolute rules the world. Also female deities is not enough known. They worship and perform various rituals. The main purpose of the ritual to open the inner strength of each person.

A more detailed study can see the fundamental difference between the ancient Indian teachings and Christian theology, between Western and Eastern world view as a whole. The first to have this distinction were the ancient Greeks. Today the world is experiencing this opposition in own way. It is not always peaceful and do not know when it will end. As far as our country it is located in the center of Eurasia.

This means that we are in contradiction of East and West most strongly. We are closer to the east of their social order but in their outlook are committed to the west. Do not forget that the great thinker Al Farabi was a pupil of Aristotle and thus to some extent conductor ideas of Hellenism. We know that Aristotle has given women a well-defined role and important position in the society takes a man.

Develops an idea that Kazakhs are quick to accept new ideas and just as quickly to part with them — it may be not so, we hope for the best.

Perhaps wearing a headscarf Muslim tries in his own way to express their ancestral rights. Though not in quite the usual way for him.

Список литературы

- 1 Пименов А.В. Возвращение к Дхарме. — М.: Наталис, 1998. — 415 с.
- 2 Сулейменов О.О. Аз и Я. Книга благонамеренного читателя. — А.: Жазушы, 1975. — 304 с.
- 3 Азимов А. Египтяне. От древней цивилизации до наших дней: Пер. с англ. Л.А. Игоревского. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. — 284 с.
- 4 Пропт В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Семиотика: Антология / Сост. Ю.С. Степанов. — М.: Академ. проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. — 702 с. — С. 461.
- 5 Бадж Э.А.В. Египетская книга мертвых / Пер. с англ. К. Корсакова. — СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2012. — 528 с.
- 6 Крюгер Р. Китай. История страны / Рейн Крюгер [пер. Д. Воронина, Ю. Гольдберга; предисл. К. Королева]. — М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. — 544 с.
- 7 Мэмфорд Л. Миф машины. Утопия и утопическое мышление: антология зарубежн. лит.с разн. яз. / Сост., общ. ред. И предисл. В.А. Чаликовой. М.: Прогресс, 1991. — 405 с.
- 8 Сулейменов О. Язык Письма. Взгляд в доисторию – о происхождении письменности и языка малого человечества. Алматы — Рим, 1998. — 499 с.
- 9 Элиаде М. Ностальгия по истокам. — М.: Ин-т общегуманитарных исследований, 2006. — 216 с.
- 10 Эсхил. Орестея. Прикованный Прометей: Трагедии: Пер. с др.-греч. Вяч. Иванова, А.Пиотровского, пер. с фр. Н.Лихаревой. — СПб.: Азбука-классика, 2006. — 224 с.

Д.А.Жақыпбекова

Гендерлік саясаттарды талдау

Бұрынғы Кеңес жеріне исламдық дәстүрлердің кеңінен жайлып кетуі гендерлік қатыныстарға байланысты. Мақалада сол себепті отбасындағы қатынастардың өзгергендігі туралы жазылған. Жынысты — *gender*, яғни әлеуметтік жыныс, деп білеміз. Автор гендерлік қатынастардың тарихи түрлерін әрі олардың саяси тарихын жан-жақты қарастырды. Алдымен гендерлік қатынастар өзінің сакралдық мәнін білдіреді. Сондықтан гендердің әлеуметтік дамуға әсерін зерттеуге болады.

Д.А.Жакупбекова

Анализ гендерных политик

В статье отмечено, что процесс исламизации постсоветского пространства затрагивает сферу гендерных отношений. Как меняются отношения в семье, каковы главные приоритеты семейной жизни — именно эти вопросы стали предметом исследования. В качестве теоретического обоснования рассмотрены труды исторических политиков гендерных отношений. На основе проведенного анализа сделано предположение, что гендерные различия отражают представления о сакральном. Автор прослеживает механизм воздействия гендера на вектор социального развития.

References

- 1 Pimenov A.V. *Return to the Dharma*, Moscow: Natalis, 1998, 415 p.
- 2 Sulejmenov O. *Az Ya. Well-intentioned book reader*, Almaty: Zhazushy, 1975, 304 p.
- 3 Azimov A. *Egyptians. From ancient civilization to the present day* / Per. Translated from English. LA Igorevskaya, Moscow ZAO: Tsentrpoligraf, 2006, 284 p.
- 4 Propp V.Ya. *The historical roots of the fairy tale. Semiotics: An Anthology* / Comp. Y.S. Stepanov, Moscow: Academic Project; Ekaterinburg: Business Book, 2001, 702 p.
- 5 Budge E.A.S. *The Egyptian Book of the Dead* / Per. Translated from English. K. Korsakov, Sankt Petersburg: ABC, ABC-Atticus, 2012, 528 p.
- 6 Krueger R. *China. History of the country* / Rhine Kruger [trans. D. Voronin, J. Goldberg; foreword. K. Queen], Moscow: Eksmo; Petersburg: Midgard, 2008, 544 p.
- 7 Mumford L. *Myth machine. Utopia and utopian thinking: anthology foreign*. lit.s different. lang. / Comp., P. Ed. And the foreword. V.A. Chalikova, Moscow: Progress, 1991, 405 p.
- 8 Suleimenov O. *Language Letters. Looking into prehistory - the origin of the writing and language of small humanity*, Almaty–Rome, 1998, 499 p.
- 9 Eliade M. *Nostalgia for the basics*, Moscow: Institute of humanities research, 2006, 216 p.
- 10 Aeschylus. *Oresteia. Prometheus Bound: Tragedy* / Per. s. ancient Greek. Viacheslav. Ivanov, A. Piotrowski, trans. with fr. N. Likhareva, Sankt Petersburg: ABC-Classic, 2006, 224 p.

Е.Р.Ысқақов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: iskakov_elmurat@mail.ru)

Қазақстандық патриотизм идеясын дамытудың негізгі бағыттары

Мақалада Қазақстандағы патриотизм мәселесінің дамуына және қазақстандық патриотизмдік идеяны қалыптастырудың бағыттары мен тиімді жолдары қарастырылды. Ұлы, көрнекті ойшылдар мен мемлекеттік қайраткерлердің «патриотизм» түсінігіне берген анықтамалары келтіріліп, патриотизм жан-жақты зерттелді. Автор патриотизм мәні, ерекшелігі, патриоттық сана түсініктерін сипаттай келе, ұлтшылдық идеясы мәселесін ашып көрсетті.

Кілт сөздер: патриотизм, ұлтжандылық, науқаншылдық, ұраншылдық, Атамекен, кеңестік патриотизм, тоталитарлық режим, интернационализм, ақыл-парасат, салт-сана, экономикалық негіз, плюрализм, шовинизм.

Бүгінгі таңда айырықша маңызды әрі аса өзекті мәселелердің бірі болып табылатын патриотизм, әсіресе осы күндер қазақстандық патриотизм мәселесі, тәуелсіз еліміздің ғаламдық өркениет ортасынан өзінің лайықты орнын алуына бірден-бір себеп болатын маңызы ерекше өлшемнің біріне айналып отыр. Осыған байланысты, кейінгі жылдары патриотизм мәселелері ғылыми тұрғыдан сарапталып, оның толық мәнін айқындау мақсатында, бұл мәселенің теориялық және практикалық тұрғыдан зерттелуі керектігіне назар аударылды. Патриотизм аса күрделі мәселе болғандықтан, оның бар болмысын бір жұмыста толығымен қарастырып шығу мүмкін емес. Сондықтан патриотизмнің саясаттану ғылымында әлі зерттеле қоймаған кейбір тың тұстарына тоқтала кеткеніміз дұрыс деп есептейміз.

Патриотизм тақырыбы саясаттану ғылымында ерекше орын алатын тақырыптардың бірі екендігі даусыз. Саясаттану ғылымының елеулі нысанына айналып отырған осы «патриотизм» ұғымы, соның ішінде «қазақстандық патриотизм» ұғымы да ұғым ретінде ертеректе пайда болғандығы өткен тарихтан белгілі. Бұдан байқайтынымыз, патриотизмнің қалыптасуының жолдарын жете, барынша толық зерттеу, бүгінгі күннің кезек күттірмес өзекті мәселесіне айналып отыр.

Патриотизм, ұлтжандылық (елжандылық) мәселелері қоғамдық дамудың өткен кезеңдеріне де тән болғандықтан, бұл проблемаларды тек қана соңғы жылдардағы оқиғалармен, өзгерістермен шектеуге болмайды. Өткен кезеңдерде патриотизмді, ұлтжандылықты дамытуды әр түрлі қоғамдық ұйымдар мен саяси институттар қатысқаны белгілі. Айтар болсақ, кеңестік идеологияның ұраншылдық, науқаншылдық салдары патриотизмді белсенділіктің құралына айналдырып, бұл ұғымды тым жадағайландырып жіберуі. Сондықтан бүгіндей бұл проблеманың саяси мәні мен жаңа қоғамдағы алар орнын мұқият зерттеу қажеттігі туындады.

Патриотизм – Отанға, туған жерге, өзінің мәдени ортасына деген сүйіспеншілік. «Патриотизм – дегеніміз (гр. *patriotes* — отандас, *patrio* — отан, туған жер) Отанға деген сүйіспеншілік, бойындағы күш қуаты мен білімін Отан игілігі мүддесіне жұмсау, туған жерін, ана тілін, елдің әдет-ғұрпы мен дәстүрін құрмет тұту сияқты патриотизм элементтері ерте заманнан қалыптаса бастайды», — деп атап көрсетеді [1]. «Патриотизм» ұғымының мазмұнын түсіндіруде саяси сөздіктерде әр түрлі өлшемдер қабылданған. Патриотизмнің әлеуметтік, тарихи, саяси құбылыс болғандығында жатыр және заманына орай әр түрлі әлеуметтік мәнге ие болуына байланыстылығында. Кеңестік патриотизм Отанына, халқына сүйіспеншілікпен қатар интернационализмді, Кеңес Одағы халықтары мен бүкіл дүние жүзі ұлттарына деген достықты қамтыған. Тоталитарлық режим құлап, саяси құндылықтар өзгерген тұста «патриотизм» ұғымын жаңаша ұғындыру саясаттану ғылымының басты мәселесіне айналып отыр. Мұндай үрдісті қазақстандық сөздіктерден де байқауымызға болады. Онда патриотизмге адамгершілік, саяси принцип, әлеуметтік сезім, Отанның өткені мен бүгінгісін мақтан тұту, өзіндік және топтық мүддені елдің ортақ мүддесіне бағындыру, Отанға қызмет ету және оны қорғау өлшем бірліктерінің негізінде анықтама берілген. Алайда патриотизм өлшемдері бұнымен ғана шектелмейтіні белгілі.

Отан деген — сүйіспеншілік, өзінің бар болмысынды елімнің мүддесіне арнап, бойындағы қабілет пен күш-қуатты, білім мен білікті, ақыл-парасатты ел игілігіне жұмсау патриотизмнің басты

ерекшелігі ретінде сипатталады. Бұл қасиет қоғамдық ой-сана қозғалысының ерекше бір бөлігі іспеттес болғандықтан, ол қоғамдық ортаның даму үрдісіне сай әр түрлі мазмұнда көрініс береді. Сондықтан патриотизмнің тарихи кезеңдеріне назар аударып, табиғи тамырларына тереңірек үңілуіміз керек. Патриотизм табиғатының тіні саналатын патриоттық сана ерекшелігін, оның қалыптасу үрдісіне назар аудара отырып, бұдан «патриотизм» ұғымының тарихи эволюциясы қандай үрдістерден өткенін көреміз.

Өзіндік салт-санасы қалыптасқан әр тайпаның осы үрдістегі әлеуметтік құндылықтары олардың колөнерлік, көркем өнерлік дәстүрінен көрініс тауып отырған. Патриоттылық ұғымының бастауы болған алғашқы қауымдық құрылыстағы, патриоттық сана болмысын үш негізге бөліп қарастырамыз, олар: тайпалық дәстүрдегі патриоттық, сананың экономикалық негізі, әлеуметтік негізі және рухани негізі. Экономикалық негізге — жерге және өндіріс құралына деген жалпы тайпалық меншік алынса, әлеуметтік негіз жекелеген тайпа көсемдерінің бедел-билігі мен адамдар арасындағы қауымдастық қатынастар ерекшелігімен сипатталады. Ал рухани негіз бастауына тайпалық мифологиядан басқа адамдардың туған жерге деген сүйіспеншілігі, аруақтарды ардақтау, тайпа көсемдеріне шексіз берілгендігі, қауымдастықты өзгелерден қорғау, түйінді мәселелерді әділ шешуге күш салу секілді ерекшеліктерін жатқызамыз.

Тайпалық дәстүрдегі патриоттық сана сипаты ұжымдық пікірлердің ұқсастығынан көрініс тауып және ол интегративті, нәтижелі қызметін атқарғандықтан, қоғамдық прогрестің өрістеуіне себеп болды. Яғни алғашқы қауым өкілдері бұл кезеңнің өзінде-ақ, тайпалары, жері үшін жанын пиде етуге даяр болған. Өз тайпаларына деген мақтаныш сезімін бойларына ұялатқан тайпаластар арасында жауынгерлік рух басым болған. Олар соғысқа әзірлік алдында би-билеп, тайпа көсемдерінің алдында ерік-жігер дәлелдегі күштілігін көрсетуге тырысты.

Қоғамның дамуына, техникалық прогрестің өріс алуына, капиталистік қатынастардың орнығуына, өндірістік күштер мен өндірістік қатынас ара салмағының өзгеруіне байланысты қоғамның болмысына сай патриоттық сана да жаңа деңгейге көтеріліп, жаңа мазмұнға ие болды. Бұдан бай қоғамымыз, кез келген мемлекеттегі үстемдік етуші саясат пен идеология патриотизмнің мазмұнынан, санасынан көрініс тауып отырды. Адамзатты өркениетке жетелейтін, ізгілікке үндейтін, елжандылыққа баурайтын патриоттық сана қашанда жоғары бағаланып отырған. Сонымен қоса патриотизмді, билікті барынша нығайтудың құралы ретінде шебер пайдалана білген тоталитарлық жүйелердің мысалын тарихтан көптеп кездестіруге болады.

Ал қазақ халқының патриотизмі, қазақстандық патриотизм мәселесіне келетін болсақ, ата-бабаларымыздың аманат еткен жерін қорғау, туған жерді сүю халықтық болмыстан бойға дарыған, ой-сананы жетілдіретін құбылысқа айналып отыр. Елжандылық, отансүйгіштік қасиетті сақтай білу және ел, халық, мемлекет мүддесі үшін қызмет етіп, оның дамуына үлес қосу — әрбір иісі қазақтың, Қазақстан азаматтарының басты парызы.

«Патриотизм» ұғымының мәнін ашып, оның Қазақстан тарихынан алар орны хақында зерттеулер жүргізген ғалымдар елімізде аз емес. Бұл кезекте қазақстандық ғалымдар А.Айталының, Р.Айтқалиевтің, Л.Ахметованың, Б.Әбдіғалиевтің, Р.Әбсаттаровтың, А.Бижановтың, Б.Берлібаевтың, К.Ғабдуллинаның, Ә.Қалмырзаевтың, С.Қозыбаевтың, Ғ.Меңлібаевтың, Д.Раевтың, тағы басқалардың еңбектерін тілге тиек етпей, кете алмаймыз.

Осы мәселемен шұғылданып жүрген ғалымдардың бірі Ә.Қалмырзаев былай дейді: «Патриотизм, отаншылдық сезім априорлық құбылыс емес, ананың құрсағынан даритын биологиялық құбылыс емес, бұл психологиялық саяси-әлеуметтік құбылыс [2].

Қазақстандық патриотизм туралы айтар болсақ, ол тек қазақтардың ғана өз Отанына сүйіспеншілігі емес, онда мекендеген бүкіл ұлт пен ұлыс өкілдерінің бәріне қатысты дүние» [3]. Оның тұжырымы бойынша, патриоттық сезім адамның туа біткен қасиеті емес, ол белгілі бір әлеуметтік, саяси, тарихи ортада ұзақ жылдар бойында қалыптасатын құбылыс. Өйткені ешкімді де осы елді сүй деп мәжбүрлеп, қолдан патриотизм жасай алмайды. Саяси-әлеуметтік, экономикалық негіздері толық қаланбаған жасанды отансүйгіштіктің ғұмыры қысқа, ертеңі бұлыңғыр. Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру процесінде осы ерекшеліктерді есте ұстай отырып, «Қазақстаным — қара шаңырағым!» деген ұғымның мәніне терең бойлауымыз керек. Бұл сөз ел иесі қазақтардың ғана емес, жерімізді мекендеген барлық ұлттар мен ұлыстардың айтар сөзі болуға тиіс. Бұл тұрғыдан келсек, қазақстандық патриотизм сөз бен істің ажырамас диалектикалық бірлігінің баламасы болуға тиіс. Үлкен мінберлерден сөз алып, уәдені үйіп-төгіп, кейін сол уәдеден тайқып шығатындардан патриоттық қасиет күту бос әурешілік. Олардың осындай іс-әрекеті халық

патриотизміне кері ықпал тигізуі. Қазақстанның дамуы жолында әркім өз мүмкіндігіне қарай үлес қосып, іс-әрекет етсе, онда оның нағыз патриот деп қабылдағанымыз дұрыс болады.

Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру үрдісінде әрбір адамның мүдделілік сезімі факторына ерекше назар аударуымыз керек. Бұл орайда ғалым Ғ.Меңлібаевтың ой топшылаулары назар аударарлық. Ол патриотизм мен ұлтаралық қатынас мәдениетін саралап келіп, әрбір жеке адамның қоғамдық мүдде мен жеке мүдде арасалмағына қатысты пікірін білдіреді. «Адам бойына сіңген әлеуметтік және рухани құндылықтар рухани табандылықтың, ерлік пен батырлықтың, ізгіліктің бастауы бола отырып, Отан алдындағы борыш пен міндетті орындауда кездескен қиындықтарды батыл жеңуге құлшындырады. Ол үшін қоғам мүддесі, ұлттық мүдделер әркімнің өзінің, жеке басының мүддесі дәрежесінде қабылдануы керек» [4].

«Патриотизм» ұғымын бүкіл әлемдік ғылыми мәдениеттегі терең өзгерістер тұрғысынан алатын болсақ, патриоттық тұжырымдама «Батыстық» және «Шығыстық» дәстүрдегі ағымдардың қақтығысы жағдайында өмір сүруде. Батыс демократиясының негізгі белгісі және ең беделді ұстанымы — плюрализм.

Плюрализм индивидтердің өзін-өзі көрсетуінің қоғамдық формаларының көп жақтылығын, әр түрлі мүдделердің, құндылықтар мен бағалардың, көзқарастардың қатар өмір сүру құқы бар дейтін нанымды білдіреді. Қазіргі әлеуметтік әрекет кеңістігінде плюрализм әр адам үшін негізгі әлеуметтік бағдарға, өмір сүру стилінің эталонына айналды. Сондықтан кешегі рухани өмірдегі аномалды құбылыстар бүгін легитимдік мәртебеге ие болуда. Сайып келгенде, плюрализм қоғамдағы патриоттық сезімдер мен гуманистік қатынастарға өзінің елеулі ықпалын тигізуде. Осының салдарынан халықтағы ерекше бұқаралық көңіл-күйдің әдеттегіден де көтеріңкі болуын, осыдан туындайтын тобырлық сананың басымдығын, патриоттық сезімнің орнына космополитизм, «пендешілік» пиғылдардың үстем болуын байқауға болады» [4].

Плюрализм көптеген идеялардың, қызығушылықтардың және қауымдардың жиынтығын құрай отырып, адамдарды жоғары күрделі интеллектуалды режимінде өмір сүргізеді және социомәдениеттік елестетудің басқа масштабын мұқтаж етеді. Плюралистік жүйе қоғамдық құрылымның күрделі түрі болып келеді. Біздің еліміз жалпықазақстандық патриотизмнің негізі бола алатын кең теңестірудің қалыптасқанын мұқтаж етеді. Осындай теңестіру біздің әлеуметтік және этномәдениеттік әр түрліліктің жалпы қорытындысы болу керек [4].

Парасатты сананың жалпы адамзаттық іргелі түсініктеріне негізделуге тиіс болған жаңа идеялардың кей ұшқындары, өкінішке орай, кісілік, ар, адамгершілік, отансүйгіштік, қарттарды сыйлап, әйел затын құрметтеу сияқты қасиеттер кемуіне себепші болып отыр.

Патриотизмнің мәні туралы сөз еткенде, оның идеяларының ежелгі дәуірден бері қарай қалыптасып келе жатқанын және патриоттың тәрбие ісінде маңызды орны бар екенін білеміз. Патриотизм идеясының идеялар мен құндылықтар жүйесі ретінде пайда болуы және дамуы Аристотель мен Платонның, Цицеронның, XVIII ғасырдағы француз материалистерінің есімдерімен тығыз байланысты. Кейінірек бұл идеяларды неміс философтары мен орыстың ойшылдары дамытты.

Әлемнің бірінші ұстазы атанған данышпан Аристотель өзінің «Риторика» атты еңбегінде дәстүрлер мен заңдардың жекелік және жалпылық сипатын ашып көрсеткен екен. Әр халықтың өзі үшін жасап қалыптастырған дәстүрлері мен заңдарын жекелік деп, адамзат баласы қабылдаған дәстүрлер мен заңдарды жалпы және ортақ деп таниды. Жеке дәстүрлер мен заңдарды ұлы ойшыл жазылған және жазылмаған деп екіге бөліпті.

Ол жазылмаған дәстүрлер мен заңдарды жеке қарастырып, оларды жазылғандардан айырып қана қоймай, жазылмаған дәстүрлер мен заңдардың адамдар тәрбиесіне тигізетін игі әсерін баса көрсеткен. Рухани дәстүрдің аса маңызды қасиеттері мен белгілері ретінде ізгілікті, әділдікті және басқа да қасиеттерді Аристотель атадан балаға ауысып отыратын, әрбір пенденің адамгершілігінің негізі, өмірдің мәні ретінде түсіндіреді.

Цицерон өзінің еңбегінде, патриоттық сана Отанға деген көзқараспен өлшенбек деген пікір айтып, «Мемлекет туралы» тілдесуінде: «Ең ізгі ойлар — отанның игілігі үшін», — деп тұщымды ой айтады. Оның ойынша, Отан дегеніміз — ең алдымен, саяси орта, құқықтық қатынастармен маталған адамдардың бірлестігі және мемлекет». Ежелгі ойшылдардың пайымдауынша, отан алдындағы қарыз дегеніміз — оны тек соғыс жағдайында қорғау ғана емес, сонымен бірге мемлекетті басқару ісіне белсене қатысу.

Патриотизм идеялары ұлтшылдық элементтерден арылғанда ғана қоғамдық процеске игі әсерін тигізеді және халықтардың туыстық әрі тілектестік идеяларымен қабысып жатады. Патриотизм мен

ұлтшылдықтың арақатынасы проблемасының күрделі екендігі сонша, бұл мәселені өткендегі ұлы ойшылдар да оңай шеше алмаған. Мысалы, патриотизм туралы Фихтенің пікірлері қарама-қайшы. Философтардың арасында тұңғыш рет ол патриотизмді ғылыммен байланыстырады. «Патриот, — деп жазады Фихте, — адамзаттың мүддесі ең алдымен сол ұлтта шешілуі керек. Ал бұл мақсатқа тек ғылым арқылы жетуге болады. Демек, ғылым және оның неғұрлым кең таралуы адамзат баласы армандаған мақсаттардың ең таяуы болып табылады» [5].

Гегель патриотизмді абсолют мемлекет құрумен байланыстырады да неміс үлгісіндегі мемлекеттегі өзі айтқан абсолюттік рухқа жүгінеді.

Орыс ойшылдары түрлі халықтар патриотизмі ортақтығы идеясын «адамзатқа деген сүйіспеншіліктің жеке көрінісі ретінде» бағалайды. Олардың түсіндіруінше, патриотизмнің іргесі ұлтшылдықтан аулақ жатыр.

Орыстың ақ жүректі адал қайраткерлері патриотизмнің тарихи тамырларын нақты тарихтан іздеп, халықтардың бір-бірімен жақындасып, туысуында белгілі бір заңдылықтардың бар екендігін анықтаған. Олар патриотизм түсінігіне қайшы шовинизм, нәсіл артықшылығы, ерекше ұлт деген түсініктердің зиянын ашып көрсеткен. Олардың пайымдауынша түрлі халықтардың өкілдерінің патриотизмі «адамзат баласына деген сүйіспеншіліктің жеке көрінісі. Демек, патриотизм мен ұлтшылдық қоңсы қонбайды [6; 363].

XIX ғасырдағы орыс ойшылдарының шығармалары орыс халқының ұлттық санасын қалыптастырудың құралы болды. Олар Отанға деген сүйіспеншілікті ұлттық тар мағынада емес, жалпы адамзат баласына деген сүйіспеншілікпен балама түрінде түсіндірді. «Отанға деген махаббат, — деп жазды В.Г.Белинский, — адамзат атаулыға деген махаббаттан, жалпыдан жалқының туатынындай пайда болады. Өз Отанын сүю дегеніміз — жалпы адамзаттық идеалды құштарлықпен көксеу және шама келгенше соған жетуге көмектесу». Патриотизмнің халықтарды жақындастыру және олардың арасындағы рухани байлықтар алмастыру ісіндегі рөлін көрсетуде Белинский көрегендік танытты. «Халықтар, — деп жазды ол, - өздерінің адамзаттың ұлы әулетінің мүшелері екендігін түсіне бастайды, өз ұлттарының рухани қазыналарымен ағайынша бөліседі. Бір халықтың әрбір жетістігін басқа халықтар тез игереді» [5;153].

Патриотизм мен халықтар бауырластығының бұл идеясын Н.Г.Чернышевский одан әрі жалғастырып: «...орыстың әрбір ұлы адамының тарихтағы орны оның Отанға сіңірген қызметімен, ал адамгершілік парасаты – патриотизмінің қуатымен өлшенеді», — деп тұжырымдады. Оның пайымдауынша, «Отан дегеніміз — ең алдымен халық». Белгілі бір жерде тарихи қалыптасқан халық, сол жерді өзінің терімен суарып, гүлдендіреді, бостандық пен тәуелсіздік үшін күресте қан төгіп, сол жерді қорғайды, өз жерін әлеуметтік мазмұнмен байытып, түрлендіретін, Отан мағынасына енгізетін де дәл сол халық [6; 253].

Патриотизм және халықтар арасындағы достық байланыстар туралы Н.А.Добролюбовтың да қызықты ойлары бар: «Жанды, өміршең патриотизм халықтар арасындағы қандай да өшпенділікті болдырмайды. Мұндай патриотизммен рухтанған адам бүкіл адамзат үшін, оған пайда келтіруге қызмет қылады. Ол өз қызметін туған елінің шегінде ғана атқарса да, неғұрлым пайда тигізетін орны осы екендігін сезінгендіктен... Адамзатқа деген сүйіспеншіліктің жеке көрінісі ретіндегі патриотизм бөгде халықтарды жек көруге жол бермейді» [7].

Украин халқының ұлы перзенті Т.Г.Шевченко жалған патриотизмді айыптап, былай деген болатын: «Туған елін сүймейтін, жарымжан жүрек жандар бар...» [8].

В.Г.Белинский патриотизмнің халықтарды жақындататын, олардың арасындағы рухани игіліктерді алмастыратын күшін анықтауда ғылыми жаңа дәрежеге көтерілді. «Халықтар, — деп жазды ол, — өздерінің адамзаттық ұлы қоғамның мүшесі екендігін түсіне бастады, әрқайсысы өз ұлтының рухани қазынасымен жомарт бауырларша бөлісе бастады. Бір халықтың әрбір олжасын басқа халықтар қуана еншілей бастады...» [5;168].

Ол жеке ұлт өкілдерінің кінәмшіл, бақай есеп өзімшілдігі келмеске кетіп, «ақыл-ой сәулесімен көзі ашылған халықтардың бауырлық құшағы айқасатын күнді армандады.

Халықтардың қалтқысыз достығы мен отансүйгіш идеясын Н.Г.Чернышевский одан әрі дамытып: «...орыстың әрбір ұлы адамының тарихтан алатын орыны Отанға сіңірген еңбегімен, ал, адамдық қадірі оның патриотизм қуатымен өлшенеді», — деп жазды [6; 158].

Ал, патриотизм мәселесін басқаша да қарастырғандар бар. Мысалы, В.И.Ленин патриотизм мен интернационализмді айырылмас жұп ретінде түсінеді. Оның мәнісі — қоғамдық құбылыстарға таптық тұрғыдан қарауда жатыр. «Отан, немесе белгілі бір саяси, мәдени және әлеуметтік орта,

пролетариаттың тап күресінің аса қуатты факторы болып табылады... пролетариат өзінің күресінде саяси, әлеуметтік және мәдени жағдайларға, яғни өз елінің тағдырына, енжар қарай алмайды» [9; 323].

В.И.Ленин патриотизмді нақты тарихи жағдайға байланыстырып сипаттайды. Мысалы, 1916 жылы әлем елдерін үш түрге бөліп алып, әрқайсысын тарихи даму деңгейіне қарай талдады.

Бірінші түрге буржуазиялық-прогрессивті ұлттық қозғалыстар аяқталып, «үлкен» ұлттар мемлекет ішіндегі отарлардағы басқа ұлттарды езіп-жаншып отырған Батыс Еуропа мен Америка Құрама Штаттарының державаларын жатқызады. Бұл елдердегі пролетариаттың міндеті құл болып отырған ұлттардың миллиондаған адамдарының мүддесімен байланысты деп түсіндіреді.

Шығыс Еуропаның мемлекеттерін, әсіресе Ресейді В.И.Ленин екінші түрге жатқызады. Өйткені ХХ ғасырда бұл аймақта буржуазиялық-демократиялық ұлттық қозғалыс өршіп, ұлттық күрес асқынып кеткен болатын. Демек, ол езгідегі ұлттардың жұмысшыларының таптық күресін езуші ұлттардың таптық күресімен ұштастыру жөнінде қиын мәселені қиыстыруға ұмтылды. В.И.Лениннің пайымдауынша, ұлттардың үшінші түрі — отар және жарты отар елдерде тұратындар. Бұл елдердің бірінде буржуазиялық-демократиялық қозғалыстар жаңа басталған, өзгелерінде бұл қозғалыстар жүріп жатыр. Олай болса, марксистердің міндеті бұл елдердегі буржуазиялық-демократиялық ұлт-азаттық қозғалыстың неғұрлым революциялық элементтерін қолдап, империалистік мемлекеттердің езгісіне қарсы бағыттау болып табылады [9; 254].

Бұл үш түрлі елдердің бірінен-бірінің айырмашылығын ашып көрсете отырып, ол: «Отан — тарихи ұғым. Ұлттық езгінің кезіндегі немесе осы езгіге қарсы күрес кезіндегі «Отан» түсінігі басқаша. Ал, ұлттық қозғалыс аяқталған кезде тағы басқаша» [9; 257].

Өзінің «Ұлы орыстардың ұлттық намысы туралы» (1914 ж., 12 желтоқсан) деген мақаласында Отанға, ұлтқа деген қатысын В.И.Ленин былай сипаттаған: «Біздерге, ұлы орыстың саналы пролетарларына, ұлттық намыс сезімі жат па? Әлбетте, жат емес. Біз өзіміздің тілімізді, отанымызды сүйеміз. Біз еліміздің еңбекші қауымын (яғни, халықтың 9/10 бөлігін) демократтар мен социалистердің саналы деңгейіне дейін көтеруге күш салып жүрміз» [9; 259].

Зерттеуші-ғалымдардың басқа бір тобының пікірінше, «Отан» және «патриотизм» түсініктері адамдар қауымдастығының тарихи формасы ретінде халықтың қалыптасуымен байланысты. Мысалы, профессор М.Н.Росенко былай дейді: «Халықтың пайда болуына қарай адамдардың үлкен топтарының әлеуметтік-этникалық, экономикалық, тілдік және рухани ортақтасығы негізінде әлеуметтік, саяси және мәдени орта ретінде «Отан» ұғымы пайда болады» [10].

Әлеуметтік-этникалық, экономикалық, тілдік және рухани ортақтық элементтері сонау алғашқы қауымдық қоғамның өзінде-ақ пайда болып, отан және патриотизм элементтері де қалыптаса бастады деген қорытындыға келуге болады. Ал, қазақ этносындағы патриоттық идеяға келетін болсақ, көне дәуірдегі түркі-қазақ рулары мен тайпаларында көшіп-қону аймақтары, экономикалық қарым-қатынас, саяси басқару, тіл және рухани мәдениет ортақтығына қарай Отан және патриотизм элементтері қалыптаса бастады. Ал, қазақ этносының ортақ Отаны мен патриотизмінің толық қалыптасуы қазақ халқының толық тұтасуымен тұстас келеді. Нәтижесінде біртұтас экономиканың, саяси тұрақтылықтың, ортақ жер, тіл, мәдениет, салт-дәстүрдің қалыптасуына әкеледі.

Жеке адамның санасында «Отан» түсінігінің қаншалықты терең және саналы орнығуына қарай патриотизмді екіге бөліп қарастыруға болады. Біріншісі, Отан туралы жалпы түсінік. Оған халықтың тарихы, дамуы, қорғаныс тәсілдері, патриоттық пікірлер, көңіл-күйі, дәстүрлері мен саналы сезімі кіреді. Екіншіден, патриотизмнің теориялық деңгейі де бар. Атап айтқанда, Отанның құрылуы, дамуы, сақталуы, оның егемендігі мен тәуелсіздігі туралы ғылыми білімдерді жете меңгеру, Отанға қызмет ету жөніндегі патриоттық идеялар, патриоттық мінез-құлық нормалары осы теориялық деңгейді сипаттайды.

Жоғарыда айтқанымыздай, патриотизм — әртекті түзілімдерден тұратын күрделі қоғамдық құбылыс. Ең алдымен, ол Отанды сүю, оған берілгендік, тарихы, мәдениеті, тілі т.б. ортақ халық немесе халықтар тұратын мекен-аймаққа қатынасты білдіреді. Патриотизмнің ерекшелігі — оның адамның рухани әлемінен орын алатындығында. Басқаша айтқанда, Отанға деген сүйіспеншілік әлеуметтік ерекше құбылыс ретінде әрбір адамның «ішінде», жан дүниесінде болады.

Адамдар өз санасына патриотизм идеялары мен сезімдерін сіңіріп, саналы түрде рухани қажеттілікке айналдырғанда ғана патриот болады. Демек, тәрбие жұмысының қандай да түрлерінің пәрменділігі жалаң түсіндіре беруде емес, адамдарға ас пен ауа қандай керек болса, патриотизм сезімі сондай қажет болатындай табиғи қажеттілікке жеткізуде деп санаймыз. Ол үшін Отан, туған жер,

туған ел деген қастерлі ұғымдарды нақты өмір мысалдарымен әрі қарапайым, әрі түсінікті етіп, пайымдай білу керек.

Жас ұрпақ тәрбиесі Қазақстанның егемендік алып, тәуелсіздік жағдайына ие болғанда өз мемлекеттілігін қалыптастыруға байланысты бала тәрбиесін қайта қарау маңызды міндеттердің бірі болып отыр. «Қазақстан – біздің ортақ үйіміз, біздің өзіміз де, біздің бабаларымыз да осы жерді мекен етеді. Егер біз өзіміздің елімізді, өзіміздің өмірімізді сынауды білер болсақ, осы жасампаздықпен жаңғыртып, бой көрсеткен әрбір тал шыбықты мәпелеп өсіріп отырмасақ, онда біз өзімізді нағыз патриот деп санай алмас едік», — деген Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың мемлекетіміздің келешегінің тұтқасын ұстайтын жас ұрпақты осы бастан Отанына, атамекеніне шын берілгендік рухында тәрбиелеуден артық борыш жоқ екендігін атап көрсетті [11].

Патриоттық сана ұлттық және жалпы адамзаттық мүдделер тұрғысынан қарағанда Отанға деген көзқарас құндылықтарының жиынтығы болып табылады.

Құндылық дегенде біз жеке адамның, адамдар тобының, этностың өз Отанының бүкіл табиғи және әлеуметтік элементтеріне қатысына негізделген әлеуметтік сипаттаманы айтамыз. Бұл сипаттама жүйесі жеке адамның, әлеуметтік топтардың өзін қоршаған ортамен байланысының негізгі желілерін айғақтай отырып, тәрбиелік ықпалдың бағдарлары мен әлеуметтік мәнін білдіреді. Яғни пәрменді тәрбие нәтижесінде адамдардың белгілі бір көзқарасы, мінез-құлқы, қоршаған ортаға қатысының тәртібі қалыптасады.

Тұтас алғанда патриоттық сана дегеніміз Отан ұғымын құндылық тұрғысында сезіну, санаға сіңген бұрынғы ұрпақтардың озық дәстүрлеріне ұмтылу болып табылады.

Идеялар мен құндылықтарды жоғалту, жаңа идеялардың жүйесі ретінде идеологияның болмауы, мемлекеттік саясаттағы күңгірттік теріс жағдайларға әкеп соқтыруы мүмкін. Себебі, өкімшіл-өміршіл социалистік жүйенің ыдырауына байланысты адамдар санасының толқулы жағдайында ұлтшылдық-патриоттық, ұлыдержавалық сана, жікшілдік пиғыл белең алуға ұмтылады.

Бұрынғы зерттеулерде патриотизм құбылысында таптық сипатты әсірелеп, ұлттық, жалпы адамзаттық сипаттарды әлсіретіп, адамдардың өз Отанына деген адами сезімін кемітіп көрсету белең алып келді. Ұзақ жылдар бойы Кеңес Одағының ресми насихатында патриотизм түсінігінен ұлттық белгілер ығыстырылып келді. Сөйтіп, патриотизм іргетасы жоқ, көпірме сөз ретінде насихатталды. Мұның өзі тәрбие жұмысына зор нұқсан келтірді. Тап тұрғысынан қарағанда пролетариаттың белгілі бір ұлтқа тән еместігі жөнінде қағида паш етілді, ұлттық патриотизм жоққа шығарылды. Соның нәтижесінде қандай бір ұлттық белгі-дәстүрлерден ада тобырлық мәдениет деген пайда болды. Әр халықтың өзіне тән ғасырлар бойы жинаған рухани мұрасы — дәстүрлері, тәлім-тәрбие үрдістері, өзіндік ерекше салттары аяққа басылды.

Жоғарыда айтқанымыздай, патриотизм жалпыұлттық және ұлттық бөліктерден тұрады. Ұлттық патриотизм әдетте адамдардың белгілі бір ұлтқа тән екендігімен, өз тілімен, мәдениетімен, сол аймаққа тән дәстүрлерімен тығыз байланысты. Патриотизм орыстада, украиндықтарда, белорустықтарда, қазақтарда, өзбектерде, эзербайжандықтарда, грузиндіктерде, армяндықтарда бола алады.

Әйгілі шығыстанушы В.В.Бартольд мұсылман Шығысының ортағасырлық және жаңа тарихы арасындағы жікті айыра отырып, былай деп жазды: «Мұсылмандықтың жаңа тарихына қарап отырсақ, біз оның орта ғасырлардағы ислам тарихынан айырықша өзгешелігін байқаймыз. Орта ғасырлардағы әулеттердің тез алмасып отыруы, шағын мемлекеттердің саяси жағынан тұрақсыз биліктер жағдайында қандай да бір патриотизм болмаса, енді сол аймақта құрылып отырған мемлекеттердің бірлігіне куә болып отырмыз» [12].

Жалпыұлттық патриотизм жағдайында әрбір адам өзін сол мемлекет халқының бір бөлігі ретінде сезініп, түрлі ұлттық қауымдастық өкілдерінің ортақ Отанына деген сүйіспеншілігі мен шын берілгендігін көруге болады.

Жалпықазақстандық патриотизм дегеніміз — өзінді республика халқының ажырамас бөлігі, ортақ Отан ретінде Қазақстан Республикасына сүйіспеншілік сезімі мен берілгендік, азамат ретінде халық пен елдің мүддесін, қажет болса, қару алып қорғайтын борышты сезіну. Шовинизм мен ұлтшылдыққа қарағанда, жалпықазақстандық патриотизм басқа халықтарға деген сыйластық, бүкіл адамзатты құрметтеу тұрғысында көрінеді.

Мемлекеттің сенімді тиянағы болып табылатын, ұлттардың бауырластығы жағдайында ғана шын мәнінде ұлттық патриотизм қалыптасады. Ұлттың біріне-бірі алакөз (себебіне қарамастан) топтарға бөлініп, жіктелуі шын мәніндегі патриотизмге себеп бола алмайды, керісінше, мемлекеттің өміріне

қауіп төндіреді. Демек, қазақтар арасындағы жүздік, рулық, жершілдік пиғылдарға жол беруге болмайды. Бұл жөнінде Президент Н.Назарбаев өзі үлгі көрсетіп, үнемі айтып келеді.

Біздің қоғамымыздың патриоттық санасына үніле қарасақ, үш жағдайды байқаймыз:

- біріншіден, ұлттық-этникалық элементтер бар;
- екіншіден, жалпыадамзаттық құндылықтарды қастерлеу көріністерін көреміз;
- үшіншіден, әлеуметтік-таптық пиғылдар да жоқ емес.

Патриотизм жеке адам санасына белгілі бір экономикалық, әлеуметтік-саяси, мінез-құлық, эстетикалық және басқа да құндылықтарды дарыта отырып, оларды сенім дәрежесінде қалыптастыруға, осылайша, Отанның бүгінгі мен келешегі үшін белсенді қызмет етуге баулуға бағытталған. Әрбір адам игерген әлеуметтік және ұлттық құндылықтар рухани табандылықтың, ерлік пен батырлықтың қайнар көзі, қиын жағдайда Отан алдындағы борышты адал атқаруға бастайтын рухани күш болуға тиіс.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. — 5-т. — Алматы: Қазақ энцикл., 1998. — 168-б.
- 2 Қалмырзаев Ә. Қазақстандық патриотизм қалай қалыптасады // Егемен Қазақстан. — 10 қаңтар. — 1998. — 25-б.
- 3 Раев Д. Қазақстандық патриотизм мен гуманизм // Ақиқат. — 2000. — №89. — 8-б.
- 4 Есенғараев Е.Ж. Плюрализм и патриотизм // Индустриальная Караганда. — 2002. — № 183–185. — 25 окт.
- 5 Белинский В.Г. Избранные педагогические сочинения. — М.: Педагогика, 1982. — 287 с.
- 6 Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений: В 15 т. Т. I–XVI. — М.: Госполитиздат, 1939–1953. — 575 с.
- 7 Добролюбов Н.А. Избранные педагогические сочинения / АПН СССР. — М.: Педагогика, 1986. — С. 123.
- 8 Шевченко Т.Г. Собрание сочинений: В пяти томах // Под ред. М. Рылского и Н. Ушакова. — М.: Гослитиздат, 1948–1949. — С. 83.
- 9 Ленин В.И. Полное собрание сочинений. — Т. 37. — М.: Госполитиздат, 1965–1975. — 738 с.
- 10 Росенко М.Н. Патриотизм и общенациональная гордость советского народа. — Л.: Лениздат, 1977. — С. 68.
- 11 Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның болашағы — қоғамның идеялық бірлігінде. — Алматы: Қазақстан, 1993. — 33-б.
- 12 Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк / Соч. Т. II. Ч. 1. — М.: Госполитиздат, 1963. — С. 65.

Е.Р.Исқақов

Основные направления в развитии идеи казахстанского патриотизма

В статье рассмотрены эффективные пути становления идеи казахстанского патриотизма и развитие патриотизма в Казахстане. Приведены определения великих мыслителей и государственных деятелей понятия «патриотизм» а также разносторонне изучена идея патриотизма. Описывая сущность, особенности и понятия патриотического сознания, автор раскрывает проблему идеи национализма.

Ye.R.Iskakov

The main directions in the development of the idea of Kazakhstani patriotism

This article investigates effective ways and trends of the formation of Kazakhstani patriotism and the development of patriotism in Kazakhstan. It also provides the quotes of the great thinkers and statesmen on the term of «patriotism» and studies the idea of patriotism. The problem of the idea of nationalism is revealed through the description of the nature, features, and concept of patriotic consciousness.

References

- 1 *Kazakhstan national encyclopaedia*, Almaty: Kazakh encyclopaedia, 1998, 5, p. 168.
- 2 Kalmyrzaev A. *Egemen Kazakhstan*, 1998, January 10, p. 25.
- 3 Rayev D. *Kazakhstan patriotism and humanism // Akikat*, 2000, 89, p. 8.

- 4 Esengaraev E.Zh. *Pluralism and patriotism* / Industrial Karaganda, 2002, Oktober, 25, p. 183–185.
- 5 Belinskyi V.G. *Chosen pedagogical compositions*, Moscow: Pedagogika, 1982, 287 p.
- 6 Chernyshevskiy N.G. *Complete works*: In 15 т. Vol. 14, Moscow: Gospolitizdat, 1939–1953, I–XVI, 575 p.
- 7 Dobrolyubov N.A. *Chosen pedagogical compositions* / APN USSR, Moscow: Pedagogika, 1986, p. 123.
- 8 Shefchenko T.G. *Complete works: 5 тоms* / Ed. of M. Rylsky and N. Uschakov, Moscow: Goslitizdat, 1948–1949, p. 83.
- 9 Lenin V.I. *Complete works*. 37 vol., Moscow: Gospolitizdat, 1965–1975, 738 p.
- 10 Rosenko M.N. *Patriotism and national pride of the Soviet people*, Leningrad: Lenizdat, 1977, p. 68.
- 11 Nazarbaev N.A. *Future of Kazakhstan - on ideological unity my society*, Almaty: Kazakhstan, 1993, p. 33.
- 12 Bartold V.V. *Kyrgyz. Historical sketch* / Complete works. II (Vol. 1), Moscow: Gospolitizdat, 1963, p. 65.

УДК 297:101.14

S.Akhmetkul

*E.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: seke-88@mail.ru)*

A literature review on Islamic fundamentalism

The article investigates the existing knowledge of Islamic fundamentalism. A literature review on the phenomena of Islamic fundamentalism includes the debate over the term and three main theoretical frameworks (Middle Eastern and Islamic studies, conflict analysis and resolution, social movement theory) and problem areas within these concepts.

Key words: Islamic fundamentalism, a literature review, politicization of Islam, Middle Eastern and Islamic Studies, globalization, conflict analysis and resolution, discourse ethics, Islamic activism, social movement theory, salafism, Wiktorowicz).

Introduction

Islamic fundamentalism is a growing threat across the world. The spread of globalization and open borders have made countries vulnerable to religious radicals who are trying to get revenge for their failures in dealing with modernity. Started as a resistance against colonialism and Western cultural domination in the Middle East, nowadays Islamic fundamentalism is gradually taking an offensive form being able to destabilize any state and trying to establish an alternative global order. In this regard Islamic fundamentalism is perceived as an absolutist universalism. The politicization of Islam as a new global phenomenon had been recognized by scholars long before the end of the Cold War [1]. However, it has been put into the core of scholarly debate after the breakdown of Soviet Union because the West needed a new enemy to replace communism, and Islamic fundamentalism seemed to have all qualifications [2]. Barber's [3] "Jihad vs. McWorld", widely shared by journalists and commentators, is one of many other works proposed to view Islamic fundamentalism as the next major threat to Western civilization. Despite the fact that a lot of works have been published about Islamic fundamentalism over the last three decades, there exists no systematic overview of research on Islamic fundamentalism. The goals of this paper are to present a systematic review of Islamic fundamentalism research and provide suggestions for future research efforts. The investigation of the existing knowledge of Islamic fundamentalism includes the debate over the term and three main theoretical frameworks (Middle Eastern and Islamic studies, conflict analysis and resolution, social movement theory) and problem areas within these concepts.

The debate over the definition

Initially, the term fundamentalism coined in the USA in 1920s and was used in the Christian context to refer to certain Protestant churches and organizations opposed to "modernism" [4]. Only fifty years later, after the 1979 Iranian Revolution, Islamic fundamentalism came into widespread usage by American mass media. The term spread rapidly, and by 1990s *Concise Oxford Dictionary of Current English* defined it not

only as “the strict maintenance of traditional Protestant beliefs,” but also as “the strict maintenance of ancient or fundamental doctrines of any religion, especially Islam” [5]. However, there is considerable disagreement among scholars with regard to the use of the term Islamic fundamentalism. While some scholars oppose that the term is less explanatory, others argue that every Muslim believes in the fundamentals of Islam, so it has positive implication in the Islamic context [6, 7].

The difference between Islamic fundamentalism and Islamism is another problem area disputed by scholars. According to Martin Kramer “to all intents and purposes, Islamic fundamentalism and Islamism have become synonyms in contemporary American usage” [4]. Graham Fuller [8] and Olivier Roy [9] distinguish between Islamic fundamentalism and Islamism in describing fundamentalism as a strict return to early Islamic state while implications of Islamism ideology are thoroughly modern. John Esposito prefers to use Islamic revivalism and Islamic activism instead of Islamic fundamentalism for its association with “political activism, extremism, fanaticism, terrorism, and anti-Americanism” [7; 8]. Whereas a few scholars defended the term fundamentalism, “the use of this term is established and must be accepted” [6; 117]. As we see, different authors have different points of view regarding the usage of the term Islamic fundamentalism. However, what they do agree about is that Islamic fundamentalism or Islamism as a political phenomenon is an aggressive politicization of Islam for political ends.

Middle Eastern and Islamic studies on Islamic fundamentalism

The debate about Islamic fundamentalism has developed generally within Middle Eastern studies and Islamic studies in the U.S., and most scholarly work have coincided with current U.S. policy and its strategic interests in the Middle East. In the early years, the rise of Islamic fundamentalism was associated with such names as Khomeini, Quaddafi, Hizballah, and Muslim Brotherhood. The emergence of Islamic fundamentalism was explained as the crisis of Islam [10], and scholars like Ernest Gellner [11] did not make distinction between Islam and Islamic fundamentalism. Along similar lines, Barber calls all Islam as Jihad when it is Islam that “nurtures conditions favorable to parochialism, anti-modernism, exclusiveness and hostility to “others” — the characteristics that constitute what I have called Jihad” [3; 205].

Said argues that some scholars tend to explain the violent actions of Islamists by a long and abstract account of Islamic history until the Middle Ages rather than analyzing current debate between nationalists and followers of Islamic tendencies, or between different groups within Islamic tendency itself [12]. In his opinion, government’s incapability to provide basic human needs is the main cause of the rise of Islamic fundamentalism in most Middle Eastern states. Said suggests that “Islamic fundamentalism begins as a protest and then takes on a life of its own” [12; 275].

Barber’s view on Islam and Islamic fundamentalism is fundamentally mistaken although it is widely shared by journalists and commentators. Many scholars [9, 13], [2] argue that equating Islam with Islamic fundamentalism is intellectually imprudent and historically misguided. Olivier Roy purpose that Islamic fundamentalism (as he calls “Islamism”) is the contemporary movement that perceives Islam as a political ideology [9; IX]. Moreover, Tibi and Roy agree that Islamic fundamentalism is a new global phenomenon in world politics [2, 9]. It is widely considered that the rise of Islamic fundamentalism is closely linked to the spread of globalization. Islamic fundamentalism is seen as a consequence of globalization rather than the cause of current crisis of our world [2, 13]. Tibi points out that “we are witnessing simultaneity of structural globalization and national and international cultural fragmentation,” and “the net effects of these simultaneous processes underlie the rise of religious fundamentalisms worldwide” [2; 3].

Globalization has accelerated processes already at work at the economic, social, political, cultural, and therefore also religious, levels [14]. Traditional dominant structures were not prepared to meet rapid changes brought by modernization and then by globalization. Fear and defensiveness needed fixed reference points to be overcome, and only a religious sphere has met all expectations of disoriented people. In such conditions, despotic regimes use Islam to legitimize their rule, just as opposition movements solicit it to justify their struggle against so-called “un-Islamic” order. People see changes that modernity and globalization have presented as having been imposed by the West. As a result, “Islam plays the role of bulwark against western hegemony in general and American hegemony in particular” [14; 298]. This notion is sensibly used and accelerated by Islamic radicals to achieve their particular political goals.

The literature on Islamic fundamentalism suggest that the revolt against West begins as a revolt against the domestic nation-state [2, 15]. In the Middle East the nation-state was not a consequence of the internal processes, but was externally established. The revolt of Islamic fundamentalists against the nation-state results in a process of de-legitimization of domestic regimes. However, as scholars point out, the crisis of legit-

imacy in the Islamic World has not been caused by religious fundamentalism. There is another reason: the legitimacy crisis derives from the failure of the nation-state to discover origins in an alien civilization, and Islamic fundamentalism is simply seen as the political expression of this crisis. It should be stressed out that these developments are not restricted to Muslim countries; scholars have described nation-states in the Third World as “quasi states” [16]. However, Charfi argues that Islamic movements do not take into account that the modern nation-state is an organization which has imposed itself everywhere in the world [14; 306]. He does not acknowledge the fact that a majority of Third World countries, including Muslim countries, are collapsed nation-states which can no longer deliver political goods to their people.

Scholars emphasize the fact that The Middle East is the most unstable and as well as the geopolitically most important region in the Islamic World, and intensifying the instability of the region is considered to be the prevailing source for the rise of Islamic fundamentalism. The despotic character of regimes which fundamentalists are beginning to replace is the powerful instrument by itself. Nonetheless, in de-legitimizing regimes fundamentalists are creating chaos and causing a further intensification of the ongoing global fragmentation [2]). As Horsman and Marshal suggest, “this fragmentation makes the task of making political systems work harder, not easier” [17]. Some scholars argue that Islamist movements are weak, but their ability to create disorder within their own countries sufficient in the long run to lead to a combined regional and global disorder makes them one of the most dangerous actors in contemporary world politics.

Conflict analysis and resolution

Another theoretical framework which can be applied to comprehend and analyse Islamic fundamentalism is conflict analysis and resolution. The field of conflict analysis and resolution brings a deeper understanding of the nature of religious fundamentalism by seeing it as a religious conflict. On the other hand, religious conflicts are a particular case of conflicts of identity [18]. The role of identity in conflict is vital, and it is crucial how individuals and groups see and understand themselves in conflict. Defining of who is “us” and who is “them” through identities mobilize individuals and groups and bring legitimacy for individual and collective aspirations. On the other hand, identities are formed and changed in processes of conflict. It is essential to understand how identities impact conflict and the ways they are created within struggles for the reason that it tells us about the emergence, escalation, and possible transformation of identity-based conflicts.

There is a large number of work in search of understanding human behavior in groups, both its positive potential for social change and its capacity for destruction. Ethnocentrism, attribution error, selective perception, the use of collective identities to justify discrimination, polarization, enemy imaging, and genocide are at the core of this analysis. Conflict theorists want to improve our understanding of intergroup conflicts by understanding group efforts to create, define, foster, and defend basic social identities and fulfil identity needs [19, 20]. However, it should be stressed that many conflicts are mixture of the sources rather than pure types. Although scholars argue identity-based conflict is not based on competition around economic and political power, they agree that interrelations between social identities and interests are complex. The development and mobilization of collective identity as well as the formation of political goals of autonomy, secession, and access to power and resources affect the dynamics of identity-based conflicts. As Rothman points out, “all identity conflicts contain interest conflicts; not all interest conflicts contain identity conflicts” [21]. Moreover, many unresolved or ignored interest conflicts can develop into identity-based conflicts, and comprise the various issues of identity, pride, group loyalty, and dignity. Identity-based conflict theories offer insights into the roots of the rise of Islamic fundamentalism, but their importance cannot be overstated.

Some scholars try to understand Islamic fundamentalism by offering sustainable models for conflict resolution in the contemporary world. One of the models is Habermas’s discourse ethics. This model for conflict resolution resolves conflict through discursive processes of deliberation, where all groups involved will have opportunities to be heard and social norms that coordinate actions would form a consensus [22]. In Habermas’s view the cause of Islamic fundamentalism is economic misery brought by modernizing processes, so Islamic fundamentalism must be seen as a problem of distorted communication. As he points out, conflicts “arise from distortion in communication, from misunderstanding and incomprehension, from insincerity and deception” [23; 35]. All parties involved in the conflict (in this case Islamic fundamentalists and Bush administration) are only interested in the strategic success of their actions. It results in a complete collapse of communication, and this is a starting point of all violence. To bring clarity to communication Habermas offers the strengthening of communicative and legal relations on an international level, and the reinforcing of the UN is the key option. Despite the fact he understands the underlying cause and the nature of conflict, his suggestions are abstract. As Boon argues Habermas’s recommendations “neither discuss the complexities of

UN institutions nor provide details about how to achieve such reforms” [24; 160]. However, Islamic fundamentalists’ rejection of Western modernity, deliberation, human sovereignty and rationalist epistemology is the main challenge to Habermas’s discourse ethics to accommodate.

Social movement theory

9/11 attacks and the following effects of terrorist acts have inspired the surge of interest in Islamic activism within social activism studies. Although the scholarly discussion about Islamic activism has advanced more or less in isolation from social movement theory, the number of students of Islamic activism engaging with this body of theory is growing [25, 26]. As Olesen suggests, “a central concern in social movement research over the last 40 years has been to explain why some people choose to participate in activism while others — the majority — do not” [26; 7]. In terms of social movement theory Islamic fundamentalism can be defined as activism where violent interpretation of Islam and Islamic texts forms the ideological basis of an organization. In such organizations, Islam is instrumentalized for diagnosis and critique of society and to legitimize violence against “infidels”.

Wiktorowicz has offered a systematic framework of Islamic activism within social movement theory. As he points out, the definition of Islamic activism is purposefully broad, and “it accommodates the variety of contention that frequently emerges under the banner of “Islam”, including propagation movements, terrorist groups, collective action rooted in Islamic symbols and identities, explicitly political movements that seek to establish Islamic state, and inward-looking groups that promote Islamic spirituality through collective efforts” [25; 2]. Wiktorowicz criticizes Islamic activism research for its descriptive analysis of ideology, structure, and goals of various Islamic actors or histories of specific movements, and he also points out that disciplinary fragmentation has not developed models and frameworks which give a systematic understanding of Islamic activism. To move forward he proposes social movement theory “as a unifying framework and agenda that can provide effective modes of enquiry to further the boundaries of research on Islamic activism” [25; 4]. In his view while the majority of studies on Islamic activism consider that mobilization is provoked by a particular set of grievances, social movement theory suggests other factors such as resource availability, framing resonance, and shifts in opportunity structures being linked to mobilization processes. However, these considerations does not make social movement theory more important in comparison to other studies, so this body of theory on Islamic activism has to be accepted as one of many other theoretical frameworks.

Wiktorowicz also offers insights into the nature of radical Islam. He argues that “Al Qaeda and the radical Islamists that constitute the new “global jihadi movement” are not theological outliers”, and “they are part of broader community of Islamists known as Salafis” (commonly called “Wahhabis”) [27]. The term “salaf” is used to identify those who follow the example of the companions (salaf) of the Prophet Mohammed. Salafis call strictly follow the Qur’an, Sunna (path of the Prophet Mohammed), and the consensus of the companions. While there is a general agreement among Salafi factions on this understanding of Islam, the debate arises over the use of violence. Wiktorowicz argues that “the development of jihadi thought is characterized by erosion of critical constraints used to limit warfare and violence in classical Islam” [27; 75]. He points out that this erosion can be shown through the development of jihadi arguments linked to the issues such as apostasy, conducting jihad at home, global jihad, killing civilians, and suicide bombings.

Olesen [26] also considers that social movement theory can contribute to the analysis of radical Islamic activism. His main focus is on radicalization processes which are typically referred to as homegrown, and individuals born and raised in the West are involved by “homegrown radicalization”. He proposes four types of explanations of recruitment and radicalization: 1) individual and socio-psychological explanations (identity pressure and transformation at the individual and group level); 2) organization and network explanations (the importance of personal networks in recruitment and the role played by existing institutions and organizations (e.g. mosques and prisons) in recruitment processes); 3) structural and political environment explanation (how radical activism is shaped through its interaction with authorities and by the public debate climate); and 4) media and communication explanations (the use of symbols in radical activist communication and importance of communication technologies (the Internet) and a new and more complex global media infrastructure) [26; 29]. His four types of explanations for recruitment and radicalization in Islamic activism provide a coherent theoretical toolbox for future studies, and implications of social movement research for the study of recruitment and radicalization in Islamic activism are strong.

The contemporary scholarly debate on Islamic fundamentalism has shifted from its political dimension to cultural one, and it is due to changes that has developed within Islamic radical movements. It is associated with the spread of salafism which is not a translation of original Muslim cultures and traditions but a recon-

structing of new identities by violent interpretation of Islam [28–31]. Roy suggests that “the neo-fundamentalist view reduces Islam to a literalist and normative reading of the Koran,” and “it rejects cultural dimensions of religion and replaces them with a code of Islamic conduct to suit any situation, from Afghan deserts to US school campuses” [29]. For example, in the case of the Taliban, their first target was not the West, but traditional Afghan culture. Consequently, scholars consider salafism as a tool for displacing traditional cultures, and the spread of salafism is perceived as a “Saudi-ization” [32]. There is an ongoing conflict between Radical Islamic movements seeking to create “authentic” Islamic way of life and local Muslims who try to keep their “traditional” Islamic way of life.

Conclusion

The aim of this literature review was to explore the existing knowledge of Islamic fundamentalism. The phenomenon of Islamic fundamentalism has generated a big debate within scholars from various fields of study over the last three decades. Different types of theoretical frameworks have been applied to comprehend and analyze the emergence of Islamic fundamentalism across the world. The Iranian Revolution of 1979, the breakdown of Soviet Union, and 9/11 attacks were major events which have raised a big interest in radical Islamic movements within Islamic scholarship, public officials, commentators, and journalists. As an overview of existing literature on Islamic fundamentalism has illustrated, the nature of radical Islamism is multifaceted, and there exists no consensus even over the term of Islamic fundamentalism, although the use of this term has been established.

The motivation for this literature review has been to offer a general analysis of research on Islamic fundamentalism, and major works and conceptual frameworks were examined as well as problem areas were illustrated. As this paper suggested, Middle Eastern (or area studies) and Islamic studies, conflict analysis and resolution, and social movement theory are models that have been applied by the majority of researchers to understand the nature of Islamic fundamentalism and conflicts linked to radical Islamic movements. Whereas each theory pretends to offer unifying explanation for understanding Islamic fundamentalism, the combined use of these frameworks should form the base of future studies.

The literature review also proposed that the initial source for the rise of Islamic radical movements was the struggle against colonialism and Western cultural supremacy, and the despotic character of regimes (or collapsed states) and the spread of globalization have accelerated radicalization processes. Moreover, most publications are focused on Middle East, and it gives a false image of unified Islamic fundamentalism. However, Islamic fundamentalism is very different in different places. Finally, the new forms of Islamic fundamentalism or salafism are challenging traditional cultures, and there is a need for the conceptual research on these new forms of radical Islamic movements.

References

- 1 *Marty M.E., Appleby R.S.* Fundamentalisms observed, Chicago and London: University of Chicago Press, 1991.
- 2 *Tibi B.* The Challenge of Fundamentalism: Political Islam and the New World Disorder, Berkeley, Los Angeles, and Oxford: University of California Press, 1998.
- 3 *Barber B.R.* Jihad vs. McWorld, New York: Random House, 1995.
- 4 *Kramer M.* Coming to Terms: Fundamentalists or Islamists? [ER]. Access mode: URL: <http://www.webcitation.org/query?url=http://www.geocities.com/martinkramerorg/Terms.htm&date=2009-10-26+02:20:35> (12.03.2014).
- 5 Concise Oxford Dictionary of Current English, 8th rev. ed., Oxford: Clarendon Press, 1990.
- 6 *Lewis B.* The Political Language of Islam, Chicago: University of Chicago Press, 1988.
- 7 *Esposito J.L.* The Islamic Threat: Myth or Reality? New York: Oxford University Press, 1992.
- 8 *Fuller G.E.* Islamic Fundamentalism in the Northern Tier Countries: An Integrative View, Santa Monica: RAND, 1991.
- 9 *Roy O.* The failure of political Islam, Cambridge: Harvard University Press, 1994.
- 10 *Lewis B.* The crisis of Islam: holy war and unholy terror, London: Weidendfeld and Nicolson, 2003.
- 11 *Gellner E.* Muslim Society, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- 12 *Said E.W.* Power, politics, and culture: interviews with Edward W. Said., New York: Pantheon Books, 2001.
- 13 *Arjomand S.A.* Islam, Political Change and Globalization // Thesis Eleven, 2004. — 76. — P. 9–28.
- 14 *Charfi A.* Islam: the test of globalization // Philosophy and Social Criticism, 2010. — Vol. 36, 3–4. P. 295–307.
- 15 *Milton-Edwards B.* Islamic Fundamentalism since 1945, London and New York: Routledge, 2005.
- 16 *Jackson R.H.* Quasi-States: Sovereignty, International Relations and the Third World, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

- 17 *Horsman M., Marshall A.* After the Nation-State: Citizens, Tribalism, and the New World Disorder, London: Harper-Collins, 1994.
- 18 *Chifu I. et al.* Religion and conflict radicalization and violence in the wider Black Sea Region, Bucuresti: Editura ISPRI, 2012.
- 19 *Kriesber L.* Constructive Conflicts: From Escalation to Resolution, New York: Rowman and Littlefield Publishers, 1998.
- 20 *Hewstone M., Greenland K.* Intergroup conflicts // International Journal of Psychology, 2000. — 35 (2). — P. 136–144.
- 21 *Rothman J.* Resolving Identity-Based Conflict: in Nations, Organizations, and Communities, San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 1997.
- 22 *Habermas J.* Between facts and norms: Contributions to a discourse theory of law and democracy, Cambridge: Polity Press, 1996.
- 23 *Habermas J.* Fundamentalism and terror: A dialogue with Jürgen Habermas, Chicago: Chicago University Press, 2003.
- 24 *Boon V.* Jürgen Habermas and Islamic fundamentalism: on the limits of discourse ethics // Journal of Global Ethics, 2010. — 6 (2). — P. 153–166.
- 25 *Wiktorowicz Q.* Islamic activism: A Social Movement Theory Approach, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2004.
- 26 *Olesen T.* Social Movement Theory and Radical Islamic Activism, Aarhus: The Center for Studies in Islamism and Radicalization, 2009.
- 27 *Wiktorowicz Q.* A Genealogy of Radical Islam // Studies in Conflict and Terrorism, 2005. — 28 (2). — P. 75–97.
- 28 *Hassan R.* Globalization's Challenge to Islam. How to create one Islamic community in a diverse world. — [ER]. Access mode: URL: <http://yaleglobal.yale.edu/content/globalizations-challenge-islam> (viewed 07.03. 2014).
- 29 *Roy O.* Globalized Islam. The Search for a New Ummah, New York: Columbia University Press, 2004.
- 30 *Moussalli A.* Wahhabism, Salafism and Islamism: Who is the Enemy? URL. — [ER]. Access mode: <http://www.conflictsforum.org/2009/wahhabism-salafism-and-islamism/> (viewed 19.03.2014).
- 31 *Ajami F.* Islam's Nowhere Men // The Wall Street Journal. — 2010. — A. 17.
- 32 *Hoodbhoy P.* The Saudi-ization a once-vibrant Pakistani culture. — [ER]. Access mode: URL: <http://www.sacw.net/article495.html> (viewed 05.03.2014).

С.Ахметқұл

Исламдық фундаментализм туралы әдебиетті шолу

Мақалада исламдық фундаментализмге қатысты бар білім қарастырылды. Исламдық фундаментализм феномені туралы әдебиетке шолу термин төңірегіндегі пікірталасты, басты үш теориялық тұжырымдамаларды (Таяу Шығыс және исламды зерттеу, шиеленістерді сараптау мен шешу, әлеуметтік қозғалыс теориясы), сондай-ақ олардың проблемалық салаларын қамтиды.

С.Ахметқұл

Обзор литературы об исламском фундаментализме

В статье исследуется существующее знание об исламском фундаментализме. Обзор литературы о феномене исламского фундаментализма включает дискуссию о термине, о трех основных теоретических подходах (изучение Ближнего Востока и ислама, анализ и разрешение конфликтов, теория социального движения) и их проблемных сферах.

Е.Л.Гореликов

*Новгородский государственный университет им. Ярослава Мудрого,
Великий Новгород, Россия
(E-mail: Egoriy.Gorelikov@novsu.ru)*

Гуманистические приоритеты ноосферного разума в развитии гражданской культуры глобального социума

В статье освещаются гуманистические ориентиры развития гражданской культуры глобального социума. Обосновывается понимание гражданского общества как генерального субъекта созидательных потенциалов общественной практики. Исследуется проблема осевых цивилизаций как всемирно-исторических субъектов социального прогресса человечества. В контексте исторической логики общественного прогресса определяются ценностные установки и нравственные императивы в гражданской культуре южной и восточной, западной и евразийской цивилизаций. Отмечено, что важнейшим условием нравственной консолидации народов осевых цивилизаций в глобальный социум гражданской культуры является развитие целостной философии ноосферного разума. Цель статьи состоит в определении гуманистических оснований гражданской культуры глобального социума. Проблемный характер исследования связан с процессом глобализации мирового сообщества и необходимостью выявления гуманистических ориентиров его дальнейшего поступательного развития.

Ключевые слова: глобальный социум, гражданское общество, ноосферный разум, общественный интеллект, социальный прогресс, осевые цивилизации, гуманистическая парадигма, гражданская культура, менталитет, творческий императив.

Современный этап развития человечества характеризуется в контексте глобализации общественной жизни максимально широкой консолидацией локальных сообществ во всемирный социум, предельным уплотнением социальных явлений в развертывании общественной практики и пробуждением антиномических возможностей для радикального обновления бытия. В этом скрещении противоположных социальных сил исчезает однолинейный порядок исторических изменений, и перед мировым сообществом возникает неограниченный горизонт разноречивых путей в реализации будущего — от образа совершенного бытия до угрозы всемирной катастрофы. Определение гуманистического вектора развития мирового социума становится важнейшей проблемой научно-философского познания.

Нараствание смертельных опасностей в историческом пространстве глобального социума требует от его проектировщиков предельно осторожных действий по принципу «не навреди», направленных на минимизацию искусственного вмешательства в процессы естественного функционирования общественных организмов. Другими словами, глобальный социум предполагает в своей качественной завершенности формирование у населения высокой гуманистической культуры совместной гражданской жизни, нацеленной на всемерное развитие творческих способностей людей, на углубление их взаимопонимания и солидарности в претворении личного и общего блага. «Понятие «гражданственность», — определяет Ю.М.Резник генеральное направление развития современного социума, — соединяет в себе черты всеобщей (общечеловеческой) и особенной (национальной) родовой культуры. Гражданственность — это, прежде всего, органический сплав «высших» <...> родовых свойств человека, взятых в их идеальном воплощении и реальном бытии» [1; 438].

В рамках отмеченной идеально-гражданской перспективы развития мирового сообщества возникший ныне информационный уклад постиндустриального социума должен быть ориентирован на укрепление солидарных отношений между людьми, на поддержание стабильности общественного воспроизводства, исключаяющей из социальной жизни непредсказуемые последствия текущей «инновационной эпохи» в развитии человечества. Процесс становления глобального социума должен носить максимально продуманный, рационально спланированный и конвенционально согласованный характер, нацеленный на совершенствование социальной реальности в соответствии с гуманистическим идеалом гражданской культуры как способом созидательной коллективной деятельности людей в претворении общего и личного блага ненасильственными средствами. «Гражданское право в его социально-нравственном смысле, — раскрывает Ю.М.Резник этический характер гражданской культуры, — это не только право свободного самоопределения субъекта (то есть право, обеспечивающее ему возможность быть самим собой), но и право одной личности уважать и признавать свободу дру-

гой личности, действуя при этом в соответствии с общими конвенциональными нормами и правилами» [1; 438]. Важнейшим условием продуктивной реализации «врачебной этики» ненасилия в развитии современного мирового сообщества является определение генерального субъекта построения глобального социума.

Таким вполне разумным субъектом общественной жизни, нацеленным на претворение общего блага ненасильственной стратегией интеллектуального просвещения и социальных соглашений, является в современном мире интеллигенция, культивирующая в развитии общества ноосферные, разумно всеобщие ценности. Она выступает на исторической арене как идейно организованный общественный класс, ориентированный на всемерное распространение знаний в обществе и утверждение общественного блага творческой энергией научно-философского интеллекта. «Интеллигенция в социокультурном дискурсе, — по оценке современных исследователей, — играет роль своеобразного врачевателя «футурошока» — феномена боязни будущего, зафиксированного А.Тоффлером» [2; 26]. Обращенность интеллигенции к всеобщим законам бытия, отказ от социального насилия и склонность к творчеству позволяют охарактеризовать ее образ жизни как «целостный», или «ноосферный», гуманизм.

Идейной основой самоутверждения интеллигенции в жизни современного социума стала научно-философская концепция ноосферного бытия, сформулированная в духе католического модернизма французскими исследователями Э.Леруа и Т.де Шарденом и продуманная в контексте достижений современного естествознания и тенденций общественной практики великим представителем отечественной науки XX в. В.И.Вернадским [3; 509]. Этика ноосферного гуманизма отвергает тотальный антагонизм в развитии мировой реальности и утверждает коренной основой исторического прогресса человечества логику глобального синтеза — внутреннего единения природы, общества и человеческой личности [3; 30].

Подлинно ноосферное, целостное научно-философское сознание, способное продуктивно управлять построением глобального социума, должно быть прежде всего гуманистичным и социально прагматичным, т.е. приносить пользу людям. Мир безбрежен в своих различиях, и потому поиски нового знания ради самой «новизны» едва ли имеют смысл. Гуманистический дух ноосферного разума запрещает логику «безумных» научных гипотез и «непредсказуемых экспериментов» как ложную по идейным установкам и крайне опасную для общества по возможным практическим последствиям. Целостный разум научно-философской интеллигенции должен изначально знать, обязан предвидеть общий результат своих открытий и исследовательских экспериментов и свести к минимуму их риски для человечества [2; 27]. Вселенский гуманизм, общекультурная нацеленность интеллекта на улучшение жизни людей и поступательное развитие общественных практик – таково первое требование к качеству современного научного знания, идейным средоточием которого служит принцип целостности бытия как утверждение внутренней взаимосвязи множества самобытных сущностей, функционирующих на базе универсальной необходимости.

Однако интеллигенция как социальное средоточие ноосферного разума являет собой теоретический субъект коллективной жизни людей, нацеленный, прежде всего, на познание ее внутренних оснований, тогда как реальная действительность социально-исторического процесса требует учета и внешних обстоятельств. Поэтому наряду с интеллектуальным сообществом как субъектом теоретического самосознания социума должны действовать реальные субъекты общественной практики, учитывающие, но не абсолютизирующие доводы разума и применяющие в контролируемых масштабах для достижения целей также ограниченные ресурсы насильственных действий. Общественный разум в этом плане выступает ведущим, но не единственным ориентиром общественной практики. Трактую историческую жизнь общества как реализацию приоритетов коллективного разума людей, возникшего в ходе их совместной созидательной деятельности и представляющего собой общезначимый нравственный идеал в достижении общего блага, мы должны определить разумные ориентиры общественной практики и выявить основных практических субъектов ее реализации, установить конструктивную логику их взаимоотношений, направляющую человечество по пути духовного прогресса. «Любое человеческое сообщество, — отмечает К.С.Гаджиев, — любая цивилизация или крупная держава, показавшая свою пригодность к истории, основывается на особом, присущем только ей идеале, или центральной, осевой идее» [4; 3, 4].

Одной из попыток осмысления практических субъектов глобального социума на основе конструктивного анализа идейных приоритетов исторической жизни народов Востока, Запада и России стала концепция «трех сил» мировой истории русского философа В.С.Соловьева. В понимании мыслителя восточные народы выразили односторонний монизм в организации общества, свели социальную жизнь

людей к универсальному единству. Западные народы реализовали односторонний проект плюралистической организации социума на основе частных интересов отдельных лиц. «Всеобщий эгоизм и анархия, множественность отдельных единиц без всякой внутренней связи – вот крайнее выражение этой силы» [5; 19]. Подлинно гармоничный строй общества, полагал философ, должна выразить «третья сила» мировой культуры, представленная жизнью российских народов [5; 29]. Реальность мировых войн в социальной истории XX в. опровергла историсофскую концепцию В.С.Соловьева, обнажила противоречивую динамику исторического прогресса, не сводимую к некоему единому завершающему состоянию общества. Постигание этих противоречий требует от целостного научно-философского разума конструктивного сочетания социокультурных особенностей в действиях разных народов, разумного сопряжения их традиций на основе исторического творчества.

Универсальным практическим субъектом конструктивной практики мирового сообщества в совершенствовании социальной действительности выступает гражданское общество. Его социальное существо можно определить как добровольное объединение позитивно мыслящих гражданских лиц, нацеленных в своей деятельности на ограничение насилия в обществе и претворение общего блага ненасильственными средствами взаимного соглашения, рационального просвещения и нравственного примера. В целом гражданская культура конкретного социума, определяющая созидательные мотивы его практической жизни, формируется исторически, в зависимости от приоритетного развития индивидуальных прав граждан, или их сословно-классовых интересов, или этнокультурных особенностей. «Гражданская культура является синтезом общеродовой и национальной культуры, которая содержит и элементы этнической (народной), относящейся к обыденному уровню сознания людей» [1; 448]. Понятие «гражданская культура» характеризует динамическое сочетание общегосударственных, социально-корпоративных и личных целей в действиях граждан, выражающее созидательный потенциал их исторической практики в совершенствовании социальной целостности, в утверждении общего блага, в претворении совместного будущего. Западноевропейский социум, как верно подметил В.С.Соловьев, исповедует, прежде всего, ценности «социальной свободы», «гражданского индивидуализма», взращенные в своих идейных истоках религиозной догматикой католицизма и протестантизма: различие этих религиозных учений количественное, а не качественное. Если в католицизме свойством «богоизбранности» наделяется лишь один индивид – Римский Первосвященник, то в протестантизме каждый индивид может считать себя наместником Бога, творя свободу своей воли как высшую. В странах западноевропейской культуры гражданское общество борется прежде всего за права и свободы граждан, признает их равенство перед законом, руководствуется в своей деятельности идеалом «формальной», юридической справедливости, отстаивает демократические принципы общественного устройства, поддерживает разделение властей и политический плюрализм.

Западная социально-политическая культура носит преимущественно индивидуалистский характер, представляя образование гражданского общества как результат сугубо рационального объединения отдельных граждан на основе взаимного правового договора ради достижения совместного блага. В странах восточной культуры формирование гражданского общества протекает при более непосредственном участии традиций соседской общины и религиозных ценностей, направляется идеей «социальной справедливости» как мерой вклада граждан в достижение конечного результата. В социальном укладе восточных народов более явно просматривается всеобщая организационная структура социума, представленная неразрывной связью трех общественных институтов — религиозных организаций, государственных учреждений, этнокультурных и территориальных сообществ, отвергающих атомизацию общества до уровня вполне самостоятельных человеческих индивидов, как это характерно для западной социальной культуры. Восточная модель социальной жизни утверждает неразрывную связь гражданских сообществ с государством и религиозной традицией общественной практики, воспитывает граждан как представителей определенной социальной общности, высшие нравственные ценности которой представляет религия.

Для современной российской действительности характерно стремление к сопряжению религиозного традиционализма восточной культуры и инновационно-персоналистского стиля жизни западного социума. Это обусловлено особенностями исторической судьбы России. В жизни досоветской России доминировала восточная модель организации общества, обозначенная известной формулой «самодержавие — православие — народность». В СССР утвердилась чисто светская, атеистическая модель общественной жизни, основанная на рациональном обобщении чувственного опыта и научной организации общественного воспроизводства в процессе солидарного, «братского» общения трудящихся масс различных этнокультур. Такое совмещение в российской исторической практике граж-

данских черт западной и восточной культур предполагает развитие идеологии государственного патернализма в отношении этнических сообществ как генеральной традиции российского социума. «Эта поликультурность, полиэтничность, — подчеркивает Президент Российской Федерации В.В.Путин, — живет в нашем историческом сознании, в нашем духе, в нашем историческом коде. На этом естественным образом тысячелетие строилась наша государственность» [6].

В силу своей патерналистской идеологии российское государство обязано не только охранять права и свободы граждан, как в западном обществе, и не только заботиться о справедливом распределении жизненных благ между отдельными социальными сословиями, как в обществах восточной традиции, но и прилагать значительные усилия по созданию условий для духовного и материального развития культурной жизни национальных сообществ, воспитывать у них идеологию «духовного братства» всех людей на земле. Таким образом, можно говорить о трех основных исторических типах социокультурной жизни современного общества — западном «персоноцентристском», восточном «социоцентристском» и российском «этноцентристском». Если в прошлом доминировал «социоцентризм» восточной культуры, а в современном мире преобладает персоноцентристский дух западной культуры, то в глобальном социуме будущего человечества должен получить максимальное развитие творческий дух «этноцентристской» культуры.

Но помимо указанных социокультурных установок сознательной исторической деятельности людей в содержании их совместной жизни присутствует также бессознательный импульс, вызванный внешним влиянием природной среды и деформирующий рациональные мотивы поведения людских масс, расслабляющий их волю в условиях природного изобилия или пробуждающий у них всплеск необузданной энергии в разрушении своего и чужого бытия. «Эти народы, — отмечал Гегель взрывы такой разрушительной активности людских масс, — долго остаются спокойными; но вдруг они начинают волноваться и тогда совершенно выходят из себя. Разрушение, являющееся результатом таких вспышек, происходит вследствие того, что эти бессодержательные и бессмысленные волнения вызваны более физическим, чем духовным фанатизмом» [7; 93]. Природным ареалом культивирования бессознательных сил телесного существа человека служит, по мнению Гегеля, Африка — южная прародина рода человеческого. «Негров следует рассматривать как младенческую нацию, не выходящую еще из состояния незаинтересованной и чуждой всяких интересов непосредственности... Совершенно добродушные и безобидные в спокойном состоянии, они при внезапно возникающем возбуждении совершают ужасающие жестокости» [8; 61, 62]. Этот чувственно-телесный фактор исторической жизни людей, выражающий их природную зависимость, может выступать не только в бессознательной, совершенно стихийной форме, но и в осознанном подражании действий людей поведению животных. Подобный «натуралистический» образ жизни людских масс можно охарактеризовать как «социальный биологизм» или же, в его сознательных проявлениях, как «космоцентризм». В наибольшей мере влияние «космоцентризма» в жизни современных сообществ характерно для народов, вскормленных самой природой. Таким ареалом культивирования «натурального образа жизни» является социокультурная среда жизни «южных народов». Следовательно, историческое пространство мирового сообщества определяется идейными установками «космоцентризма», «социоцентризма», «персоноцентризма» и «этноцентризма». В этой последовательности развития мировоззренческих оснований общественной практики мы наблюдаем исторический прогресс мирового социума под определяющим влиянием цивилизационных укладов жизни южных и восточных, западных и евразийских народов.

В историческом контексте глобализации современного социума и усиления роли духовно-творческой, креативно-личностной идентификации человечества ослабевают градус межклассовых противоречий внутри региональных сообществ, и на передний план всемирной истории выдвигаются главные свойства глобальных, осевых этнокультур как выразителей типологических черт цивилизаций Юга и Севера, Запада и Востока. Особой актуальностью проблема качественных различий осевых культур мирового социума обладает для России, все более постигающей собственное существование как практическую реализацию особенностей северной евразийской культуры, как действительное средоточие жизненных смыслов Арктической цивилизации [9; 6]. Политическое руководство России видит в Арктике главную сырьевую базу хозяйственного развития страны в наступившем XXI в. Российская Федерация позиционирует себя в современном геополитическом пространстве в качестве ведущей арктической державы [10].

Практическим выражением цивилизационных различий человеческих сообществ служат этосы — этнокультурные стереотипы поведения народных масс, идейной основой которых выступают нацио-

нальные менталитеты. Особый интерес современной социально-философской мысли к ментальным особенностям общественной практики вызван насущной потребностью глобализующегося социума в категориальном закреплении единства слова и дела в жизнедеятельности народных масс [11; 9, 14]. Менталитет является мировоззренческим ядром массового сознания людей, в нем сконцентрирован проективно-практический разум человеческих сообществ, который выражает «истинное содержание» их самосознания и представляет духовное единение народных масс в понимании конечных смыслов их исторической деятельности. Иначе говоря, менталитет есть практическое выражение духовно-нравственной культуры человеческих сообществ в единстве интеллектуальных и эмоциональных компонентов общественного сознания, обусловленных влиянием специфики природного окружения. В контексте влияния природных факторов цивилизация выступает как качественно самобытное этно-территориальное сообщество людей, объединенных рядом общих для них духовных свойств, определяющих нормы их гражданского общения между собой и характер отношения к иным народам, а также особенности взаимодействия с окружающей природной средой, совместной жизни.

Анализируя поведенческие парадигмы пространственно-осевых этнотерриториальных цивилизаций народов Запада и Востока, Севера и Юга, российские исследователи А.А.Дрегалю и В.И.Ульяновский выделяют в них доминантные требования. «Так <...>, для Юга характерна поведенческая установка «как другие поступают со мной, так и я должен поступать с другими» <...>. Для цивилизаций Востока характерна поведенческая установка «как другие не поступают со мной, так и я не должен поступать с другими» [12; 16]. В рамках обеих парадигм реализуется преимущественно подражательная, отчасти традиционно-реактивная, объективированная модель поведения, которая выражает зависимость людей от внешних обстоятельств: она представлена в позитивных образцах «должного» действия либо в запрете «недостойных» способов деятельности.

Поведенческие стратегии представителей «западной» и «северной» культур определяются той же логикой «совета» и «запрета», но уже на базе субъектно-продуктивной, инновационно-креативной модели поведения, которая обозначена конституированием личной воли в качестве всеобщего закона или табуированием ее деструктивных форм. «Этос цивилизации Запада отвечает философско-этической максиме категорического императива И.Канта «поступай с другими так, чтобы максима твоего морального поступка могла служить нормой всеобщего законодательства». Этос Севера основан на принципе «другие не должны поступать по отношению ко мне так, как я не поступаю по отношению к ним» [12; 16]. В обоих случаях внутренней настрой «Я» является определяющим фактором для действий социального окружения — либо как позитивный эталон морального поступка, либо как запрет «деструктивных» способов деятельности. Идейной первоосновой субъективно-креативной максимы в нравственном самоопределении людей служит гуманистический дух Нагорной проповеди Христа: «И так во всем, как хотите, чтобы с вами поступали люди, так поступайте и вы с ними; ибо в этом закон и пророки» [13]. Обозначение границ должного поведения через отрицание соединяет этосы Севера и Востока, определяя нравственный стержень евразийской культурной матрицы, тогда как использование позитивной формулы сближает культуры Юга и Запада.

Формальная стройность представленной «нормативно-практической» модели ментальных оснований осевых этнотерриториальных цивилизаций очевидна. Однако надо отметить, что всякая научная систематика явлений действительности, в том числе и социокультурных практик, должна быть не только формально полной и внутренне непротиворечивой, но и исторически обоснованной, соответствовать основному вектору социально-исторического прогресса в развитии духовной целостности общественной жизни людей. Идейные ориентиры этого движения намечаются в последовательных этапах развития форм общественного сознания, определяющих в своей взаимосвязи логику духовного прогресса человечества.

Руководствуясь в понимании общества идеями гуманизма и рассматривая социальный прогресс человечества как историческое восхождение коллективной жизни людей от внешней зависимости к духовной свободе, от освоения локальных связей бытия к постижению универсальных зависимостей, мы должны выделить вслед за Гегелем три глобальные исторические эпохи — стихийного прошлого, «полусознательного» настоящего и разумно-всеобщего будущего [7; 53, 54]. В марксистской социально-философской концепции общая логика исторического прогресса человечества представлена как поэтапное культивирование в общественной практике созидательных потенциалов общения людей, их совместного труда в преобразовании внешней природы и категориальных ресурсов творческого мышления, определивших возвышение человеческого сообщества от первобытной эпохи Дикости, через техногенный этап современной Цивилизации, к грядущему социуму мировой Культуры.

В исторических рамках реализации сознательных ресурсов общественной практики на этапе техногенной Цивилизации можно наметить четыре основные стадии целенаправленной коллективной деятельности людей. Особенности этих стадий исторически обусловлены приоритетным культивированием двух видов социально-материальной и двух видов социально-духовной деятельности — материально-экономической и государственно-политической, социально-гражданской и социокультурной.

Первый этап характеризует подражательное стремление людей к сознательному воспроизводству в своей коллективной деятельности наиболее значимых для их локальных сообществ особенностей природного окружения, уподобление законов общества природным зависимостям, постижение локальных материальных отношений общественного воспроизводства. Эта начальная стадия в развитии мировой цивилизации представлена первобытно-общинным строем родоплеменных объединений людей вида *Homo sapiens*, нацеленным на количественный прирост населения как главного богатства сообществ в конкуренции с соседними племенами.

Второй этап выражает стремление человеческих сообществ к освобождению от локальных природных зависимостей и утверждению неизменности своего социального устройства, связан с противопоставлением постоянного характера организации общественной жизни переменчивым свойствам природной среды и предполагает культивирование всеобщих материальных зависимостей в производственно-хозяйственной организации общества как разумном каноне природных процессов. Этот период культивирования устойчивых связей в организации общественной жизни как независимой от природных процессов представлен производственно-техническим укладом «традиционного общества», нацеленным на развитие главных компонентов трудового цикла как системы объектов, средств и субъектов производства. Исторические черты социально-гражданских устоев общественного производства обозначаются здесь кастовым строем государств «бронзового века», торговым характером античной цивилизации и религиозно-цеховым устройством средневекового социума.

Третий цикл, представляющий дух нашего времени, выражает стремление людей к творческому обновлению общественной жизни, к совершенствованию социальных отношений на основе интеллектуального просвещения народных масс путем культивирования их самостоятельности в общественном производстве и развитии конкуренции между людьми в достижении личного блага.

Заключительный, четвертый, этап духовного прогресса мирового сообщества должен будет для спасения людей от взаимного истребления выразить их стремление к претворению общего блага, к духовной интеграции человечества во всемирном социуме на основе высших нравственных ценностей мировых религий и творческих идей научно-философского интеллекта. Главной его особенностью, в таком случае, станет «универсально-креативная», творческая интеграция населения в практической реализации «социального идеала», духовная консолидация мирового сообщества в созидании совершенного человеческого социума, исключившего из своей практики социальное насилие. Нравственные зачатки зарождения этого гуманистического уклада общества мировой Культуры можно сегодня увидеть в социальной практике европейских стран по запрету смертной казни в общественной жизни.

Таким образом, первый и второй этапы духовного развития мирового социума реализуют подражательную стратегию общественной жизни, ориентированную на природу в ее изменчивых свойствах и неизменной основе, выражением чего становятся этосы южной и восточной цивилизаций. Антитезой традиционализму начальных форм духовного роста мирового сообщества становятся третий и четвертый этапы его нравственного прогресса: культивируя инновационную логику общественной жизни, они развивают локальные способности общественного интеллекта или его универсальные потенциалы, выражением которых становятся этосы западной и евразийско-арктической цивилизаций. Если западная цивилизация разворачивает творческие способности людей на основе стимулирования конкуренции между ними, то стратегия евразийско-арктической цивилизации направлена на устранение «насилия» из общественной практики, на развитие солидарных межличностных отношений в социуме: она культивирует в гражданских отношениях дух братской взаимопомощи, без которой нельзя выжить в суровых условиях арктического климата.

Первый и третий этапы демонстрируют совпадение подходов в опоре на «феноменальную» логику общественной практики, нацеленную на подражание природным явлениям или на согласование текущих интересов главных субъектов общественной практики. Точно так же обнаруживается совпадение стратегических установок второго и четвертого этапов развития мирового социума, нацеленных на реконструкцию неизменных, субстанциальных оснований бытия, связанных с задачей преодоления локальных особенностей природной реальности либо устранения неразумных, деструктивных видов социальной деятельности. Для второго этапа показателем существенных недостатков в жизни общества

служит изменчивость в порядке вещей, вызванная хаосом природных стихий, тогда как для четвертого этапа таким показателем недостойного образа жизни становится социальное насилие.

Проблема определения духовных ориентиров в гуманистическом развитии общественной жизни встает в наступившем столетии перед всем человечеством, преобразующимся в глобальный социум, живущий по универсальным законам саморазвития социальной целостности на основе духовных, внутренних потенциалов. Генеральным выражением творческих ресурсов человеческого духа выступает философия. Сегодня будущее человечества зависит от творческой силы всемирного интеллекта, от глобального настроения научно-философского разума в концептуальном постижении мировой целостности: если мировое сообщество не обретет должной созидательной энергии, то нравственные различия социокультурных миров Запада и Востока, Севера и Юга взорвут современную цивилизацию [14]. Поэтому идейно-нравственное согласие культурных миров современного социума становится определяющим фактором продуктивного развития человеческого сообщества в наступившем XXI в. В современном мире все более актуальной становится проблема установления конструктивного диалога между главными центрами мировой цивилизации, представляющими высшие нравственно-этические ценности исторически сложившихся этнокультурных систем.

Устойчивый потенциал гуманистической культуры как нравственной основы гражданских движений концентрируется прежде всего в содержании мировых религий, представляющих всеобщие нормы солидарного общения людей как духовно родственных и самостоятельных личностей. Политическая культура гражданского общества выражает сознательное участие граждан в реализации земных целей государства по обеспечению общественной безопасности, укреплению социального правопорядка и защиты населения от внешней агрессии. Понятие «политическая культура» характеризует степень осознания людьми стоящих перед государством проблем, раскрывает их готовность выполнить социальный долг, представляет личное стремление граждан в достижении социально значимых целей.

Дух «гражданской солидарности» и творческий настрой личности, определяющие созидательные ресурсы «культуры», отвергают насилие в качестве средства унификации социальных отношений и направляют гражданскую активность населения на повышение разнообразия форм общественной жизни. Поэтому зрелость «гражданской культуры», полагают западные исследователи Г.Алмонд и С.Верба, определяется многообразием форм и выступает как «комплексная», «многомерная реальность», вбирающая в себя основные созидательные мотивы общественной практики, соответствующие требованиям правовой справедливости и свободы [15]. Согласно их пониманию, разноликость гражданской культуры предполагает, по крайней мере, три вида социальных ролей — пассивного в отношении к политическим проблемам «подданного», активно задействованного в политической борьбе «участника» и религиозно возвышенного «прихожанина». Главной чертой «гражданской культуры» оказывается умеренность в стремлении к личным целям, способность к социальному компромиссу и сочетанию разных точек зрения, что зависит от зрелости нравственной и рациональной культуры населения. «Согласно Алмонду и Вербе, — отмечает В.Г.Федотова, — гражданская культура — это политическая культура умеренности... Эта умеренность достигается балансом между пассивностью и активностью <...> Постепенность, умеренность, компромисс — азбука деятельности элит формирующихся гражданских обществ» [16; 134]. Таким образом, гуманистическая суть гражданской культуры состоит в разумной способности достижения общего блага ненасильственными средствами интеллектуального просвещения, взаимного конструктивного соглашения и духовного самоопределения граждан в развертывании своей творческой свободы.

Подводя итоги нашего рассмотрения проблемы гуманистических приоритетов гражданской культуры в развитии глобального социума, сделаем ряд выводов.

1. Высшей идеей гуманистической культуры в развитии человеческого сообщества как разумного объединения людей в достижении общего блага служит потребность творчества, созидания, обогащения бытия новыми формами.

2. Социально-практическим выражением идеи творчества как высшего императива общественной жизни людей выступает стратегия построения глобального социума на основе идеальных норм «врачебной этики» ненасилия.

3. Теоретическим субъектом в разработке «ненасильственной стратегии» формирования глобального социума выступает интеллигенция, нацеленная на развитие человеческого сообщества силой общественного интеллекта, рационального гражданского соглашения, средствами морального убеждения и личного примера.

4. Универсальным практическим субъектом созидательной стратегии ненасилия в построении глобального социума выступает гражданское общество, мировоззренческие ориентиры которого составляют гуманистические ценности мировых религий.

5. Конкретно-историческими акторами созидательной стратегии развития мирового сообщества в претворении идеальных ценностей гуманизма выступают «осевые» всемирно-исторические цивилизационные объединения народов Юга и Востока, Запада и Евразийского Севера.

В контексте сформулированных обобщений следует признать важнейшим направлением дальнейших исследований гуманистической стратегии развития глобального социума проработку практических оснований гражданской культуры всемирных цивилизаций, представленных особенностями вербально-символических средств конструктивного общения людей в осуществлении общественной практики.

Список литературы

- 1 *Резник Ю.М.* Человек в гражданском обществе: проблемы институционализации и идентичности // Homo institutus — Человек институциональный / Под ред. О.В.Иншакова. — Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2005. — С. 435–463.
- 2 *Смирнов Г.С., Смирнов Д.Г.* Ипостаси ноосферной истории // Вестн. высших учебных заведений: Гуманитарные науки. — 2012. — Т. 3. — № 1. — С. 21–28.
- 3 *Вернадский В.И.* Философские мысли натуралиста. — М.: Наука, 1988. — 522 с.
- 4 *Гаджиев К.С.* Национальная идентичность: концептуальный аспект // Вопросы философии. — 2011. — № 10. — С. 3–16.
- 5 *Соловьев В.С.* Три силы. Публичная лекция // Соловьев В.С. Сочинения: В 2 т. — Т. 1. Философская публицистика. — М.: Правда, 1989. — С. 19–31.
- 6 *Путин В.В.* Выступление на заседании международного дискуссионного клуба «Валдай» 19.09.2013. — [ЭП]. Режим доступа: URL: <http://www.kremlin.ru/news/19243> (дата обращения: 21.09.2013).
- 7 *Гегель Г.В.Ф.* Философия истории // Гегель Г.В.Ф. Сочинения. — Т. 8. — М.; Л.: Соцэкгиз, 1935. — 470 с.
- 8 *Гегель Г.В.Ф.* Энциклопедия философских наук. — Т. 3. Философия духа. — М.: Мысль, 1977. — 471 с.
- 9 Доклад о развитии человека в Арктике (ДорЧА): Российский ракурс: предисловие к русскому изданию / Пер. с англ.; ред. А.В.Головнев. — Екатеринбург; Салехард: [б. и.], 2007. — [ЭП]. Режим доступа: URL: http://www.svs.is/АНДР/АНДР%20chapters/ Russian%20version /00_Predislovie.pdf (дата обращения: 15.09.2011).
- 10 Основы государственной политики Российской Федерации в Арктике на период до 2020 года и дальнейшую перспективу. 18.09.2008. — [ЭП]. Режим доступа: URL:<http://www.scrf.gov.ru/documents/15/98.html> (дата обращения: 03.11.2011).
- 11 *Полежаев Д.В.* Русский менталитет: опыт социально-философского анализа: Автореф. дис. ... д-ра филос. наук. — Волгоград, 2011. — 44 с.
- 12 *Дрезало А.А., Ульяновский В.И.* Nordman: пролегомены к социально-культурной типологии северного человека // Арктика и Север: Электронный научный журнал. — 2011. — № 1 (февраль). — С. 14–34. — [ЭП]. Режим доступа: URL: http://narfu.ru/aan/archive/AaN_2011_1.pdf (дата обращения: 06.10.2011).
- 13 Библия. Новый Завет. Кн.1. Евангелие от Матфея. 7: 12.
- 14 *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 603 с.
- 15 *Алмонд Г., Верба С.* Гражданская культура и стабильность демократии // ПОЛИС. Политические исследования: Научный и культурно-просветительский журнал. — 1992. — № 4. — С. 122–134.
- 16 *Федотова В.Г.* Непостроенная демократия: поучительные уроки // ПОЛИС. Политические исследования. Научный и культурно-просветительский журнал. — 2012. — №2 (128). — С. 132–135.

Е.Л.Гореликов

Ғаламдық социумдағы азаматтық мәдениеттің дамуындағы ноосфералық ақылдың гуманистік басымдылықтары

Мақалада ғаламдық социумдағы азаматтық мәдениеттің дамуындағы гуманистік бағдарлар қарастырылды. Азаматтық қоғамның тәжірибесіндегі жасампаздық мүмкіндіктердің бас субъектісі ретіндегі түсінігі негізделді. Адамзаттың әлеуметтік дамуының әлемдік-тарихи субъектілері ретіндегі осыған қарсы мәселесі зерттелді. Қоғамдық прогрестің тарихи логикасының контекстінде оңтүстік және шығыс, батыс және еуразиялық өркениеттердің азаматтық мәдениетіндегі құндылықтық бағдарлар мен адамгершілік императивтері анықталды. Азаматтық мәдениеттің ғаламдық социумдағы адамгершілікті нығайтудың маңызды шарттарына ноосфералық ақылдың біртұтас философиясының дамуы жатады.

E.L.Gorelikov

Humanistic priorities of noospheric reason in development of civil culture of global socium

The humanistic reference-points of development of civil culture of global socium are illuminated in the article. Understanding of civil society is grounded as a general subject of creative potentials of public practice. The problem of axial civilizations is investigated as world-historic subjects of social progress of humanity. In the context of historical logic of public progress the valued options and moral imperatives are determined in a civil culture south and east, western and Eurasian civilizations. The major condition of moral consolidation of people of axial civilizations in global socium of civil Culture is development of integral philosophy of noospheric reason.

References

- 1 Reznik Yu.M. *Homo institutus – Man institutional* / Edit. O.V.Inshakov, Volgograd: Izd-vo VolGU, 2005, p. 435–463.
- 2 Smirnov G.S., Smirnov D.G. *Announcer of higher educational establishments: Humanitarian sciences*, 2012, vol. 3, 1, p. 21–28.
- 3 Vernadskiy V.I. *Philosophical ideas of naturalist*, Moscow: Nauka, 1988, 522 p.
- 4 Gadzhiyev K.S. *Questions of philosophy*, 2011, 10, p. 3–16.
- 5 Solov'yov V.S. *Three forces. Public lecture* // Solov'yov V.S. Works: in 2 vol., vol. 1. Philosophical publicism, Moscow: Pravda, 1989, p. 19–31.
- 6 Putin V.V. *Performance on meeting of international debating-society «Valday»* 19.09.2013, [ER]. Access mode: URL: <http://www.kremlin.ru/news/19243> (date of address: 21.09.2013).
- 7 Hegel' G.V.F. *Philosophy of history* // Hegel' G.V.F. Works, vol. 8, Moscow; Leningrad: Sotsekiz, 1935, 470 p.
- 8 Hegel' G.V.F. *Encyclopaedia of philosophical sciences*, vol. 3. Philosophy of spirit, Moscow: Mysl', 1977, 471 p.
- 9 *Lecture about development of man in Arctic : Russian foreshortening: preface to Russian edition* / transl. from engl.; edit. A.V.Golovnev, Ekaterinburg; Salehard: [b.i.], 2007, [ER]. Access mode: URL: http://www.svs.is/AHDR/AHDR%20chapters/Russian%20version/00_Predislovie.pdf (date of address: 15.09.2011).
- 10 *Bases of public policy of Russian Federation in Arctic on a period to 2020 and further prospect. 18.09.2008*, [ER]. Access mode: <http://www.scrf.gov.ru/documents/15/98.htm> (date of address: 03.11.2011).
- 11 Polezhayev D.V. *Russian mentality: experience of socially-philosophical analysis*: Abstract of thesis of dissert. ... of doct. of philos. Sciences, Volgograd, 2011, 44 p.
- 12 Dregalo A.A., Ul'yanovskiy V.I. *Arctic and North: the Electronic scientific magazine*, 2011, 1 (February), p. 14–34, [ER]. Access mode: URL: http://narfu.ru/aan/archive/AaN_2011_1.pdf (date of address: 06.10.2011).
- 13 *Bible. New Testament. Book I. Gospel from Matthew. 7: 12.*
- 14 Huntington S. *The clash of civilizations*, Moscow: OOO «Izdatel'stvo AST», 2003, 603 p.
- 15 Almond G., Verba S. *Civil culture and stability of democracy* // Political researches: the Scientific and in a civilized manner-elucidative magazine, 1992, 4, p. 122–134.
- 16 Fedotova V.G. *Political researches: the Scientific and in a civilized manner-elucidative magazine*, 2012, 2 (128), p. 132–135.

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

УДК 37.015.3

Р.Ш.Сабирава, А.В.Панченко

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: anton_pan@rambler.ru)*

Изучение влияния смысложизненных аспектов профессиональной занятости на степень сформированности профессионального выбора у выпускников средних образовательных учреждений

Статья посвящена анализу факторов, влияющих на успешность формирования профессионального выбора у выпускников школ. В качестве ключевого фактора рассматриваются смысложизненные аспекты личности. Проведено исследование, направленное на проверку гипотезы о том, что осмысленность будущего, ориентированность на существенные характеристики профессии, на обучение и развитие будут связаны с более высокой степенью сформированности профессионального выбора.

Ключевые слова: смысложизненные ориентации, профессиональное определение, выпускник, безработица, профессиональный выбор, личность.

Проблема профессиональной занятости населения является одной из самых важных на уровне как государства, так и отдельного индивида. В современном культурно-историческом периоде наличие профессии и места работы во многом определяет положение человека в обществе и уровень его благополучия. Одновременно процент незанятого населения считается одним из ключевых показателей состояния экономики государства.

Исследования безработицы показывают, что наиболее уязвимой категорией является молодежь, которая не имеет профессионального опыта или вообще не имеет профессии. Такая ситуация обусловлена тем, что зрелый работник, имеющий профессиональную подготовку и стаж, более позитивно воспринимается работодателями. Это, разумеется, увеличивает вероятность его успешного трудоустройства. К тому же, молодой человек, как правило, имеет материальную поддержку со стороны родителей и не обременен финансовыми обязательствами, что уменьшает степень стресса и снижает силу мотивации к поиску работы. Как результат — более низкая успешность поиска работы и более высокий риск попасть в категорию «хронических безработных».

В таком контексте особую актуальность приобретает проблема профессионального определения подростков, как процесс, очевидным образом влияющий на вероятность возникновения проблем с занятостью в последующие жизненные периоды и даже определяющий количество этих проблем. Данная актуальность отражена в достаточно большом количестве концепций, пытающихся объяснить детерминанты успешного профессионального определения. Само по себе профессиональное самоопределение представляет сложный процесс, который зависит от различных как внутренних, так и внешних, факторов, поэтому многие теории пытаются выделить какой-либо один фактор, детерминирующий успех процесса и рассмотреть его более подробно [1].

Согласно одной из самых распространенных теорий — теории Дж. Холланда, таким детерминирующим фактором является тип личности, что предполагает осуществление выбора профессии на основе черт личности. Так, например, Дж. Холланд выделяет шесть личностных типов, позволяющих определить «личностный код» и соотнести его с требованиями той или иной профессиональной среды [2].

Представители другого направления — Дж.Крумбольц и Р. Кипнер рассматривают в качестве важной детерминанты успешности выбора профессии степень информированности оптанта. Роль профконсультанта в данной концепции описывается как «воспитывающая через предоставление информации» клиенту [3].

Бихевиоризм вполне закономерно рассматривает процесс успешного профессионального самоопределения как процесс научения. Американский психолог Е. Герр считает, что современный профконсультант — это прикладной ученый-бихевиорист, задача которого с помощью различных игр, трудовых проб, тренингов и т.п. тренировать действия клиента, планировать и прогнозировать их [4].

Попытки комплексного описания проблемы привели к необходимости искать некий комплексный «системообразующий» фактор, детерминирующий успешность профессионального выбора и, как следствие, успешного трудоустройства.

С точки зрения Н.С. Пряжникова, например, главной детерминантой профессионального самоопределения является постепенное формирование у школьников внутренней готовности к осознанному самостоятельному построению, корректировке и реализации перспектив своего развития, самостоятельному поиску личностно-значимых смыслов к конкретной профессиональной деятельности [5;1].

Н. Гисберс и И. Мур в качестве ключевого фактора выделяют успешность общего жизненного самоопределения: «Пожизненное самоопределение — как саморазвитие через интеграцию ролей среды, событий в жизни человека» [6]. А. Маслоу предложил свою концепцию профессионального развития и выделил в качестве центральной детерминанты успешности категорию самоактуализации — как стремление человека совершенствоваться, выражать, проявлять себя в значимом для себя деле [7].

Одной из наиболее прогрессивных считается за рубежом концепция «профессиональной зрелости», которую начиная с конца 50-х годов разрабатывает Д. Сьюпер. Выбор профессий Д. Сьюпер рассматривает как событие, но сам процесс профессионального самоопределения (построения карьеры) — это постоянно чередующиеся выборы. В основе всего этого лежит «Я - концепция» личности, как относительно целостное образование, постепенно изменяющееся по мере взросления человека [8]. Анализируя данные концепции, можно легко обнаружить, что попытки найти некий системообразующий фактор, обеспечивающий успешность профессионального определения, выводят нас на уровень личности. С точки зрения многих исследователей, центральными элементами, определяющими как личность, так и ее поведенческие аспекты, являются ценности и смыслы [8;1]

Основное предположение, вытекающее из описанного выше, заключается в том, что степень успешности профессионального выбора у подростков должна быть связана с его общими смысложизненными ориентациями. Это основное для нашего исследования предположение легло в основу трех гипотез, каждая из которых конкретизирует наиболее вероятные направления заявленной связи.

Анализируя возможные пути влияния смысложизненных ориентаций на профессиональный выбор, можно предположить, что высокая степень осмысленности будущего, наличие планов и проектов будут позитивно влиять на качество выбора профессии. Соответственно первая гипотеза нашего исследования утверждает, что *более высокая значимость будущего и более высокий уровень ориентации на него будут положительно связаны с большей степенью сформированности профессионального выбора.*

Общеизвестно, что хорошая осведомленность, наличие информации об объекте повышают качество выбора. Владая исчерпывающей информацией, лицо, осуществляющее профессиональный выбор, в состоянии выбрать профессию, содержание которой отвечает центральным, смысложизненным ориентациям данной личности. Логично было бы предположить, что большую степень сформированности профессионального выбора покажут школьники, обладающие большей степенью ориентированности на содержательные характеристики профессии. Таким образом, вторая гипотеза нашего исследования указывает на то, что *для испытуемых с большей степенью сформированности профессионального выбора образ хорошей профессии будет связан с ориентацией на сущностные и содержательные характеристики трудовой деятельности.*

Учитывая, что в подавляющем большинстве случаев выбор профессии для школьника предполагает предварительное профессиональное обучение, было бы закономерно, чтобы выпускники с более определенным профессиональным будущим имели большую степень ориентированности на образование и обучение. В итоге наша третья гипотеза звучит следующим образом: *более высокая степень сформированности профессионального выбора будет связана с более высокой значимостью образования и личностного развития в ценностной иерархии выпускников.*

Для процесса верифицирования наших гипотез необходимо было организовать процедуру качественного и количественного оценивания двух основных переменных.

Первая переменная, подлежащая изменению, — это *степень сформированности профессионального выбора*. Ввиду сложности и многоаспектности данного понятия в качестве средства фиксации был выбран анкетный метод. Таким образом, в качестве основного измерительного инструмента была использована модифицированная анкета профессионального выбора Дубровиной [9]. В ходе незначительной модификации было убрано четыре вопроса, не представляющих интереса для нашего исследования, а три вопроса было добавлено. Кроме этого, мы переделали процедуру обработки ответов респондентов, что в дальнейшем позволило располагать квазиколичественными данными. В силу того, что данная методика не являлась стандартизированным тестом, такие модификации носят вполне допустимый характер.

По результатам анкетирования испытуемые делились на две основные группы, в зависимости от их ответов на вопросы анкеты. В первую группу попадали испытуемые, которые не сумели определиться с профессией и не представляют своего профессионального будущего, во вторую — испытуемые, в большей или меньшей степени осуществившие профессиональный выбор. Данная группа в дальнейшем дифференцировалась по уровню сформированности их выбора, через оценивание их информированности о предпочитаемой профессии.

Для достижения этой цели в анкете были предусмотрены вопросы, диагностирующие общие знания о содержании профессии, о местах обучения специалистов данного профиля, потенциальных местах работы, уровне заработной платы и проч. За ответ на каждый из представленных вопросов начислялся один балл. Соответственно, минимальное количество баллов, равное нулю, свидетельствовало об очень низкой степени информированности выпускников о своём профессиональном выборе, а максимальное — 5 баллов — о высокой степени информированности, а следовательно, и о сформированности профессионального выбора.

Второй переменной, которую нам необходимо было измерить, были смысложизненные аспекты. Как уже указывалось, это сложная и многофакторная переменная, поэтому для фиксации нами были выбраны наиболее актуальные для контекста нашего исследования характеристики, а именно: осмысленность будущего и степень ориентации на него; значимость социальных аспектов жизнедеятельности и степень ориентации на общество; значимость образованности и степень ориентации на обучение.

С целью отслеживания этих характеристик выделены следующие психодиагностические методики.

Методика Рокича «Ценностные ориентации» [9] представляет из себя набор общепризнанных ценностей, которые предлагаются испытуемому для ранжирования, что позволяет исследовать направленность личности и определить ее отношение к окружающему миру, косвенным образом оценить ключевые мотивы поступков и общую направленность. Результаты данной методики позволят выделить ценности профессиональной самореализации в общей иерархии ценностей выпускника, а также будут полезны для проверки второй гипотезы, помогая оценивать значимость социальных аспектов, и третьей гипотезы, показывая рейтинг ценностей, связанных с обучением.

Тест «Смысложизненные ориентации» (методика СЖО) Д.А. Леонтьева [10] был разработан на основе теории стремления к смыслу и логотерапии Виктора Франкла и преследовал цель эмпирической валидации ряда представлений этой теории, в частности, представлений об экзистенциальном вакууме и ноогенных неврозах. Для нас в данной методике важно то, что она позволяет изучить временную локализацию смысложизненных ориентаций в прошлом, настоящем и будущем, а также даст материал для проверки первой гипотезы о степени ориентации на будущее.

Последней методикой, использованной в исследовании, являлся *опросник, диагностирующий смысловую наполненность понятия «хорошая профессия»*. По своим структурным характеристикам данная методика является модификацией теста двадцати «Я» М.Куна и Т.Макпартленда [11]. Оригинальная методика была направлена на изучение содержательных характеристик самоидентичности личности и предлагала испытуемым двадцать раз ответить на вопрос «Кто Я?». Для нашего исследования мы видоизменили инструкцию и предложили испытуемым закончить предложение о том, какой, по их мнению, должна быть хорошая профессия (полная формулировка фразы — «С моей точки зрения, хорошая профессия должна быть...»). Данная формулировка позволила посмотреть содержательную характеристику представлений выпускников о хорошей профессии и будет полезна для определения смыслового вектора в выборе профессии. С целью стандартизации полученной информации ответы испытуемых были изучены на предмет тематических центраций. В процессе данного ана-

лиза были выделены следующие центрации объяснения понятия «хорошая профессия», обеспеченные достаточным количеством ответов:

- интерес (работа должна быть интересна);
- развитие (работа должна меня развивать);
- польза (работа должна приносить пользу);
- внутренний аспект (описание содержательных характеристик – поле деятельности, результат деятельности, способы деятельности);
- общение (работа позволяет общаться с интересными людьми, заводить полезные контакты);
- внешний аспект (работа позволяет достичь авторитета в обществе, уважения, власти);
- условия работы (график работы, длина отпуска, льготы);
- оплата (работа должна позволять безбедно существовать).

Кроме тематических центраций, было решено дополнительно фиксировать общий объем воспроизведенных определений хорошей работы, в силу того, что это теоретически может отражать степень продуманности профессионального выбора. В разделе статистической обработки данный параметр отражается шкалой под названием «Общее количество определений». Подсчет количества ответов испытуемого в каждой тематической центрации позволил использовать данную методику не только для качественного анализа, но и для подсчета статистических корреляций.

Выборка для исследования была сформирована из учеников старших классов (9,10,11), так как именно в этом возрасте (15-16 лет) актуализируется профориентационная активность. Кроме этого, в 9-м и в 11-м классах у подростков появляется возможность на практике реализовать свой выбор, что делает описанную выше активность актуальной. Всего в нашем исследовании приняли участие ученики четырех классов общеобразовательной школы № 3 г. Шахтинска и № 61 г. Караганды. Были задействованы два девятого класса, один десятый и один одиннадцатый. В силу различных организационно-технических моментов (различные мероприятия, олимпиады, болезнь отдельных учеников, вследствие чего не все ученики классов присутствовали) в каждом отдельном классе численность учеников, принявших участие в исследовании, была не очень высокой (13-15 человек в среднем). Среди принявших участие в исследовании учеников были 26 мальчиков и 28 девочек — итого 54 испытуемых.

Исследование продолжалось на протяжении двух недель. Испытуемые были задействованы во внеурочное время. На заполнение бланков у школьников уходило в среднем по 30-40 минут. При обработке результатов исследования данные трех испытуемых по методике Рокича были забракованы. Поскольку методика шла после теста СЖО, то три человека из 54-х по невнимательности оценили все ценности, представленные в методике Рокича, по трёхбалльной системе, так же как в СЖО, сделав невозможной их правильную интерпретацию.

Как уже указывалось выше, для обеспечения приемлемой процедуры проверки наших гипотез было необходимо определить степень сформированности профессионального выбора у представитель нашей выборки (модифицированная «Анкета профессионального выбора» Л.Дубровиной), а затем сравнить результаты испытуемых с различной степенью сформированности по трем оставшимся методикам (методика «Ценностные ориентации» М.Рокича, тест «Смысложизненные ориентации» Д.Леонтьева). Характер данных предоставляемых анкетой профессионального выбора подразумевал возможность использования двух статистически приемлемых стратегий сравнения.

Первая стратегия предусматривала разбиение выборки на две группы, согласно ответу на вопрос о наличии профессионального выбора. Таким образом, в одну группу попадали ученики, совершившие выбор профессии, а в другую — те, кто еще затрудняется назвать свою будущую профессию. Процесс обнаружения различий между двумя группами диктует необходимость использования соответствующих статистических критериев. Для теста «Смысложизненные ориентации» Д.А.Леонтьева (СЖО) и методики, определяющей смысловое содержание понятия «Хорошая профессия», использовался *t*-критерий Стьюдента, а для теста «Ценностные ориентации» М.Рокича — *U*-критерий Манна–Уитни.

Сравнение определившихся и не определившихся в профессии выпускников по методикам СЖО и «Хорошая профессия» показало отсутствие значимых различий по первой методике и наличие различия по шкале «Развитие» — во второй. Критерий Стьюдента показал значение, эквивалентное $t=3,19$ при $p=0,002$. Сравнение по средним арифметическим показывает направленность этого разли-

чия, а именно, что неопределившиеся статистически значимо реже описывают хорошую профессию как то, что обеспечивает личностное развитие, чем определившиеся.

Большее количество различий обнаружилось при использовании U-критерия Манна–Уитни при методике «Ценностные ориентации» М.Рокича (см. табл. 1). Данные по рангам ценности «Активная деятельная жизнь» свидетельствуют, что испытуемые, которые уже определились со своей будущей профессией, выше ценят активную деятельную жизнь, её полноту и эмоциональную насыщенность. Кроме того, данные по шкале «Счастье других» показывают, что эти же испытуемые выше оценивают значимость для себя «счастья других», т.е. благосостояние, развитие и совершенствование других людей, всего народа, человечества в целом. Показатели по различиям в ранге ценности «Жизнерадостность» свидетельствуют, что испытуемые, которые ещё не определились со своей будущей профессией, выше ценят жизнерадостность и чувство юмора. Данные по ценности «Образованность» показывают, что эти же испытуемые выше оценивают значимость образованности, широту знаний, высокую общую культуру, чем те, кто уже определился.

Т а б л и ц а 1

Значимые различия среди испытуемых с состоявшимся (гр.1) и несостоявшимся (гр.2) профессиональным выбором по U-критерию Манна-Уитни («Ценностные ориентации» М.Рокича)

Ценностные (М.Рокич)	Медиана по рангу, группа 1	Медиана по рангу, группа 2	U-критерий	p-уровень	Кол-во, группа 1	Кол-во, группа 2
Активная деятельная жизнь	5	9	127	0,033	40	11
Счастье других	12	17	124	0,028	40	11
Жизнерадостность	7	3	100	0,006	40	11
Образованность	8	3	79,5	0,001	40	11

Небольшое количество значимых различий можно объяснить малым количеством испытуемых, попавших во вторую группу (неопределившиеся). В данной группе присутствуют всего лишь одиннадцать человек, что находится фактически на пределе чувствительности использованных статистических критериев. В таком контексте различия должны быть очень сильными, чтобы приобрести статистическую значимость.

Вторая стратегия обработки результатов предусматривала использование дополнительных вопросов в модифицированной анкете профессионального выбора Л.Дубровиной. Как указывалось выше, данные вопросы позволяли количественно измерить степень сформированности профессионального выбора по 5-балльной шкале, где 0 — полное отсутствие профессионального выбора, а 5 — полностью сформированный профессиональный выбор. В отличие от предыдущей стратегии, где использовалось биномиальное распределение — «выбрал профессию» и «не выбрал профессию», данный подход позволяет использовать измерение корреляций между степенью сформированности выбора и остальными параметрами испытуемых, что, в свою очередь, снимает проблему с небольшим количеством испытуемых в группах и, следовательно, повышает чувствительность статистических критериев.

Т а б л и ц а 2

Результаты корреляционного анализа (r-Пирсона) между шкалами методики «Смыслжизненные ориентации» и степенью сформированности профессионального выбора по модифицированной анкете профессионального выбора

Шкалы «Смыслжизненные ориентации» Д.Леонтьева	r- Пирсона
1	2
ОЖ	0,21
Цели	0,31*
Процесс	0,04
1	2
Результат	0,11
Локус контроля — Я	0,07
Локус контроля — жизнь	0,07

* Статистически значимые корреляции.

Учитывая особенности использованных измерительных шкал, для обнаружения статистических связей между сформированностью профессионального выбора и показателями методики «Ценностные ориентации» М.Рокича был использован коэффициент корреляции Спирмена, а для остальных методик — коэффициент корреляции Пирсона.

Измерение статистических связей между сформированностью профессионального выбора и шкалами теста «Смысложизненные ориентации» позволило получить результаты, представленные в таблице 2. Как видно из таблицы, присутствует статистически достоверная связь между количеством баллов по шкале «Цели» методики и баллами по анкете ($r = 0,311$ при $p = 0,022$). Это означает, что целеустремлённость испытуемых, наличие жизненных целей и осмысленность будущего положительно коррелируют со степенью сформированности профессионального выбора.

Подсчет коэффициента корреляции между тематическими центрициями и степенью сформированности выбора показал наличие трех значимых связей (см. табл. 3).

Обратная корреляция частотности тематического акцента «развитие» как характеристики хорошей профессии и степени сформированности профессионального выбора ($r = -0,273$ при $p = 0,045$) показывает, что чем менее ясно был сформирован их профессиональный выбор, тем чаще они указывали, что хорошая профессия должна способствовать личностному росту и развитию (должна «расширять кругозор работника», «учить чему-то новому», «помогать развиваться»).

Прямая корреляция частотности тематического акцента «общение» как характеристики хорошей профессии и сформированности выбора ($r = 0,297$; $p = 0,029$) указывает, что чем выше сформированность профессионального выбора, тем чаще испытуемые указывают, что хорошая профессия — это профессия «с хорошим коллективом», «с приятными в общении людьми», «с хорошим начальником», где есть «общение с людьми» и т.п.

Прямая корреляция частотности тематического акцента «внешний аспект» как характеристики хорошей профессии и степенью сформированности ($r = 0,337$; $p = 0,013$) указывает, что чем выше сформированность профессионального выбора, тем чаще испытуемые указывают, что хорошая профессия — это профессия «престижная», «которая вызывает уважение», «популярная», «дает авторитет», «дает власть», «с карьерной лестницей» и т.п.

Т а б л и ц а 3

Результаты анализа корреляционных связей между тематическими акцентами представлений испытуемых о хорошей профессии и степенью сформированности профессионального выбора (r-Пирсона)

Тематические акценты представлений о хорошей профессии	r- Пирсона
Общее количество определений	0,08
Интерес	0,16
Развитие	-0,27*
Польза	-0,18
Внутренний аспект	0,01
Общение	0,30*
Внешний аспект	0,34*
Условия работы	0,05
Оплата	0,13

* Статистически значимые корреляции.

Ранжирование ценностей в методике «Ценностные ориентации» М.Рокича позволяет получить данные, выраженные в порядковой шкале, и в данном случае r-Пирсона использовать уже нельзя. Для порядковых шкал традиционно используется коэффициент ранговой корреляции Спирмена. Результаты корреляционного анализа по методике М.Рокича представлены в таблице 4. Как видно из таблицы, в данном случае статистически значимые корреляции были получены по трем ценностям.

Прямая корреляция по графе «Высокие запросы» ($r_s = 0,3$ при $p = 0,033$) показывает, что испытуемые, обладающие более высокой степенью сформированности профессионального выбора, склонны также предъявлять более высокие требования к жизни и иметь более высокие притязания.

Корреляционная зависимость прямо пропорционального характера по графе «Исполнительность» ($r_s = 0,294$; $p = 0,036$) показывает, что испытуемые, обладающие более высокой степенью

сформированности профессионального выбора, склонны более высоко оценивать исполнительность и дисциплинированность в своей ценностной сфере.

В случае с ценностью «Образованность» ($r_s = -0,414$; $p = 0,003$) наблюдается обратная корреляция, которая показывает, что испытуемые, обладающие менее высокой степенью сформированности профессионального выбора, выше ставят значимость для себя образованности, общей эрудированности, широты знаний и высокой общей культуры.

Т а б л и ц а 4

Статистически значимые связи между рангами ценностей методики М. Рокича и степенью сформированности профессионального выбора (r_s - Спирмена)

Ценности (М.Рокич)	N	r_s Спирмена	p-уровень
Высокие запросы	51	0,30	0,033
Исполнительность	51	0,29	0,036
Образованность	51	-0,41	0,003

Исходя из темы нашего исследования было бы любопытно рассмотреть наличие связей между тематическими акцентами и шкалами методики Д.Леонтьева «Смыслжизненные ориентации». Это позволит увидеть зависимость между смыслами, вкладываемыми в понятие «хорошая профессия», и общими характеристиками осмысленности жизни. Результаты данного анализа представлены в таблице 5.

Статистически значимые корреляции, полученные в данном направлении, позволяют выделить три наиболее интересных тематических акцента с высокой степенью корреляционной нагрузки.

Т а б л и ц а 5

Результаты анализа корреляционных связей между тематическими акцентами представлений испытуемых о хорошей профессии и шкалами методики «Смыслжизненные ориентации»

Тематические акценты представлений о хорошей профессии	Шкалы «Смыслжизненные ориентации» Д.Леонтьева					
	ОЖ	Цели	Процесс	Результат	ЛК-Я	ЛК-Ж
1	2	3	4	5	6	7
Общее количество определений	0,09	0,16	0,05	0,02	0,14	-0,10
Интерес	0,27*	0,17	0,38*	0,15	0,27*	0,18
Развитие	-0,04	-0,09	0,05	-0,13	0,04	-0,07
Польза	-0,15	-0,08	-0,21	-0,14	-0,02	-0,16
Внутренний аспект	0,18	0,09	0,28*	0,06	0,21	0,08
Общение	0,31*	0,35*	0,14	0,23	0,18	0,26
Внешний аспект	0,35*	0,52*	0,07	0,23	0,31*	0,13
Условия работы	0,04	0,15	-0,05	0,12	0,02	-0,02
Оплата	-0,01	0,05	-0,02	0,11	0,08	-0,08

* Статистически значимые корреляции.

Первым акцентом является «Интерес», который коррелирует с тремя шкалами теста Д.Леонтьева, а именно положительная связь с шкалами «Процесс» и «Локус контроля -Я» указывает на то, что испытуемые, для которых категория «Хорошая профессия» связана с акцентом «Интерес» («должна быть интересной», «не скучная», «каждый день что-нибудь новое и неожиданное» и т.д.) удовлетворены своей жизнью в настоящий период и расценивают ее как эмоционально насыщенную и активную, при этом себя расценивают как сильную личность и верят, что у них достаточно сил для управления собственной судьбой. Сила этих корреляций достаточна, чтобы отразиться в шкале «Осмысленность жизни», которая, в свою очередь, фиксирует степень осмысленности жизни в целом.

Два других акцента «Внешний аспект» и «Общение» положительно связаны с шкалой «Цели». Таким образом, выпускники, определяющие категорию «Хорошая профессия» через элементы престижа, авторитета, власти, возможности общаться с интересными людьми и проч., имеют выраженные жизненные ориентиры, конкретные цели на будущее, которые структурируют временную перспективу, а в случае с тематическим акцентом «Внешний аспект», как и в предыдущем случае, — внутренний локус контроля.

Дополнительно можно отметить тематический акцент «Внутренний аспект», отражающий тенденцию описывать «Хорошую профессию» через сущностные и содержательные характеристики профессиональной деятельности. Данный акцент имеет положительную связь со степенью осмысленности и удовлетворенности настоящим (шкала «Процесс»). Однако сила связи недостаточна для того, чтобы отразиться в общей шкале «Осмысленность жизни».

Для подведения итогов и осмысления результатов статистического анализа имеет смысл соотнести обнаруженные закономерности с гипотезами нашего исследования.

Первая гипотеза, предполагающая, что более высокая значимость будущего и более высокий уровень ориентации на него будут положительно связаны с большей степенью сформированности профессионального выбора, подтверждается полученными данными. В частности, наличие положительной корреляции между шкалой «Цели», которая как раз отражает степень значимости будущего и уровень ориентации на него, и баллами по анкете профессионального выбора, которые, в свою очередь, отражают степень сформированности выбора, непосредственно указывают на это (см.табл. 2). Кроме того, дополнительным аргументом, подтверждающим данную гипотезу, является обнаруженный факт связи степени сформированности выбора (см.табл. 3) с тематическими акцентами «Внешний аспект» и «Общение», которые, в свою очередь, показывают достаточно сильную связь со шкалой «Цели» (см. табл. 5).

Вторая гипотеза предполагала, что для испытуемых с большей степенью сформированности профессионального выбора будет более характерна ориентация на сущностные и содержательные характеристики трудовой деятельности. Несмотря на логическую обоснованность гипотезы, можно констатировать, что гипотеза не нашла подтверждения. Более того, данные указывают на нечто противоположное. Результаты измерения корреляционных связей между тематическими акцентами представлений о хорошей профессии и данными по анкете профессионального выбора (табл. 3) демонстрируют отсутствие связи между сформированностью выбора и тематическим акцентом «Внутренний аспект», который отражает содержательные и сущностные характеристики профессий. Интересно, что статистически значимые связи, достаточно неожиданно для нас, обнаружились в отношении тематических акцентов «Внешний аспект» и «Общение». Это означает, что между степенью сформированности профессионального выбора и ориентацией на внешние (престиж, авторитет, власть, возможность карьеры) и коммуникативные аспекты занятости присутствует прямая зависимость. Данная зависимость повторно подтверждается в анализе зависимостей между тематическими акцентами и шкалами методики «Смысложизненные ориентации» (см.табл. 5). Те же самые акценты показывают связь со шкалой «Цели», которая, как мы уже знаем, в свою очередь, связана со степенью сформированности профессионального выбора.

Последнее предположение основывалось на гипотезе о том, что более высокая степень сформированности профессионального выбора будет связана с более высокой значимостью образования и личностного развития в ценностной иерархии выпускников. На основании статистического анализа приходится признать, что, как и в предыдущем случае, гипотеза не подтвердилась. Выявленные зависимости последовательно доказывают противоположное: изучение различий между группами с состоявшимся и несостоявшимся профессиональным выбором по методике «Ценностные ориентации» демонстрирует, что ценность «Образованность» более значима для тех, кто еще не выбрал профессию (см. табл. 1), а результаты анализа корреляций между тематическими акцентами и степенью сформированности профессионального выбора (см. табл. 3) обнаруживают отрицательную зависимость между сформированностью и частотой использования тематического акцента «Развитие» при определении категории «Хорошая профессия». Последнее означает, что чем меньше сформированность данного выбора, тем чаще школьник определяет хорошую профессию как профессию, которая его развивает. В качестве последнего аргумента можно привести обнаружение отрицательной связи с ценностью «Образованность» при анализе ранговых корреляций между методикой М.Рокича и анкетой профессионального выбора (см.табл. 4).

Таким образом, подводя итоги анализа результатов исследования влияния смысложизненных аспектов профессиональной занятости на степень сформированности профессионального выбора у выпускников средних образовательных учреждений, можно констатировать следующее.

Степень осмысленности будущего и степень значимости и ориентированность на него, действительно, связаны со степенью сформированности профессионального выбора. Это логично и понятно, ведь выбор профессии структурирует будущее, наполняет его конкретными задачами и смыслами, связанными с получением образования, трудоустройством и пр.

С другой стороны, реализованный школьником выбор профессии, как правило, сочетается с ориентацией на внешние атрибуты профессиональной занятости — престижность, уважение, возможность карьерного роста. Можно предположить, что это следствие большей ориентированности выпускника на социум — индивидуумы, в большей степени зависимые от мнения общества, оперативнее реагируют на его давление (в данном случае необходимость сделать профессиональный выбор). Соответственно, совершение этого выбора ассоциируется с общественным одобрением в виде того же самого почета, уважения и авторитета.

Образованность и личностное развитие теряют свою значимость вместе с осуществлением профессионального выбора. Акцентирование на данных личностных ценностях и аспектах профессии характерно для не определившихся с профессией школьников. Предположительно, такую ситуацию можно объяснить тем, что данные центрации ассоциируются у школьников со школой и подготовкой к будущему, а выбор профессии трактуется как начало реальной жизни и завершение необходимости к чему-то готовиться.

Список литературы

- 1 Feather N.T. Expectancy-value theory and unemployment effects // Journal of Occupational and Organizational Psychology. — 2008. — Vol. 65. — P. 315–331.
- 2 Реан А.А. Психологический анализ проблемы удовлетворенности избранной профессией // Вопросы психологии — 2001. — № 1. — С. 37–46.
- 3 Пряжников Н.С. Профконсультация: виды и условия проведения. — М.: Изд-во МГУ, 1989. — 162.
- 4 Пряжников Н.С. Профориентационные игры: проблемные ситуации, задачи, карточные методики. — М.: МГУ, 1991. — 87 с.
- 5 Webley P., Wrigley V. The development of conception of unemployment among adolescents // Journal of Adolescence. — 1983. — Vol. 6. — P. 317–328.
- 6 Климов Е.А. Психолого-педагогические проблемы профессиональной консультации. — М.: Знание, 1986. — 95 с.
- 7 Маслоу А.Н. Персональные мотивации. — М.: Просвещение, 2001. — 233 с.
- 8 Леонтьев Д.А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени // Психологическое обозрение. — 1998. — № 1. — С. 66–78.
- 9 Дубровина И.В. Рабочая книга школьного психолога. — М.: Просвещение, 1991. — 303 с.
- 10 Леонтьев Д.А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО). 2-е изд. — М.: Смысл, 2000. — 18 с.
- 11 Татарова Г.Г. Методология анализа данных в социологии — М.: NOTA BENE, 1999. — 224 с.

Р.Ш.Сабилова, А.В.Панченко

Орта білім мекемелерін бітірушілердің кәсіби тандауының қалыптасу дәрежесіне әсер ететін өмірлік мәнді кәсіби қамтылу қырларын зерттеу

Мақалада мектеп бітірушілердің жетістікпен кәсіпті тандауының қалыптасуына әсер етуші факторлар талданған. Басты фактор ретінде өмірлік мағыналы фактор қарастырылды. Кәсіп тандаудың жетістікпен қалыптасуының жоғары дәрежесі, болашақ мағыналылығы, мамандықтың мазмұндық сипатының бағыттылығын дамыту мен оқытуға байланысты деген болжамды тексеруге бағытталған эмпирикалық зерттеу жүргізілді.

R.Sh.Sabirova, A.V.Panchenko

Investigation of relations between the meanings of professional employment and levels of preparedness professional choice of school-leavers

The article analyzes the factors affecting the success of professional formation of choice for school-leavers. A meaning of life aspects of personality considered as a key factor. The study aimed to test the hypothesis that the meaningfulness of the future, focus on the essential characteristics of a profession, training and development will be connected with a higher degree of preparedness to professional choice.

References

- 1 Feather N.T. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 2008, vol. 65, p. 315–331.
- 2 Rean A.A. *Questions psychology*, 2001, 1, p. 37–46.
- 3 Pryazhnikov N.S. *Professional advice: types and modalities*, Moscow: Moscow State University, 1989, 162 p.
- 4 Pryazhnikov N.S. Educational games to choose a profession: problematic situation, task. Card method, Moscow: MSU, 1991, p. 87.
- 5 Webley P., Wrigley V. *Journal of Adolescence*, 1983, vol. 6, p. 317–328.
- 6 Klimov E.A. *Psychological and pedagogical problems of professional advice*, Moscow: Znanie, 1986, p. 95.
- 7 Maslow A. *Personal motivation*, Moscow: Education, 2001, p. 233.
- 8 Leontiev D.A. *Psychological Review*, 1998, 1, p. 66–78.
- 9 Dubrovina L. *Workbook school psychologist*, Moscow: Education, 1991, 303 p.
- 10 Leontiev D.A. *Test mindfulness orientation*. 2nd ed., Moscow: Smisl, 2000, 18 p.
- 11 Tatarova G.G. *The methodology of data analysis in sociology*, Moscow: NOTA BENE, 1999, p. 224.

UDC 316.6

D.A.Zhanserikova, G.U.Satenova

*E.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: sat.ayya@mail.ru)*

Some aspects of mediation as social and psychological phenomenon

In article such phenomenon as mediation is considered actual today. Mediation is one of optimum ways of the solution of a conflict situation. Mediation is a well-structured process of group interaction between two or more people, in which one of the participants facilitates communication between two (or more) other people who are found in an emotional confrontation with each other and fail to make rational thoughtful conversations themselves. In this article social and psychological aspect of this phenomenon is considered, namely the interrelation with psychological training is traced. Also in this article is considered: the mediation purpose, factors of success of the solution of a conflict situation, a mediation stage, advantage of mediation, etc. In permission of a conflict situation the mediator is of great importance, the role of a mediator and quality which it has to possess here is described.

Key words: mediation, conflict situation, conflict, way of a resolution, training, mediator, communication, experience; personal qualities, skills.

Today in our society as mediation widely proved such social-psychological phenomenon in the world. It is possible to tell that mediation is «new communicative practice in a resolution of conflicts».

Gradually there is «revolution» in methods of settlement of conflict situations, and leading positions in a resolution of conflicts in various spheres of activity are taken by mediation.

This system of alternative settlement of disputes actively develops today and finds more and more supporters in many civilized countries and the states seeking to create modern legal infrastructure.

This method, since 70th years of the last century, is widely used abroad (in the USA, Italy, Denmark, Poland, Germany, England, Sweden and other countries). Mediation, first of all, is used for permission of intra family problems (the relation between spouses or the relations between parents and children), the conflicts between neighbors and school problems (between teachers, parents and pupils), etc. The conflicts in connection with divorce (the property section, guardianship, financial support of children, etc.) are especially widely presented in mediatsionny practice. However mediation proved the success and at the solution of any other conflicts – production, ethnic and even interstate.

At the state level mediation gets the legalized status. Since August 5, 2011 in Kazakhstan the law of the Republic of Kazakhstan «about mediation» works.

In the territory of Kazakhstan a several of the centers of mediation is created. In the territory of Kazakhstan a number of the centers of mediation is created. According to the Confederation non-governmental or-

ganizations of Kazakhstan (CNOK), in the republic the Center of development of negotiation process and peaceful strategy in a resolution of conflicts works. For example In Astana, Almaty, Karaganda, Shymkent there are mediators which received certificates on assignment of qualification of a mediator.

Mediation is a special social and psychological process that involves a neutral party, called a mediator who plays the leading role in negotiation process.

Mediation is a well-structured process of group interaction between two or more people, in which one of the participants facilitates communication between two (or more) other people who are found in an emotional confrontation with each other and fail to make rational thoughtful conversations themselves.

Mediation is similar to group training technologies, but mediation has essential and considerable differences from training and psychological consultation. After all in itself procedure of mediation is directed not on permission of psychological problems of participants, how many on settlement of problems of interaction in which interests of participants are infringed really or estimated.

Group psychological training, as we know, is directed or on permission of the intra personal conflicts that as shows experiment, facilitates communication of people with others in life. Or training is directed on formation of any skills and abilities, for example, «social and psychological training — model for studying and practical laboratory for formation of communicative abilities, the means of psychological influence aimed at the development of knowledge, social installations, skills and experience in area of interpersonal communication and professional activity.

But in mediation there is more important event for participants. Each of participants of the conflict really satisfies the interests and requirements which couldn't be satisfied earlier.

Moreover mediations as process of negotiations and as the situation of psychological interaction is reality of human life, being in the conflict. Mediation is a significant part of the life of the people who are in a condition of opposition, fight and negative attitude to each other (that seldom happens in training, only if the trainer specially doesn't create such game situation of opposition).

One of the greatest benefits of mediation is that it allows people to resolve the charge in a friendly way and in ways that meet their own unique needs. Thus, mediation is a communication, which leads to both emotional and cognitive stress reduction of parties, which enjoy and meet their spiritual, psychological and material needs as well. Moreover mediation as a process of negotiation and psychological interaction considers being a part of human life faced with the certain conflict.

Mediation plays a significant role in human lives that are full of conflicts, struggles, and negative attitudes to each other (which is rarely occur, if only the coach creates a special conflict situation in the training himself).

Mediation is developed on the basis of a resolution of conflict. In social psychology the problem connected with studying of the conflicts, is represented fundamental [1]. Modern scientists in the field of conflictology note "a crucial role of the conflicts" as in life of the certain person, and society as a whole [2]. Numerous researches of problems of emergence and effective resolution of conflicts are defined by it.

The goal of mediation is to help parties to develop mutually acceptable agreement or solution, to squash all negative attitudes, to establish constructive communication between parties, to make people realize their interests, to remove the psychological barriers and treat other people as friends or partners for a joint-search for mutually acceptable solutions, agreements to resolve the conflict situation.

Success of permission of a conflict situation in case of use of procedure of mediation depends on a number of factors which can be schematically presented in three blocks [3]:

- 1) professionalism and personal qualities of a mediator;
- 2) specifics of the conflict;
- 3) features of warring parties.

Mediation simply offers beneficial and streamlined approach to complicated situations and it is a sequence of procedural steps that guarantees the success in the whole process. Typically, mediation involves the following steps [2; 65p.]:

1. Mediation Procedure establishment;
2. Statement of the Problem by the Parties
3. The discussion and development of options that might satisfy the respective interests of the parties;
4. Caucus – private meeting between the mediator and one party
5. Bargaining and Generating Options
6. The preparation of a draft summarizing the tentative agreements.
7. Concluding

Each stage of mediation has its own specific goals and objectives. The shift to the next stages requires the accomplishment of all goals set before. Therefore, the mediator should always check himself/herself over and over whether the challenges put at this stage have been completed and the goal has been reached. Only with full confidence that all problems have been solved, you can proceed to the next step.

The mediator must ensure effective communication between the parties. At a first glance it seems that there are no any complications. People often aid others to understand the various problems by evaluating the opinions and attitudes of other people. The mediator's primary role is to mediate from a impartial stance having no vested interest in the outcome of a dispute between parties. The mediator has no legal or ethic rights to give any estimation. The mediator must adopt the neutral stance: the parties of the conflict have a problem that prevents them to interact in a constructive and non-confrontational way. The individuals involved in mediation often come with a history of relationship, respect, and hope having been transformed into mistrust, rejection, and betrayal. Mediators must be trained to manage the venting process, so that it does not derail the mediation. For example, mediators sometimes use separate "caucus" sessions to create a safe place for venting, thereby avoiding a situation in which the other party's reactions to the venting escalate the conflict.

Another pivotal role of the mediator is to listen and help the parties identify the underlying causes of the conflict and how they would like to resolve or manage it. The agreements and outcome are decided by the parties. Of course, the success in this trade may be guaranteed with a special education and vocational training.

Respected mediators can contribute expertise and experience in all models and styles of negotiation so that the parties are able to negotiate more constructively, efficiently and productively.

Throughout the negotiation process the mediator set the ground rules in the first meeting with parties; the parties and mediator signs an agreement to mediate; the mediator guides the parties' discussion, assuring that they can rationally respond to each other's views and feelings non-aggressive manner; the mediator helps to reach a final agreement that is satisfactory to both parties.

The mediator may at any time suspend the work, take a break for a caucus or rest. He is a neutral part who sets the tone for the entire process. Mediators act to maintain a positive emotional climate by controlling or diffusing negative emotions or attacks, enforcing behavioral ground rules, and keeping parties focused on the issues. He monitors the rules and alerts hand, if they violate the negotiation rules. The mediator can even completely stop the mediation if the parties are unable to stay aggressive and he clearly sees that the parties are not willing to negotiate or one of the parties mentally unsound for the process. This is usually determined before the mediation session starts. Obviously, the mediator accomplishes his function through all stages and in between.

The mediator should have and always practice good listening skills. (This feature of the mediator is so popular amid psychologists). The mediator should be able to grasp a meaningful and emotional content of a party's statements. In this way he tentatively identifies the interest expressed, and then expresses that interest back to the party for further feedback.

Parties may try to bluff, or misrepresent their interests. Mediators must be alert for such bluffs, and try to call them. Mediators may use persuasion or rationalization to induce a party to abandon their bluff and present a more accurate picture of their interests. Finally the mediator should incorporate both parties' interests into a joint problem statement. A joint problem statement enables negotiators to commit to work on a common problem because they believe that their needs will be respected, if not met by, the solutions that will be developed.

In this case, the mediator should raise the issue (or issues), give an assessment to the conflict, parties' feelings about the issue raised. It should be borne in mind that most people can not distinguish facts from interpretations and evaluations, which often leads to a misunderstanding.

The mediator should perceive emotions of the parties as a fact (they may cry or laugh, be angry or pleased) and he is expected to consider them just as an emotional coloring of their statements. Therefore, the mediator may inform the parties about his attitude towards their emotional state.

To be an active listener and the capacity to remember all the important facts of parties' statements is crucial. Thus, the mediator will be able to demonstrate his awareness, frame the issues in ways which enable effective problem-solving. There is another thing; parties are very rarely able to give a clear or complete statement of their interests. Hence one of the mediator's tasks is to uncover and clarify the parties' hidden interests. Mediators should help to cultivate a positive attitude toward interest discovery in the parties. In order to streamline his functions mediator can record the essential ideas in statements of the parties on paper, but it is also important not to lose contact and process control [4].

The empathic listening is a core skill of the mediator which is significant at all stages of the process: parties' presentation, discussions and caucus.

The mediator is a third party who analyzes the conflict and aids the parties to realize significant aspects of their issue for the perspective conflict resolution. The mediator performs his function is mainly to make the parties themselves understand the situation and carefully examine what may be possible ways out [5].

Neutrality and impartiality are other important qualities of a respected mediator. The mediator must display so called 'indifferent' reaction and attend equally to the needs and interests of all parties with equal respect, without discrimination and without taking sides'. The mediator should come to the mediation as 'an empty vessel'! These qualities and terms are often seemed in mediators' codes of ethics. The ability to tune away from prejudice, past experience, similar matters is vital to gain the respect in your job. Conflict analysis is always a very delicate thing. Mediator may feel that he understands the parties' interests and is willing to drive them to a collaborative work. But you never know in advance what kind of conflict resolution will be suitable for these particular parties. Only the parties themselves are the masters and judges of the conflict situation and know the most favorable ways out of the situation! As for the mediator, he should expand the information to the parties, so that they can vision the situation from a single angle and understand why their views are so contradictive. The mediator should assist the parties to understand what their true interests, and what steps can take parties to resolve their dispute [6].

The parties are now ready to begin generating settlement options. Having generated a range of settlement options, the parties must next evaluate those options to seek the solution which provides maximum mutual benefits. When the parties' settlement ranges have no overlap, there are no mutually acceptable settlement options. The mediators' objective in the conflict analysis is to identify and clarify the disputed issues, discover what interests hidden in their personal stance. In this role, the mediator asks the parties to state their views and deal with the facts they have on the dispute subject, identify the most important points in their argumentations. All details of parties' statements sufficient for coming in to a consensus in the dispute. For this analysis, the mediator, firstly, listens to each party and then ask effective questions to clarify the dispute.

The mediator mainly can function as a conflict analyzer on the stage of issue discussions and meeting in caucus, but partially in the process of generating settlement options.

Any conflict situation is accompanied by emotional experiences. The conflicts can trigger even strong emotions. If you faced with a prolonged conflict, you can hardly avoid a burst of negative interpretations. In such circumstances, a person may not be entirely accurate in his speech and adequate both in his/her vision of the conflict situation and in their expectations about possible ways to resolve it. In conflict resolution, there is such a term as "narrowing of consciousness". In most cases we are only aware of information from a limited part of the environment and more or less unconscious of information that happens to be outside our focus. People, involved in the conflict, tend to 'turn over' the situation. Attention and consciousness of the people are focused on the fight. In this case, our decisions may not be available and secure; the parties fail to meet the objective possibilities in problem-solving process. Consciously or unconsciously, but the parties will make the negotiation process unproductive: facing with a non-realistic agreement [4; 36p.].

Another important role of the mediator in mediation process is the role of a supervisor; he conducts a careful examination over the parties' statements, whether they are true or false: considers the feasibility of their proposals and agreements, and availability of their resources.

The construction of mutually accepted agreement implies as a symbolic end to the conflict and increases the parties' commitment to the agreement. The mediator must ensure that the parties better-understanding of all the terms of the settlement agreement and their interaction. Once the "solution" has been arrived at by each party, the mediator would need to get each side to "sign off" on the specific behavioral changes they have agreed to perform. The mediator ensures that the agreement committed is secure and arrangements are robust and long-term.

It is always preferable when the mediator encourages the parties to make such an analysis on his own. But in cases where the party or parties impassionate, emotionally overexcited or careless, the mediator can himself draw a hypothetical situation and offer to study what negative effects it brings and how it can develop for the parties. In this regard the mediator should indicate to all the possible negative consequences of actions/omissions or the results of the proposals of one of the parties of the dispute. To motivate parties for a mutual analysis of possible adverse events in the future is significant. Otherwise, the mediator will never be aware of the conditions and know the history of the problem better than the parties of the conflict. Only parties are able to conduct an objective examination of the potential problems arising in the future.

To find options for resolving the conflict is not easy. If the parties fail to display creativeness or capacity to explore the alternatives in conflict resolution, they may get confused and feel stuck. The mediator, in this case, usually bases on his personal experience and suggests his options for the parties' consideration. But the mediator

can not suggest a solution, but only encourage the parties to find a solution by performing new ideas in conflict resolution. As an objective third-party, mediators can often see possibilities that disputants cannot [7].

The abilities to mediate as an idea-generator are helpful on the caucus and a draft development stages.

The mediator must also have the ability to expand the resources on the dispute issue.

In this role, the mediator provides the disputants with the necessary information equally. However, he must be very accurate in giving any explanations, clarifications or suggestions. Contamination by background information can impact a mediator through many sources. All information provided should include only the actual facts and not depend on any kind of side.

The mediator teaches how to conduct an ultimate negotiation. In the role of the teacher, the mediator teaches to think, act and negotiate for establishing a cooperative work. Most of the disputants hardly know how to negotiate and attempt to use prohibited techniques ("negotiating ploys"), sometimes they show a "fake emotions", perform false information, put forward excessive demands in the hope of getting what they really want by intimidating his opponent [8].

The parties shall apply such manipulative techniques which will force the opponent side to take their stance and position. Most often, when they do not think of that cheating could bring some success only for a very short time, until the other party would understand that they were tricked. In managing the flow of information the mediator must be able to recognize the fraud given by one of the parties. A false representation of the matter only exacerbates conflict. It is important to prevent such situation in mediation session. Typically, during the caucus the mediator discusses the form and content of the proposals submitted to the joint session and carefully prepares parties for it. Separating the parties allows more open communication between the party in caucus and the mediator. This helps the mediator understand the party's point of view more fully and keep the process moving forward. One of the advantages of conducting the caucus, without the presence of the other party, the party in caucus is likely to be less tense, angry, and defensive, and more flexible and creative. In addition, strict adherence to the procedure given in the beginning, the parties also shows how important it is to follow these arrangements [9].

Thus, the mediator aids the parties to reach a mutual agreement. The essence of this function can be seen in keeping track on correctness and completeness of the content of the agreement. When the disputants find a mutually agreeable resolution to their conflict, the mediator should then insist that they clearly detail how that resolution will be implemented in a written action plan. Mediation fails if disputants think they have identified a resolution but the resolution is so vague that they have differing perceptions of it. These differing perceptions are a seed for future conflict. To avoid this, managers should present an action plan and follow up to ensure that the plan has been executed.

Sometimes the disputants like the solutions that they come up with, they begin to hurry and find there is no use in further detail recording. But the mediator must be patient in order effectively terminate the agreement. Drawing up an agreement, to the astonishment of the participants can not take less time than the rest of the negotiation process. To make a final agreement is hard work and time consuming. Consequently, managers have often intervened with hybrid strategies, such as allowing mediation to proceed until a deadline at which the mediator will become an arbitrator and impose a resolution.

There are no doubts that mediators' actions must be aimed to maintain a positive emotional climate. This role of the mediator is closely related to the function of a process organizer. It is not about creating an idyll or a soft relaxing atmosphere. During mediation it is possible to perform rigid behavior and harsh words of anger and confrontation. But all negotiation strategies must be in constructive way. The role of the mediator is to keep even tough but constructive cooperation between the parties, avoiding mutual insults and humiliation of one of the parties. Procedural agreement adopted during the opening remarks of the mediator, is a good tool for managing the psychological climate. The professional mediator always can make the tension and stiffness of the talks to fade away before long. Then the parties discuss and generate mutual commitments in a peaceful manner. Of course, the mediator should perform the function of emotional climate creator throughout the whole mediation [9; 25].

The mediation helps the parties to shift from conflict confrontation and negative attitudes to a constructive interaction. It is possible to reach conflict resolution when the parties will be able to remove negative emotions. From this moment the parties begin to make private negotiations. In this situation the mediator may be involved in the negotiations only for avoid any difficulties from the part of the disputants. Only the parties are in charge of actual result of the agreement set.

Mediation — is consequent and purposeful creation of a situation in which human's mentality and behavior experiences some changes and corrections. It is defined as special type of psychological behavior of parties in the mediation, specific from the behavior of people in the course of the arbitral tribunal or psychological training.

References

- 1 Гришина Н.В. Психология конфликта. — СПб.: Питер, 2000. — 208 с.
- 2 Аллаhverдова О.В. Медиация как социально-психологический феномен // Вестн. Санкт-Петербургского университета. Сер. 6. «Философско-политические науки, социология, психология, закон, international relations». — М.: Юнита 06/2007. — С. 151–159.
- 3 Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. — М.: Юнита, 2000. — 263 с.
- 4 Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Психологические законы поведения человека в социуме. — СПб.-М.: Еврознак, 2002. — 197 с.
- 5 Емельянов Ю.Н. Обучение паритетному диалогу. — СПб.: Питер, 2008. — 229 с.
- 6 Андреева Г.М. Социальная психология. — М.: Аспект Пресс, 2004. — 456 с.
- 7 Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение. — СПб.: Питер, 2001. — 362 с.
- 8 Свенцицкий А.Л. Социальная психология. — М.: ООО «ТК Велби», 2003. — 336 с.
- 9 Сидоренко Е.В. Тренинг влияния и противостояния. — СПб.: Речь 2004. — 258 с.

Д.А.Жансерікова, Г.Ө.Сатенова

Әлеуметтік-психологиялық феномен ретіндегі медиацияның кейбір аспектілері

Медиация — бүгінгі таңда өзекті болып отырған құбылыстардың бірі. Ол — қактығыс жағдайын шешудегі ең тиімді жолдардың бірі. Мақалада медиация әлеуметтік-психологиялық феномен ретінде қарастырыла отырып, бұл құбылыстың психологиялық тренингпен өзара байланысы сипатталған. Сонымен бірге медиацияның мақсаты, кезеңдері, қактығыс жағдайын тиімді шешудегі факторлары, медиацияның артықшылықтары және тағы басқалар көрсетілген. Қактығыс жағдайын шешу барысында маңызды рольді атқаратын медиатор. Авторлар медиатордың ролі және адамдармен қарым-қатынастағы оның қандай негізгі тұлғалық қасиеттерді меңгеруі қажеттігі жөнінде айтқан.

Д.А.Жансерикова, Г.У.Сатенова

Некоторые аспекты медиации как социально-психологического феномена

В статье рассматривается актуальное на сегодняшний день социальное явление — медиация. Отмечено, что медиация — это один из оптимальных способов решения конфликтной ситуации, структурно организованный процесс группового взаимодействия между двумя и более людьми, в котором один из участников взаимодействия облегчает коммуникацию между двумя (и более) участниками. Авторами показан социально-психологический аспект этого явления, а именно прослеживается взаимосвязь с психологическим тренингом. Также в статье определены цель медиации, факторы успешности решения конфликтной ситуации, стадии медиации, ее преимущества и т.д. Доказано, что в разрешении конфликтной ситуации большое значение имеет медиатор. Описываются роль медиатора и качества, которыми он должен обладать.

References

- 1 Grishina N.V. *Psychology of conflict*, Sankt Petersburg: Piter, 2000, 208 p.
- 2 Allahverdova O.V. *Messenger of St. Petersburg university, series 6: philosophy and political science, sociology, psychology, law, international relations*, Moscow: Juniti 06/2007, p. 151–159.
- 3 Ancupov A.Ya., Shipilov A.I. *Conflict science*, Moscow: Juniti, 2000, 263 p.
- 4 Aronson Je., Wilson T., M. Akert. *The psychology of human behavior in the social environment*, Sankt Petersburg-Moscow: Euroznak, 2002, 197 p.
- 5 Yemelyanov Yu.N. *The study of equal dialogue*, Sankt Petersburg: Piter, 2008, 229 p.
- 6 Andreyeva G.M. *Social psychology*, Moscow: Aspect Press, 2004, 456 p.
- 7 Kunicyna V.N., Kazarinova N.V., Pogol'sha V.M. *Interpersonal relationship*, Sankt Petersburg: Piter, 2001, 362 p.
- 8 Svencickij A.L. *Social-psychology*, Moscow: ООО «ТК Velbi», 2003, 336 p.
- 9 Sidorenko Ye.V. *Training: impact and interaction*, Sankt Petersburg: Rech', 2004, 258 p.

7-я Ежегодная международная научная конференция «Столицы в контексте информационного общества»

В преддверии празднования Дня столицы 26–27 июня в Астане проходила 7-я ежегодная международная научная конференция «Столицы в контексте информационного общества». Из всех предшествующих она была, пожалуй, наиболее многочисленной и представительной. В ее работе приняли участие ученые из Германии, Турции, России, Беларуси, Кыргызстана. Организаторами конференции выступили акимат города Астаны, Общественный фонд «Астана Зерттеу».

Конференция была посвящена одной из актуальных проблем современности — феномену информационного общества. Рефлексия предполагает состояние временного разрыва, некую отстраненность от объекта исследования. Уникальность данной конференции в том, что предложенная к обсуждению тематика затрагивает настоящее, а значит, задача исследователя значительным образом усложняется. Многообразие сюжетов и различных точек зрения, представленных ее участниками в течение двух дней, было пронизано единым лейтмотивом — поиском горизонтов будущего. Тем интереснее был состоявшийся обмен мнениями, ощущениями проживаемого феномена присутствия в информационном потоке.

Пленарное заседание открыл Dr. Bulent Senay, Professor of History of Religion and Culture, Department of Philosophy and Religious Studies, Uludag University с докладом «Philosophy of difference, hypermodernity, and the city of «happiness»: urban philosophy from al-farabi's al-madina al-fadhila to paul virilio's city of panic». Встреча классического города и проблема виртуализации пространства в постмодернизме состоялась в извечном вопросе. «Что есть реальность». В постановке аль-Фараби он звучал, конечно же, как «Что есть истина?». Для П. Вирильо этот вопрос на грани катастрофы утраты реальности, вернее, ее подмены. В своем докладе Dr. Bulent Senay представил новую книгу Поля Вирильо «City of Panic». Город — это место различий. Понятие difference — различие является *differences* определяющим в современной философии. Жизнь мегаполиса демонстрирует нам эти различия. Другое важное понятие П. Вирильо — это скорость — *dromology*.

Автор находит возможным рассмотреть теорию Аль-Фараби о добродетельном городе «al-Madina al-Fadhila» в контексте «философии различия» города XXI в. При этом он предлагает обратить внимание на такое понятие, как *hypermodernity* — гипермодернизм. Это понятие отличается от понятий модернизма и постмодернизма. Гипермодернизм определяется особым состоянием постсакрализации и пострационализации городской жизни.

Он обращается к Астане как модели города, чья жизнь отражает понятие скорости в полной мере. Астана буквально воспарила, подобно Хан Шатыру. Такое красивое поэтическое сравнение подобрал для нашей столицы гость из Турции. Именно П. Вирильо видит в мысли определенный образный ряд.

Следует отметить, что доклад задал особый настрой работе пленарного заседания, который можно выразить как связь времен и поколений. Особенно явственно оно прозвучало в выступлениях ректора КазНУ им. аль-Фараби академика Г.М. Мутанова, д.ф.с.н. Г.Ж. Нурьшевой, д.ф.с.н. А.С. Сыргакпаевой о добродетельном городе аль-Фараби как модели современного Smart City. По мнению авторов проекта «Добродетельный город аль-Фараби как модель al-farabi university Smart City», на сегодняшний день урбанизация является одним из самых динамично развивающихся глобальных процессов.

Культурный, экономический, информационный потенциал государства сосредоточен в городах. В то же время на жизни города отражаются все проблемы глобализации — безработица, экологиче-

ские проблемы, наркомания и т.д. Поэтому так важен поиск новой модели города, где в первую очередь будет решаться проблема нравственного благосостояния человечества, собственно, о чем и писал в свое время аль-Фараби — о счастье каждого жителя города.

Некогда именно университеты стали очагами культуры. В рамках проекта «Al-Farabi university smart city» в КазНУ проведена комплексная модернизация по всем направлениям деятельности. В первую очередь была создана единая корпоративная сеть, модели «E-campus», система мониторинга безопасности, «smart-окна», технопарк, бизнес-инкубатор, инновационный и биомедицинский кластер. Согласно идеям аль-Фараби, в университете формируется мощная духовно-нравственная и интеллектуальная платформа. С целью формирования и укрепления ценностей устойчивого развития реализуется проект «КазНУ — GREEN CAMPUS», «Культь здорового тела». Безусловно, реализация подобных проектов — залог формирования интеллектуальной нации.

Интеллектуальная среда несет в себе особый формообразующий элемент. Исторический аспект данного феномена был всесторонне раскрыт в докладе доцента кафедры истории Казахстана Казахского агротехнического университета им. С.Сейфуллина д.и.н. Г.А.Алпыспаевой «Образовательная среда города Астаны: история становления и развития».

Речь идет об исторической трансформации образовательной среды в отдельно взятом регионе Казахстана. В 60-х годах XIX в. Акмолинское поселение получило статус административного центра уезда. Среди образовательных центров первым было открыто татарское училище при мусульманской мечети, построенной старшим султаном Акмолинского округа К. Кудаймендиным. Затем на территории казахских станиц стали строиться школы для детей местных казаков. Удивительный исторический факт — в 1863 г. было построено женское училище, в котором обучались девушки разных социальных условий. Все эти учебные заведения содержались на добровольные пожертвования самих горожан.

На примере небольшого исторического периода развития Акмолы мы можем констатировать, что при наличии определенных условий, в частности городской среды, духовная и интеллектуальная жизнь складывается по принципу самоорганизации. Образование становится делом государственной важности. Городская Дума Акмолы инициирует создание общества попечения начального образования. По инициативе все той же городской Думы в Акмоле было открыто мужское приходское училище. Огромное историческое значение имело принятое городской Думой решение ходатайствовать перед областными властями об открытии классов обучения русскому языку при мусульманском приходском училище Акмолинской соборной мечети. Это давало возможность выпускникам училища поступить в городское трехклассное училище. В советский период истории в Акмоле, а с 60-х годов в Целинограде, шел активный процесс становления советской школы, где приоритетным было профессионально-техническое образование.

Столь масштабные преобразования в образовательной сфере требовали колоссальных затрат и сопоставимы разве что с процессом индустриализации, электрификации и т.п. К примеру, в период с 1956 по 1957 гг. число горожан, получивших среднее образование, выросло с 74 до 377 человек, почти в 5 раз. В 60-е годы в Целинограде появляется первое высшее учебное заведение — сельскохозяйственный институт. В целом приведенные сведения из истории Акмолы — Целинограда — Астаны, как и социально-этические взгляды аль-Фараби, могут стать основой образа SMART-города и указать практические пути его построения.

Тем отраднее было узнать из доклада заместителя руководителя Центра аналитики АО «Astana innovation» Е.Н.Кульмагамбетова, что решением маслихата города Астаны от 29 декабря 2010 г. принята Программа развития города Астаны как города с диверсифицированной конкурентоспособной экономикой и привлекательной бизнес-средой. Удивительным образом проявился брошенный некогда посыл аль-Фараби в будущее через понятие разумного города в «Проекте «Smart Astana» — программа преобразования столицы Казахстана». Как и многие города мира, Астана стремится к созданию высококачественной среды обитания. Подобные проекты «умных» городов активно развиваются во всем мире. В 2013 г. Астана и один из признанных «умных» городов мира финский город Оулу стали городами-побратимами. Таким образом, в основу проекта развития Астаны легли модели европейских «умных» городов.

Своими размышлениями об условиях и перспективах «О движении Астаны в сторону мирового города» поделились профессор, доктор Научного форума по международной безопасности при Академии ведущих кадров Бундесвера (Гамбург) и Академии защиты Отечества (Вена) И.А.Рау и докторант PHD Казахской национальной консерватории им. Курмангазы Ж.А.Кошербаев.

В постиндустриальном обществе бытует устойчивое понятие «мировой город». Под ним подразумеваются деловые, коммуникативные связи, экономика услуг, знаний, контроля, связь с другими подобными городами. Может ли Астана претендовать на роль «мирового города»? Данный процесс сопряжен с преодолением многих сложностей и преград.

Небывалая ранее скорость распространения информации сопряжена с консервативной по своему характеру психологией оператора современной информационной техники. Постиндустриальная экономика парадоксальна в ряде своих проявлений. В первую очередь, информационно-деловой сектор не имеет границ и в то же время отличается локальной, избирательной структурой. Во-вторых, управленческие функции могут быть делегированы меньшему городу.

Роль мирового города не гарантируется ни столичным статусом, ни мощью самого государства. Из 60 претендентов на роль мирового города лишь 27 являются столицами государств. Неформальный признак мирового города — «воздух свободы». Мировой город предоставляет максимум возможностей для реализации творческого потенциала человека, его самореализации в интеллектуальной сфере.

В то же время, как бы оптимистично не звучали прогнозы проектов городов будущего, одной из нерешенных проблем остается социальное неравенство. Одной из его новых форм является так называемое информационное неравенство. Эта актуальная тема современного общества была всесторонне освещена в докладе профессора кафедры религиоведения и культурологии д.ф.с.н. А.К.Жолдубаевой «Социокультурный аспект информационного неравенства».

Информационные технологии оказывают воздействие на экономическую, культурную, социальную и иные сферы общественной жизни, кардинальным образом меняя образ жизни, способ производства, коммуникативный процесс в целом. Анализ тенденций происходящего процесса указывает на неравномерность доступа различных слоев общества к современным достижениям информационных технологий. Зачастую ожидаемый прогресс и благополучие оборачиваются усилением социального неравенства и новым витком противоречий.

Если затрагивать проблему неравенства в Казахстане, то она в большей степени проявляется резким контрастом между крупными городами и периферией. Регионы с недостаточно развитой информационно-коммуникативной инфраструктурой не выдерживают заданного темпа роста развития и создания информационных, экономических и социальных связей, основанных на использовании современных технологий. Все же, по мнению автора, информационное неравенство не всегда связано с материальной стороной. В современных условиях жизнь отдельно взятого человека зависит от его личностных характеристик и мотиваций.

Высочайшая планка, заданная нравственно-этической позицией Аль-Фараби, определила направление обсуждений секционных заседаний. Первая секция была посвящена философским проблемам информационного общества. Во второй секции обсуждалась проблема сферы образования и медиа в крупных городах и столицах в информационную эпоху. На третьей секции поднимался вопрос информатизации города Астаны.

Работа всех секций отличалась особым вниманием и интересом к позиции автора каждого проекта. Отмечая приоритетность стремления современного общества к достижению высочайших технологий в области коммуникативного пространства, участники конференции «Столицы в контексте информационного общества» были единодушны в одном: главной составляющей и Smart City и Добродетельного города все же является счастье. Для участников конференции это было счастье обретения единомышленников.

Д.А.Жакупбекова, магистр философии,
старший преподаватель кафедры философии и теории культуры,
Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова

Тарихи тұлғалар өмірін зерделеген ғалым

**Белгілі ғалым, ҚР Білім беру ісінің Құрметті қызметкері, Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі, экономика ғылымдарының докторы, профессор
Рашит Саттарұлы Каренов 70 жаста**

Профессор Р.С.Кареновтың бұрыннан мерзімдік баспасөздегі мақалаларымен, оқу залдарындағы еңбектерімен, кітап дүкені сөрелеріндегі зерттеулерімен таныса келе аңғарғанымыз, ол кісінің зор интеллектуалдық ойдың иесі, нағыз еңбектің адамы екендігінде. Осыған қоса айтарымыз, бұл адам әдеттегі таптауырын жолмен түп-түзу келе жатқан көптің бірі емес. Ол көптен оқшаулау, өз беті өзінде, тек өз соқпағымен ғана жүретін, мінезі біртоға, батыл, ішкі принципі мықты, мығым кісі сияқтылығында. Мерзімдік баспасөз құралдарында талассыз, бұрқырап жарияланып жататын сан алуан тақырыптардағы зерттеулерінен байқағанымыз: Рашит Саттарұлының қол қусырып отыратын кезі тым сирек екендігі, әрқашан еңбекқор ғалымды еңбек, еңбек, тек қана еңбек, іс-әрекет, қимыл-қарекет үстінде көретіндігімізде.

Осыдан шыға отырып, белгілі ғалымның көп қырлы қасиетіне қысқаша барлау жасауға талпындық:

1. Байдалы би Бекшеұлын көп зерттеп, оның тарихи тұлғасын биіктете түскен қаламгер.

Қазақ елінің азаматтық тарихы мен ауызша және жазбаша әдебиетінде елеулі орын алатын ірі тұлғалардың бірі — Байдалы би Бекшеұлы (1727–1822). Ол — қазақ халқының көрнекті қоғам қайраткерлерінің бірі, білікті би, ойшыл ақын, атақты шешен, кезінде Абылай ханның тікелей ақылшысы болған адам. Хан қасындағы сегіз бидің ең беделді бас биі болған, небір шиеленіскен ел дауы, жер дауы — Байдалы алдынынан шешім тауып отырған.

Р.С. Каренов Байдалы бидің өмірдеректері мен өлең-жырларын, биліктері мен шешендіктерін ел аузынан, мұрағат көздерінен іздеп табуға, зерттеуге өмірінің он жылдан астамын жұмсаған. Нәтижесінде 2002 жылы бабамыздың 275 жылдығында «Әрі көсем, әрі шешен Байдалы би» (Қарағанды, 2002, 104 б.) деген жинағын жарыққа шығарады. Тарихи деректер негізінде жасалған мұндай еңбек қазақ қауымдастығында өзіндік орыны бар саяси-әлеуметтік тұлға — билер мен шешендердің атқаратын рөлімен танысуға мүмкіндік береді. Олардың бүгінгі ұрпақ өтеміне де жарайтын ұлағатты сөздерінің қадір-қасиетін саралауға жол ашады.

Байдалы Бекшеұлы сияқты билер мен шешендер ата-бабаларымыз негізін қалаған далалық демократияның көрнекті өкілі болды. Патша үкіметінің қатыгез отаршылдық саясаты мен коммунистердің аяусыз қыспағы да олардың отаншылдық идеяларын, әділетті, теңдікті аңсаған армандарын тұншықтыра алмады.

Рекең Байдалы биді саналы, озық ойлы, халқының қамын жеген ұлы қайраткер ретінде көрсете білген.

2. Тарихи тұлғалар туралы көп қалам тербеген жазушы.

Р.С. Кареновтың 2002 жылы жарық көрген «Қазақтың үш ұлы көсемі» атты зерттеуі (Қарағанды, 2002, 251 б.) өте қызғылықты. Автордың бұл ғылыми зерттеу еңбегінде Тәуелсіз хандық туын тік ұстаған, өз заманының дана мемлекет қайраткері, сұңғыла дипломаты Абылай ханның бейнесі жан-жақты көрініс тапқан. Осыған қоса елім деп еңіреген, халқым деп қайысқан Кенесары ханның әлі де кеңейтіп көрсетілмеген саясатшылдығына, дипломатиялық өнеріне, қолбасшылық қасиетіне ерекше көңіл бөлінген. Сонымен қатар алаш көсемі Әлихан Бөкейханның өмірі мен қызметі

көрсетілген. Оның алғашқы Қазақ автономиясының тұңғыш та жалғыз басшысы болғаны, сол лауазымымен тарихта қалғаны баяндалған.

Иә, біздің тарихымыз бәрімізге керемет қымбат. Қайғы-қасіреті мол, бірақ тәуелсіздігімізді аялап, қорғау үшін, сақтау үшін білуге қажет тарих.

3. Ел арасында аттары әлі кең тарай қоймаған, бірақ еліне ерен еңбек сіңірген тұлғаларды зерттеп, біраз еңбек жазған ғалым.

Олардың ішінде 1837–1847 жылдардағы ұлт-азаттық көтерілістің алдыңғы шебінде айқасып, арбаласқан жаудан айбынын асырған Сарыарқа жерінің дара перзенті, хан Кененің сенімді серігі болған Мәнжі батыр Күржікейұлы (1815–1911) ерекше орын алады. Р.С. Каренов үлкен шығармашылық ізденіспен еңбек етіп, 2005 жылы Мәнжі батыр болмысын айшықтайтын «Азаттық қаһарманы Мәнжі батыр» (Қарағанды, 2005, 189 б.) деген таңдамалы туындысын жарыққа шығарды. Автордың бұл еңбегінен біз Мәнжі Күржікейұлын тек батырлық бейнесінде қалдырмай, оның өз дәуіріндегі әлеуметтік ахуалды қалыптастыруға бағытталған көсемдік келбетін де танығандай боламыз. Ғалым Мәнжі батырдың тұлғасын толық, жан-жақты етіп ашуға тырысқан.

4. Шежіре жанашыры.

Шежіре — ата-баба тегін тектеп, ең бастысы қаны бір, ұраны ортақ Алаш үрім-бұтағының атамекенінде өсіп-өнуі, туған халқы үшін атқарған әлеуметтік кемел істерінің қоғамдық бел-белесін тануымыздың алтын арқауы. Ұрпақтар сабақтастығындағы елдік қасиеттердегі үзілмес желінің жауһар тіні. Сондықтан да қапияда тарихынан айырылып қалған халық шежіресіне мұқият болуға тырысқан. Тілі жаңа шыққан балаға жеті атасын жаттатқан...

Бұл күнде шежіре кітап дегеніңіз Еуропаның мәдениетті елдерінің бәрінде дерлік бар. Ендеше, біз кімнен кембіз? Қазақ халқы өзі жаралған атам заманнан бері батырға да, биге де, ақынға да, абызға да, сал мен серігі де, шешенге де, көсемге де жарлы болмаған ел. Демек, біздің де Әлем жұртына ұсынар ата-тек тарихымыз бар!

Осыны ескере отырып, профессор Р.С. Каренов 2000 жылдан бастап көпшілікке таныс «Қаракелер (Шежіре)» (Қарағанды, 2000, 324 б.), «Тұғыры биік тұлғалар» (Алматы, 2003, 420 б.), «Жеті атасын білген ер...» (Қарағанды, 2008, 794 б.) атты еңбектерін басып шығарды. Кеңестік кезеңде мұндай тақырыптар жабулы күйінде қалғанынан болар, жұртшылық зерттеушінің туындыларын үлкен қызығушылықпен қабылдады. Сондықтан да оның атына жұртшылық тарапынан ризашылық сезімін білдірген хаттар легі толассыз келіп жатты.

Зерделі ғалымның 2014 жылы жарық көрген «Үш жүздің шежіресі, немесе Арғын-Алтай тайпасының Қареке-Мұрат рулары: Энциклопедиялық анықтамалық» атты екі томдық кітабынан да біз тынымсыз ізденісті, өзекті мәселені арқау еткен тың дүниелерді аңғарамыз. Р.С.Кареновтың ел тізгінін ұстаған азаматтарға мәселе етіп көтерген хаттар жолдап, қажетті дүниелердің елеусіз қалмауына үлкен мән бере қарағанынан қолға алған ісін соңына дейін жеткізіп, нәтиже шығарғанша, тыным таппайтынын байқаймыз. Бір айта кетерлігі, қалам иесінің жазғандары халық ауыз әдебиетінен, әр түрлі мұрағат деректерінен, көне рухани мұралардан бастау алады.

Жасыратыны жоқ, бүгінгі жаңа ұрпақ өздерінің ата-бабаларының кім болғанын, қандай ерліктер жасағанын, не болмаса қандай саф алтындай өнер тудырғанын көп біле бермейді. Бұл бір жағы олар туралы құнды деректердің уақытында шықпай, қолдарына тимей, тасада қалып қойғандығынан болар. Рекең өз кітаптарында осы олқылықтың орнын толтыру мақсатын көздеп, халықтық маңызы бар іске батыл кірісе білген қайраткер азамат. Оның жазған еңбектерінен қазіргі жастар өз ата-бабаларының арғы-бергі тарихын молынан білуге мүмкіндік алып отыр.

Р. Кареновты білетіндер, қаламгерлік еңбек жолына сүйсіне қарайтындар «Рекең — тұнып тұрған шежіре ғой» деп тамсанады. Осылай деп әділ бағасын береді.

5. Тарих сахнасына Алашорда үкіметін алып келген ұлт-азаттық қозғалысы қайраткерлерінің өмір жолын, олардың артында қалдырған шығармашылық мұрасын зерттеуге өз үлесін қосқан отаншыл азамат.

Профессор Р.С. Каренов кезінде Кеңес үкіметі мен коммунистік партия аттарын атауға тыйым салып, кітаптарын өртеп жіберген Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Шоқай, Х.Досмұхамедов, М.Тынышбаев, Т.Шонанов, тағы басқалардың есімдерін және олардың еңбектерін қазақ халқымен қайта қауыштыруға біраз еңбек сіңірді.

2014 жылы ғалымның «Алаш қозғалысы мен Алашорда үкіметінің жиырма көшбасшылары» атты монографиясы (Қарағанды, 2014, 334 б.) жарық көрді. Бұл басылым заманында ең далада еркін өсіп, жүген-құрық тимеген көшпелілердің екі ғасырға жуық отаршылдықтың қиямет-қайым қамытын

еріксіз мойынға іліп, араны басылған шақта рухын қайта қайрап, еңсесін тіктеп, дербес өз алдына «Алашорда» автономиясын құруға қатысқан жиырма Алаш көсемдері мен көшбасшыларына арналған. Монографияда ұлы тұлғалардың өмірлерін тереңірек зерттеп, қыр-сырын толық меңгеріп, саяси-рухани, тарихи орнын жан-жақты, түгел тани отырып, олардың ел-жұртына сіңірген еңбектері мен тағдыры қарастырылған. Өйткені бүгінгі таңда жер басып, тірі жүрген қазақ ұлты Алаш арыстарына мәңгі қарыздар.

Осы еңбектің қорытындысында (326-б.) көрсетілгендей, автордың көп жылғы ғылыми ізденістерінің нәтижесінде туындаған ой – алашордашылдықтар ұлтжандылық танытып, ұлт мүддесін қорғады; олар қазақ елінің болашақ тағдыры жолында аянбай күресті. Алаштың арыстары бостандық жолында күреске шығып, «ұлтшыл», «халық жауы» атанды. XX ғасыр басында саяси күрес сахнасына Ресейдің аса үлкен ғылыми, саяси орталықтарында білім алған, сол кезеңдегі Еуропадағы саяси күрестің беталыс, бағдарларынан әбден хабардар, экономика, медицина, құқық тарихы мен теориясын терең меңгерген қазақ зиялыларының озық ойлы тобы шықты. Олар қазақ елінің Еуропа мемлекеттерімен салыстырғанда экономикалық, саяси, әлеуметтік, мәдени тұрғысынан өте артта қалғандығы Ресей патша үкіметінің отарлық саясатының әсерінен екенін толық түсінді. Сондықтан қазақ халқын өзге дамыған мемлекеттердің саяси-қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық дамуына ықылас қоя отырып, қазақ халқын осындай деңгейге жеткізу үшін саяси-күрес аренасына шықты.

Ғалымның пайымдауынша, Алаш жетекшілері көрсетіп кеткен бағыт-бағдар қазір еліміз егемендік алып, тәуелсіз мемлекет болған кезде де өз маңызын жоймай, қазақ қоғамын осы заманғы әлемдік өркениетпен ұштастыруға жол сілтеп отыр.

Бұған қоса 2010 жылы Р. Каренов Алаш қайраткері Имам Әлімбековтың 125 жылдығына орай «Алаш азаттығының ақиығы Имам Әлімбеков» атты кітабын (Астана, 2010, 134 б.) басып шығарды. Бұл туындыда өткен ғасырдың 20–30-жылдарында қазақ халқының басына апат бұлты үйірілгенде, ұлттық мүддені қорғауға ұмтылған И. Әлімбековтың уәжі мен тұжырымдары қалай аяқасты етіліп тапталғаны, қорланғаны және коммунистік қызыл даурықпа сөзбен күйеленгені мол мұрағат деректер негізінде қозғалған. Зерттеуден оқырман қауым И.Әлімбеков, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ә.Ермеков, Ж.Аймауытов, Ж.Ақбаев, М.Жұмабаев, Х.Ғаббасов, Р.Мәрсеков сынды тұлғалардың ұлт мүддесі үшін тоталитаризмге қасқая қарсы тұрғанын дәлелдейтін құжаттармен және ой-түйіндермен таныса алады.

Р.С. Каренов жоғарыда айтылған тарихи тұлғалар (Алаш арыстары) еңбектерінің деректанымдық сипаты мен тарихи құндылықтарын насихаттайтын бірнеше ғылыми мақалалар да жариялады. Ол туралы ғалым аталған монографияның 122–123-беттерінде былай деп жазады: «Біз... Имам Әлімбековтың және басқа да Алаш қайраткерлерінің биік білім-парасаттарын, өмірлері мен шығармашылықтарының трагедиясын, қиындығын, бүгінге дейін халқымен бірге соғып тұрған ұлы жүректерін бейнелейтін бірнеше әдеби және ғылыми мақалалар жарияладық. Осы еңбектердің тізімі мынандай:

- *Каренов Р.С.* Алаштың бас көсемі // Азия-Транзит. – 2000. — №1. – 5–13-б.
- *Каренов Р.С.* Алаштың аты айтылмай жүрген қайраткері // Орталық Қазақстан. — 2004. 31 қаңт. — 5-б.
- *Каренов Р.С.* Алаштың аяулы азаматы // Азия-Транзит. — 2004. — №3 (48). — 10–15-б.
- *Каренов Р.С.* Алаштың жазықсыз жазаланған асыл азаматы (Имам Әлімбековтың туғанына 120 жыл) // Азия-Транзит. — 2006. — №1–2 (70–71). — 14–15-б.
- *Каренов Р.С.* Жарқырап аққан жұлдыздай // Жұлдыз. — 2006. — №5. — 169–181-б.
- *Каренов Р.С.* Талассыз жеке дара тұр ғой өзі... (Әлихан Бөкейханның туғанына 140 жыл толуына орай) // Азия-Транзит. — 2006. — №7–8 (76–77). — 4–12-б.
- *Каренов Р.С.* Мойын руы Саңай бұтағының шежіресі // Азия-Транзит. — 2007. — №7–8 (88–89). — 56–64-б.
- *Каренов Р.С.* Алты Алаштың алып азаматы // Жұлдыз. — 2007. — №9. — 115–140 б.
- *Каренов Р.С.* Ұрпағы ұлықтаған Мойын баба туралы тарихи толғам // Азия-Транзит. — 2007. — №11–12 (92–93). — 41–48-б.
- *Каренов Р.С.* Қазақтың үш ұлы көсемі. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2002. – 251-б.

Қорыта айтқанда, Алаш қайраткерлеріне арналған бұл еңбектерімізде біз күрделі мәселелерге ерекше көңіл бөлдік:

- Жер — құпиялардың сақтаушысы. Бұл құпияларды ашу әркімге бұйырмаған. Жер әркімге сене бермейді. Тек өз өмірін халқына қызмет етуге арнаған, өз әкесінің ғана емес, халықтың ұлы дәрежесіне жеткен адам ғана осы құпияны ашады.
- Ұлт тарихын ұлы тұлғаларсыз, ойшылдарсыз көзге елестету мүмкін емес. Себебі ықылым заманнан бері ықпалына ерген халқын өрге сүйреп, өркениет жолымен алға бастаған да, сенімді ақтамай, орға жығып, азап пен қайғыға душар еткен де жеке тұлғалар болған. Бүгін біз олардың бірінің іс-әрекетін құрметпен еске алсақ, екіншісіне өкінішпен бас шайқаймыз. Ал, әңгіме саясат, философия, мәдениет, ғылым мен өнер жайына ауысқанда жеке адамдарды, тұлғаларды ауызға алмау мүлде мүмкін емес. Кез келген философиялық және ғылыми еңбек, мәдениет пен өнер-білім туындысы жеке адамның ғана көкірегінен қайнап шығып пайда болады. Соның кепілі — Имам Әлімбеков қалдырған бай рухани мұра.
- Ұлыларды, тұлғаларды және олардың игілікті істерін еске алу, білу, насихаттау, басқаларға жеткізу керек. Әсіресе, ұрпақтарына. Осылайша әрбір азамат өзінің және халқының ілгері дамуына ықпал етеді.

Сонымен, Рашит Саттарұлы XX ғасырдың 1920–1930-жылдардағы Алаш қайраткерлерінің рухы биік мұрасын қастерлеп, ғылыми айналымға тартып, халыққа танытып, адамдық-азаматтық борышын зор абыроймен орындап келеді. Оның іргелі зерттеулері бүгінде ғылым, білім, мәдениет саласында түпкілікті орнығып, халық игілігіне қызмет етуде.

6. Алаш арыстары – Әлихан, Ахмет, Әлімхандардан... қалған ұлағат жолын ұстаған тұлға Жұмабек Тәшеневтің аруағын тірілтіп, оның өмірін повесінің арқауы етіп алған зерттеуші.

Р.С.Каренов, кезінде Кремльге барып, Н.С. Хрущевпен тәжікелесіп, Қазақстанның бірдей бес облысын Ресей иелігінен алып қалған «Кісендеулі жолбарыстың» (Ж.А. Тәшеневтің лақап аты) қиын да қызық тағдырына көлемді повесть арнап (Жұмабек Тәшенов — Алаштың жүз жылда біртуар алып тұлғасы. — Қарағанды, 2014, 222 б.), оны Ж.А. Тәшеневтің 100 жылдығына орай жарыққа шығарған.

Өте құнды шыққан бұл танымдық толғауда мемлекетшілдік пен патриоттылықтың асқан үлгісін қылышынан қан тамған Кеңес үкіметі кезінде көрсете білген Жұмабек Ахметұлының қайсарлығы мен батылдығына тиісті баға берілген. Монографияда от ауызды, орақ тілді, екпінді-серпінді Ж.Тәшеневтің елшілдік, мемлекетшілдік істерінде қазақ жерінің жер асты қазынасын, теңіздей толқыған егінін, қазақ халқының орасан еңбегін, шығармашылық қабілет-қарымын, билік тұтқасын ұстауға төселген майталман мамандар барлығын, орыс халқына пейіл-мейірімі өзгеше екенін айрықша атап, көрсетіп отырғандығы баяндалған. Қаншама ғасырдан бері бабамыз ерлікпен қорғап қалған ұлан-байтақ жерімізді Н.С. Хрущев бөліп, жырмалап, біраз бөлігін Ресейге, енді біразын Өзбекстанға қоспақ болғанда, осыған ашық түрде қарсылық танытқан Жұмабек Тәшеневтің аруағына барлық қазақ бас июі керек екендігі дәлелденген.

Рашит Саттарұлының шығармаларының тартымды, көркем, қызықты болып келетін сыры оның қайраткерлік қасиетінде жатқан сияқты. Ол қоғамдық құбылыстарға терең түсінікпен, кейіпкерлеріне үлкен махаббатпен қарайтын автор. Өйткені өзі де осы қоғамның белсенді азаматы, белді қайраткері.

Гректің ойшылы Демокриттің: «Әрбір адам — өзінше құбылыс. Еш уақытта толық зерттеліп бітпейтін тақырып», — деуі өмір заңдылығы. Шынында да, профессор Р. С. Кареновтың өнегелі тағылымын, еңбек жолын, тарихи зерттеулерін бір мақала аясына сыйдыру мүмкін емес.

Сөз соңында ғылым мен білім жолында әділдік пен адалдықты қатар ұстаған ардақты Рашит Саттарұлын 70 жылдық мерейтойымен құттықтай отырып, көрнекті ғалымға мықты денсаулық, ұзақ өмір, жаңа шығармашылық табыстар және отбасы амандығы мен бақытын тілейміз.

Ханкелді Әбжанов, Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алматы

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Abdurakhmanov, N.A.** — Candidate of history science, Docent of the chair of history of Kazakhstan and social studies, South Kazakhstan State Academy of pharmacy, Chimkent.
- Abzhanov, Kh.** — Director of Sh.Ualikhanov History and Ethnology University, Corresponding member NAS RK, Doctor of historical sciences, professor, Almaty.
- Akhmetkul, S.** — Master of humanity sciences, Lecturer of the chair of political sciences and sociology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Akhmetzhanova, N.Zh.** — MA student, 2 year, specialty «History», chair of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Department of history, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Arinov, Ye.K.** — Master of philosophy, lecturer of the chair of philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Baturin, V.S.** — Doctor of Philosophy, Professor of the chair of philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Bulumbayev, O.R.** — Master of political, Senior lecturer of chair of political sciences and sociology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Dzhumabekov, D.A.** — Candidate of historical sciences, Head of the chair history of Kazakhstan, Docent, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Gorelikov, Ye.L.** — Master's degree of philosophy, Leading sociologist of research center, Yaroslav Mudryiy Wise Novgorod State University.
- Ibrayeva, Zh.S.** — MA student, 2 year, specialty «Cultural studies», chair of philosophy and theory of culture, Department of philosophy and psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Iskakov, Ye.R.** — Master of political, lecturer of the chair of political sciences and sociology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Karenov, R.S.** — Doctor of economic sciences, Professor, Head of the chair Management, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Kosherbayev, D.B.** — Candidate of political sciences, Head of the chair political sciences and sociology, Docent, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Mukanova, A.N.** — Candidate of historical sciences, Docent of the chair of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Panchenko, A.V.** — Senior lecturer of chair of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Sabirova, R.Sh.** — Candidate of psychological sciences, Docent of the chair of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Sagatova, A.S.** — Candidate of Philosophy, Head of the chair philosophy and theory of culture, Docent, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Satenova, G.U.** — Master of psychology, Senior lecturer of the chair of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Soloshchenko, P.P.** — Senior lecturer of the chair of philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.
- Strandberg, P.** — Master of social anthropology, Postgraduate researcher at the center for Eastern Studies (CES), Department of International Studies, Development and Welfare Studies, Lund University, Sweden.

Zhakupbekova, D.A. — Master of philosophy, Senior lecturer of chair of philosophy and theory of culture, Ye.A.Buketov Karaganda State University.

Zhanserikova, D.A. — Candidate of psychological sciences, Docent of the chair of psychology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.

Shlyupikov, M.V. — Candidate of history science, Docent of the chair of a world history and international relations, Ye.A.Buketov Karaganda State University.

**2014 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысында»
жарияланған мақалалардың көрсеткіші.
«Тарих. Философия» сериясы**

№ б.

ТАРИХ

<i>Адамбек Б.К.</i> Большевиктер басқарған Коминтерн және оның халықаралық аренадағы саясаты (1919–1943 жж.).....	3	22
<i>Әбдірахманов Н.А.</i> 1917–1927 жылдарда қазақ тұрғындарын жерге орналастыру саясаты тарихынан. Жер мәселесін шешуде қазақ интеллигенциясының рөлі.....	4	26
<i>Әбдірахманова Қ.Қ., Жанқошқарова М.Д.</i> Диаспора жағдайындағы этномәдени ұқсастық.....	1	4
<i>Әлімбаев Т.Ә.</i> Тарихи үрдістегі табиғилық және әлеуметтілік.....	3	15
<i>Әлімбаев Т.Ә.</i> XX ғасырдың 80–90-шы жылдарындағы Қазақстандағы экологиялық қозғалыстардың пайда болу тарихы мен олардың бағыттылығы.....	3	11
<i>Әубәкірова Х.А.</i> Георгий Катанаевтің еңбектеріндегі сібір казачествосы және Саржан, Кенесары Касымұлдары бастаған ұлт-азаттық қозғалыс тарихынан түсінік.....	3	52
<i>Байтөреева К.Ә.</i> Ғаламдану кезеңіндегі ұлттық мәдениеттің даму мәселелері.....	1	31
<i>Балаубаева Б.М., Қабдулинова А.</i> Иранның ядролық бағдарламасы айналасындағы саяси-дипломатиялық күрестер.....	3	57
<i>Валитова З.Х., Есімова А.Б.</i> Жастардың білім беру және кәсіби стратегиялары жөніндегі шетелдік лонгитюдтік зерттеулер.....	1	24
<i>Евдокимов В.В., Гатаулин А.Р.</i> Қазақстанның қола дәуірі қоғамдарындағы отбасы институты....	2	13
<i>Жағыпар Ә.Б.</i> Алаш арыстары идеясы — ЕСЕП партиясын құру.....	3	73
<i>Жұмабеков Ж.А., Ахметжанова Н.Ж.</i> Ұлытау өңірінің тарихи топонимикасы.....	4	17
<i>Жұмағұлов Е.Т.</i> Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру саясаты: әлемдік тәжірибе және Қазақстан.....	2	52
<i>Жұмасұлтанова Ж.А.</i> Қазақстанда тоталитарлық жүйенің даму кезеңінде жаппай ұжымдас-тырудың репрессиялық сипаты.....	1	13
<i>Жұмашев Р.М.</i> Еуразиялық бастама — тұрақты даму негізі.....	2	4
<i>Жұмашев Р.М., Елеуханова С.В.</i> XX ғ. 30–40-шы жж. Қазақстанға поляктарды депорта-циялау: тарихи деректерді талдау.....	3	4
<i>Инджиголян А.А.</i> Консалтингтік компаниялардың сайттарын талдау мысалында Қазақстандағы басқару консалтингтің дамуы.....	3	47
<i>Инджиголян А.А.</i> Қазақстан Республикасындағы социолінгвистикалық саясат: мәдени аспекті....	1	19
<i>Каренов Р.С.</i> «Керей» тайпасының этникалық шығу тегі және шежіресі.....	3	93
<i>Каренов Р.С.</i> Көрнекті ғалым, шығыстанушы, Қазақстан археологтарының ғылыми мектебінің негізін салушы туралы сөз (Әлкей Марғұланның 110 жылдығына орай).....	2	76
<i>Каренов Р.С.</i> Қадырғали Жалаири — орта ғасырдағы қазақтың ғұлама тарихшысы, белгілі биі және мемлекет қайраткері.....	3	82
<i>Каренов Р.С.</i> Қазақ елінің болашағы үшін күрескен біртуар тұлға Санжар Асфендияровтың тарихи мұрасы (туғанына 125 жыл толуына орай).....	1	59
<i>Каренов Р.С.</i> Қоңырат тайпасының ғылыми негіздегі шежіресіне қатысты мәселелер.....	2	69
<i>Каренов Р.С.</i> Мұхаммед Хайдар Дулати қазақтың есімі әлемге мәшһүр тұңғыш тарихшы-ғалымы, кемеңгер ойшылы (М.Х.Дулатидің туғанына — 515 жыл).....	4	49
<i>Каренов Р.С.</i> «Найман» этнонимі және Найман тайпасының рулары жөнінде.....	1	45
<i>Каренов Р.С.</i> Уақ тайпасының шығу тегі және оның жоңғарларға қарсы күресті ұйымдастырған тарихи тұлғалары.....	4	59
<i>Келесбаев Д.</i> Білім беру қызметіндегі сапа және оның элементтері.....	3	64
<i>Келесбаев Д.</i> Түркі тілдес мемлекеттердің жоғары білім беру жүйесіндегі сапа мәселесі.....	2	42
<i>Кешкула Е.</i> Эстон шахталарының өзгерістерін бағыттаушы ретіндегі өндірістің жана технологиялары: темпоральдық, уақыт және күнделіктілік.....	2	33
<i>Қатышев А., Григорьева А.</i> Қазақстандағы демократиялық транзит (1991–2013): үкіметтік емес ұйымдар саласындағы автономия немесе бақылау.....	3	42
<i>Қасенов Е.Б.</i> Алаш қозғалысының тарихына байланысты Том және Орынбор облыстарының мемлекеттік мұрағаттарында сақталған деректер.....	2	27
<i>Махачек Л.</i> Славакиядағы жастар: модернизация және постмодернизация.....	2	85
<i>Мусина Т.А.</i> АҚШ сыртқы саясатындағы бір бағыттылық концепциясы: бұл қаншалықты пай-далы болды?.....	1	87

<i>Мусина Т.А.</i> Қазақстан Республикасы мұнай секторының даму стратегиясы мен үдерісі	1	81
<i>Мұқанова А.Н.</i> Күнделіктілік тарихы	4	11
<i>Мыңғыш Н.</i> Посткеңестік Қазақстандағы хиджаб дискурстары: тарихи және қазіргі аспектілері	3	68
<i>Сақтағанова З.Ф., Ілиясов Ш.А., Өтебаева А.Д.</i> XX ғасыр басындағы іс-қағаз құжаттамалары Дала өлкесінің әкімшілік аппараты тарихының дерегі ретінде.....	2	7
<i>Сатанов А.Б.</i> Ұлы Жібек жолының Орта Азия мен Қазақстанда түрлі діни ағымдардың таралуындағы рөлі	1	66
<i>Смағұлова Г.М., Кенжеғали Ж.М.</i> Орталық Азия елдеріндегі ұлттық қауіпсіздікті сақтауда су ресурстарының алатын орны	3	30
<i>Степаненко Н.В.</i> Әскери кезеңнен кейін Қазақстанда арнайы қоныстандырылған поляк халқының жағдайы	2	64
<i>Странберг П.</i> Даңғырлату, еліктеу және тарсылдату; сібірлік Саха «шаманның» киімі мен даңғарасындағы ұру тәсілдерінің «ескі тәжірибелерінің» көрінісі.....	4	34
<i>Төрехұлова Ж.Е.</i> Суэц каналы арқылы халықаралық тасымалдау қарқынының Египеттің әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпалы.....	1	37
<i>Уәлиева Г.К., Иксанов С.Б.</i> Ортағасырлық Ақтөбе (Лаэти) қалашығының археологиялық зерттелуі	2	58
<i>Шлюпиков М.В.</i> XXI ғасырдағы Франция және Германия. Халықаралық өзара әрекет етудің тарихнамасы.....	4	4
<i>Шотбақова Л.Қ., Саметова Г.С.</i> Орыс-ағылшын мүдделері шеңберіндегі Қазақстан (XIX–XX ғғ. басы): мәселе тарихнамасы.....	2	20

ФИЛОСОФИЯ

<i>Айтбаев О.</i> Мораль және діннің ара қатынасы.....	2	116
<i>Ахметқұл С.</i> Исламдық фундаментализм туралы әдебиетті шолу	4	107
<i>Батулин В.С., Батурина Л.Л.</i> Қазақстан Республикасындағы діни және саяси бірліктің өзара байланысы мен ықпалы.....	2	98
<i>Батулин В.С., Солощенко П.П.</i> Қызметтік тәсіл контекстіндегі білім жүйесіндегі адами капиталдың қалыптасуы	4	68
<i>Булумбаев О.Р.</i> Әлемдік тәжірибе жүйесіндегі сепаратистік беталыстарды болдырмау стратегиялары, технологиялары мен механизмдері	4	88
<i>Булумбаев О.Р.</i> Ұлтшылдық сепаратизмнің алғышарты ретінде	1	128
<i>Гореликов Е.Л.</i> Азаматтық қоғамның рухани өзін-өзі анықтаудың тарихи жолдары	3	125
<i>Гореликов Е.Л.</i> Ғаламдық социумдағы азаматтық мәдениеттің дамуындағы ноосфералық ақылдың гуманистік басымдылықтары.....	4	112
<i>Джеймс Петрик.</i> Кемелдік мәселесі: Құдай және адамзат табиғаты туралы ой-толғамдар.....	1	140
<i>Дүйсалинова Б.К., Солощенко П.П.</i> Жоғарғы білімді гуманизациялау процесінің философиялық аспектілері	3	105
<i>Дюсалинова Б.К., Солощенко П.П.</i> Ұлттық бірігу контекстіндегі тілдесу мәселесі	1	116
<i>Жақыпбекова Д.А.</i> Гендерлік саясатты талдау.....	4	95
<i>Жақыпбекова Д.А.</i> Туыстық жүйелер арқылы жыныстық қатынастарды қарастыру	2	129
<i>Жақыпбекова Д.А.</i> Философияны оқыту жолындағы мәселелер	1	134
<i>Жүсіпова Б.Ж.</i> Әлеуметтік танымдағы белгісіздік принципінің дәрежесі туралы.....	3	111
<i>Жүсіпова Б.Ж.</i> Мәдениетті зерттеу жолындағы синергетикалық қағида.....	1	122
<i>Кәріпбаев Б.Ы., Әлімбаева Р.Т.</i> Модернизацияның білім беру форматтары, немесе философия туралы мағлұмат	1	93
<i>Кәріпбаев Б.Ы., Смағұлов Д.Н.</i> Қазақстандық бірегейлік құрылымындағы діни тұрғы.....	2	93
<i>Кәріпбаев Б.Ы., Старовик В.М.</i> Теледидар әлеуметтік мәдени өзгерістің факторы ретінде	1	96
<i>Көшербаев Д.Б.</i> Саяси қатысу зерттеу объектісі ретінде	4	81
<i>Кұсбеков Д.К.</i> Әлеуметтік-құқықтық мемлекеттің философиялық алғышарттары.....	1	108
<i>Лучия П.</i> Джемелли, Росмини және феноменализмді сотпен қудалаушылық	2	143
<i>Михаленя С.</i> Демократиясы дамыған мемлекеттер мен дамып келе жатқан демократиялардағы электоралды сайлаудың үлгілері: салыстырмалы талдау.....	2	136
<i>Мырзабекова А.Ш.</i> Қазақтардың мәдени сәйкестенуінің дәстүрлі жолы: әлеуметтік-философиялық қыры	2	105
<i>Пророк В., Швилюкова И.</i> Хаос заманындағы стратегиялық шешімдерді қабылдау	3	133
<i>Рынкковой И.В.</i> XIX–XX ғасырлардағы рухани академия профессорларының еңбектеріндегі діни сана-сезім мәселесі.....	3	118
<i>Сағатова Ә.С.</i> Халық даналығындағы сөз дәстүрінің рухы	1	102

<i>Сағатова Ә.С., Аринов Е.К.</i> Қазақ халқының сана болмысы және оның тарихи негіздері.....	4	75
<i>Сағатова Ә.С., Аринов Е.К.</i> Тәуелсіздік — қазақ халқының ұлттық рухының жаңғыруының мүмкіндігі.....	2	122
<i>Ысқақов Е.Р.</i> Қазақстандық патриотизм идеясын дамытудың негізгі бағыттары.....	4	100

ҒЫЛЫМИ ХРОНИКА

<i>Кәріпбаев Б.Ы., Солощенко П.П.</i> Жаңашыл әлеуметтік гуманитарлық бағыттағы мәдениет – өркениет – постмодерн.....	1	144
---	---	-----

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Әмірова Б.Ә.</i> Отбасы әйелдерінің әлеуметтік мінез-құлық таптаурындарына этностық жаңсақ нанымдардың әсер етуін зерттеу.....	3	142
<i>Бони С., Әмірова Б.Ә.</i> Этностық жаңсақ нанымдар — ұлттық сана-сезімнің қалыптасуының бастапқы көрінісі.....	3	149
<i>Жансерікова Д.А., Сатенова Ғ.Ө.</i> Әлеуметтік-психологиялық феномен ретіндегі медиацияның кейбір аспектілері.....	4	131
<i>Қапбасова Ғ.Б., Садықанова Р.Е., Барикова А.Р.</i> Дінге сенушілердің діни экстремизмге деген қатынасын зерттеу.....	2	152
<i>Мұхтарова Ш.М., Мұқанова С.Н.</i> Отбасы үлгісіндегі балалар үйі тәрбиеленушілерінің мәдени-тынығу қызметі арқылы әлеуметтік бейімделуі.....	2	157
<i>Сабирова Р.Ш., Панченко А.В.</i> Орта білім мекемелерін бітірушілердің кәсіби таңдауының қалыптасу дәрежесіне әсер ететін өмірлік мәнді кәсіби қамтылу қырларын зерттеу.....	4	122
<i>Түсіпова М.М.</i> Білім берудің гуманистік парадигмасын жүзеге асырудың психологиялық аспектілері.....	3	155

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ

<i>Аймақов Е.Н.</i> Күнделікті өмір тарихы ғылыми зерттеу объектісі ретінде.....	2	162
<i>Қозыбаева М.М.</i> 1921–1922 жылдардағы ашаршылықтың Солтүстік Қазақстан қала халқының күнделікті өміріндегі әсері.....	3	162
<i>Мұсаев А.Д.</i> Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіндегі исламдық фактор.....	2	167
<i>Рынкoвaя Н.П.</i> Қазіргі заманғы мектеп оқушыларының рухани-адамгершілік мәдениетін қалыптастырудағы тұлғалық бастаманың рөлі.....	3	168

ҒЫЛЫМИ ХРОНИКА

<i>Батурин В.С.</i> Қазақстан философиясы тағдырындағы ерекше мәнді оқиға.....	2	172
<i>Жақыпбекова Д.А.</i> «Ақпараттық қоғам шеңберіндегі астаналар» атты 7-ші жыл сайынғы халықаралық ғылыми конференция.....	4	137

МЕРЕЙТОЙ ИЕСІ

<i>Әбжанов Х.</i> Тарихи тұлғалар өмірін зерделеген ғалым (белгілі ғалым, ҚР Білім беру ісінің Құрметті қызметкері, Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі, экономика-ғылымдарының докторы, профессор Рашит Саттарұлы Каренов 70 жаста).....	4	140
Әріптес жөнінде бірер сөз (археология, этнология және отан тарихы кафедрасының доценті тарих ғылымдарының кандидаты Людмила Ивановна Зуеваның мерейтойына орай).....	1	149

**Указатель статей, опубликованных
в «Вестнике Карагандинского университета» в 2014 году.
Серия «История. Философия»**

	№	с.
ИСТОРИЯ		
<i>Abdrahmanova K.K., Zhankoshkarova M.D.</i> Ethocultural identity in phenomenon of diaspora.....	3	37
<i>Alimbayev T.A.</i> The origin of the Environmental Movements and their directionality in Kazakhstan in 80–90 years of the XX century.....	3	11
<i>Injigolyan A.A.</i> Development of management consulting bu analyzing consulting companies' sites in Kazakhstan	3	47
<i>Injigolyan A.A.</i> Sociolinguistic policy in the Republic of Kazakhstan: cultural aspect	1	19
<i>Kapychev A., Grigoryeva A.</i> La transition démocratique au Kazakhstan (1991–2013): une autonomie ou un contrôle des organisations non gouvernementales	3	42
<i>Kelesbayev D.</i> Quality issue in higher education systems of Turkish world	2	42
<i>Kesküla E.</i> Temporalities, time and the everyday: new production technologies as markers of change in an Estonian mine	2	33
<i>Mingisheva N.</i> Discourses of hijab in post-Soviet Kazakhstan: historical and modern aspects	3	68
<i>Mussina T.A.</i> Oil sector development strategies and processes in the Republic of Kazakhstan	1	81
<i>Mussina T.A.</i> The concept of unilateralism in U.S. foreign policy: how useful was it?	1	87
<i>Satanov A.B.</i> The role of the Great Silk Road in transmission of different religions in Central Asia and Kazakhstan.....	1	66
<i>Strandberg P.</i> Drumming, Imitating and Rattling; The «Old Ways» of a Sakha «shaman» of Siberia in Costume and Drum.....	4	34
<i>Ualieva G.K., Ixanov S.B.</i> The archaeological research of medieval settlement of Aktobe (Laeti)	2	58
<i>Valitova Z.Kh., Yessimova A.B.</i> Foreign longitudinal studies of educational and professional strategies of youth	1	24
<i>Zhumasultanova G.A.</i> Repressive character of total collectivization on the time of developing of totalitarian sistem in Kazakhstan	1	13
<i>Абдрахманова К.К.</i> Репрессированная наука в Карлаге.....	1	4
<i>Абдурахманов Н.А.</i> Из истории политики землеустройства казахского населения в 1917–1927 годах и роль национальной интеллигенции в разрешении земельного вопроса	4	26
<i>Адамбек Б.К.</i> Возглавляемый большевиками Коминтерн и его политика на международной арене (1919–1943 гг.).....	3	22
<i>Алимбаев Т.А.</i> Природное и социальное в историческом процессе	3	15
<i>Аубакирова Х.А.</i> Из истории сибирского казачества и национально-освободительного движения султанов Саржана, Кенесары Касымовых в трудах Георгия Катанаева.....	3	52
<i>Байтуреева К.А.</i> Проблемы развития национальной культуры в эпоху глобализации	1	31
<i>Балаубаева Б.М., Кабдулинова А.</i> Политико-дипломатическая борьба вокруг Иранской ядерной программы.....	3	57
<i>Джумабеков Д.А., Ахметжанова Н.Ж.</i> Историческая топонимика Улытауского региона.....	4	17
<i>Евдокимов В.В., Гатаулин А.Р.</i> Институт семьи в обществах эпохи бронзы Казахстана.....	2	13
<i>Жағыпар А.Б.</i> Идея лидеров Алаш — создание партии ЕСЭП	3	73
<i>Жумагулов Е.Т.</i> Политика противодействия коррупции: международный опыт и Казахстан	2	52
<i>Жумашев Р.М.</i> Евразийская инициатива — основа стабильного развития.....	2	4
<i>Жумашев Р.М., Елеуханова С.В.</i> Депортация поляков в Казахстан в 30–40-е годы XX в.: анализ исторических источников.....	3	4
<i>Каренов Р.С.</i> Историческое наследие неумолимого борца за будущее казахского народа Санжара Асфендиярова (в честь 125-летия со дня рождения).....	1	59
<i>Каренов Р.С.</i> Кадыргали Жалаири — выдающийся казахский историк средневековья, известный бий и государственный деятель.....	3	82
<i>Каренов Р.С.</i> Об этнониме «найман» и о родах, относящихся к племени найманов	1	45
<i>Каренов Р.С.</i> Проблемы, касающиеся научно обоснованной родословной племени Конырат	2	69
<i>Каренов Р.С.</i> Слово о выдающемся ученом-востоковеде, основателе научной школы археологов Казахстана (к 110-летию со дня рождения Алькея Маргулана)	2	76
<i>Каренов Р.С.</i> Этническое происхождение племени «Керей» и его родословная	3	93
<i>Каренов Р.С.</i> Мухаммед Хайдар Дулати — первый всемирно известный казахский ученый-историк, выдающийся мыслитель средневековья (к 515-летию со дня рождения М.Х. Дулати)	4	49

<i>Каренов Р.С.</i> О происхождении племени Уак и его исторических деятелях, организовавших национальную борьбу против джунгар	4	59
<i>Касенов Е.Б.</i> Материалы государственных архивов Томской и Оренбургской областей по истории движения Алаш	2	27
<i>Келесбаев Д.</i> Качество образовательных услуг и его элементы	3	64
<i>Махачек Л.</i> Молодежь в Словакии: модернизация и постмодернизация	2	85
<i>Муканова А.Н.</i> История повседневности	4	11
<i>Сактаганова З.Г., Ильясов Ш.А., Утебаева А.Д.</i> Делопроизводственные документы как источник по истории административного аппарата Степного края в начале XX века	2	7
<i>Смагулова Г.М., Кенжегали Ж.М.</i> Место водных ресурсов в сохранении национальной безопасности в странах Центральной Азии	3	30
<i>Степаненко Н.В.</i> Положение польских спецпоселенцев в Казахстане в послевоенный период	2	64
<i>Турекулова Ж.Е.</i> Влияние динамики международных перевозок через Суэцкий канал на социально-экономическое развитие Египта	1	37
<i>Шлюпиков М.В.</i> Франция и Германия в XXI веке. Историография международного взаимодействия	4	4
<i>Шотбакова Л.К., Саметова Г.С.</i> Казахстан в сфере российско-английских интересов (XIX — нач. XX вв.): историография проблемы	2	20

ФИЛОСОФИЯ

<i>Akhmetkul S.</i> A literature review on Islamic fundamentalism	4	107
<i>Baturin V.S., Baturina L.L.</i> Interrelation and interference of policy and religion in the Republic of Kazakhstan	2	98
<i>Dusalina B.K., Soloshchenko P.P.</i> Philosophical aspects of humanization process of higher education	3	105
<i>Dyusalina B.K., Soloshchenko P.P.</i> The problem of communication in the context of national consolidation	1	116
<i>James Petrik.</i> The Problem of Perfection: Reflections on Heaven and Human Nature	1	140
<i>Karipbaev B.I., Alimbaeva R.T.</i> Educational formats of modernization or some words about philosophy	1	93
<i>Karipbaev B.I., Starovik W.M.</i> Television as a factor of social and cultural transformations	1	96
<i>Karipbayev B.I., Smagulov D.N.</i> Religious aspect in the structure of Kazakhstan identity	2	93
<i>Kusbekov D.K.</i> Philosophic premises of the social-and-legal government	1	108
<i>Lucia P. Gemelli, Rosmini e l'accusa di fenomenismo</i>	2	143
<i>Prorok V., Švihliková I.</i> Strategic decision — making in the chaos — era	3	133
<i>Sagatova A.S.</i> Spirituality of word tradition in sagacity of nation	1	102
<i>Zhakupbekova D.A.</i> Analysis of gender relations through kinship systems	2	129
<i>Zhakupbekova D.A.</i> Some aspects to teaching philosophy	1	134
<i>Zhakupbekova D.A.</i> Analysis of gender politics	4	95
<i>Zhusupova B.J.</i> On the question of the status of the uncertainty principle in social cognition	3	111
<i>Zhusupova B.J.</i> Synergetic principle in the study of culture	1	122
<i>Айтбаев О.</i> Соотношения религии и морали	2	116
<i>Батурин В.С., Солощенко П.П.</i> Формирование человеческого капитала в системе образования в контексте деятельностного подхода	4	68
<i>Булумбаев О.П.</i> Национализм как предпосылка сепаратизма	1	128
<i>Булумбаев О.П.</i> Механизмы, технологии и стратегии преодоления сепаратистских тенденций в свете мирового опыта	4	88
<i>Гореликов Е.Л.</i> Исторические пути духовного самоопределения гражданского общества	3	125
<i>Гореликов Е.Л.</i> Гуманистические приоритеты ноосферного разума в развитии гражданской культуры глобального социума	4	112
<i>Искаков Е.Р.</i> Основные направления в развитии идеи казахстанского патриотизма	4	100
<i>Кошербаев Д.Б.</i> Политическое участие как объект исследования	4	81
<i>Мирзабекова А.Ш.</i> Традиционный путь культурной идентификации казахов: социально-философский аспект	2	105
<i>Михаленя С.</i> Модели электорального выбора в странах с развитой демократией и в развивающихся демократиях: сравнительный анализ	2	136
<i>Рынковой И.В.</i> Проблема религиозного самосознания в трудах профессоров духовных академий XIX–XX вв.	3	118

<i>Сагатова А.С., Аринов Е.К.</i> Независимость — возможность возрождения национального духа казахского народа	2	122
<i>Сагатова А.С., Аринов Е.К.</i> Бытие сознания казахского народа и его исторические основы	4	75

НАУЧНАЯ ХРОНИКА

<i>Карипбаев Б.И., Солощенко П.П.</i> Культура – цивилизация – постмодерн в современном социогуманитарном дискурсе	1	144
--	---	-----

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

<i>Boni S., Amirova B.A.</i> Ethnic bias — primary background of formation of national id	3	149
<i>Kapbasova G.B., Sadykanova R.E., Barikova A.R.</i> Analysis of believers' attitude to religious extremism	2	152
<i>Zhanserikova D.A., Satenova G.U.</i> Some aspects of mediation as social and psychological phenomenon	4	131
<i>Амирова Б.А.</i> Исследование влияния этнических предубеждений на социальный стереотип поведения женщин	3	142
<i>Мухтарова Ш.М., Муканова С.Н.</i> Социальная адаптация воспитанников детских домов семейного типа через культурно-досуговую деятельность	2	157
<i>Сабирова Р.Ш., Панченко А.В.</i> Изучение влияния смысложизненных аспектов профессиональной занятости на степень сформированности профессионального выбора у выпускников средних образовательных учреждений	4	122
<i>Тусупова М.М.</i> Психологические аспекты реализации образовательной гуманистической парадигмы	3	155

ТРИБУНА МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

<i>Aitahov E.N.</i> Everyday life as an object of scientific research	2	162
<i>Козыбаева М.М.</i> Влияние голода 1921–1922 годов на повседневную жизнь городского населения Северного Казахстана	3	162
<i>Мусаев А.Д.</i> Исламский фактор в национальной безопасности Республики Казахстан	2	167
<i>Рынкoвая Н.П.</i> Роль личностного начала в формировании духовно-нравственной культуры современных школьников	3	168

НАУЧНАЯ ХРОНИКА

<i>Батурин В.С.</i> Знаменательное событие в судьбе казахстанской философии	2	172
<i>Жакупбекова Д.А.</i> 7-я Ежегодная международная научная конференция «Столицы в контексте информационного общества»	4	137

ЮБИЛЕЙНЫЕ ДАТЫ

<i>Абжанов Х.</i> Ученый, исследующий судьбу исторических личностей (к 70-летию известного ученого, Заслуженного работника образования РК, академика Международной академии информатизации, доктора экономических наук, профессора Каренова Рашита Саттаровича	4	140
Слово о коллеге (к юбилею доцента кафедры археологии, этнологии и отечественной истории кандидата исторических наук Людмилы Ивановны Зуевой)	1	149